

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Lengyel László, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.

*»Nem lehet szabad az az ország, amely
elnyomja a madárvilágot.«*

KARÁTSZON GÁBOR

»Ó, szegény nagy nemzetek!«

MILAN KUNDERA

»Katarzis? Élmény? Műegész?«

NÁDASDY ÁDÁM

Mcmxci Július

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HARMINCKILENC FORINT

LÉGY
SZÍVES
KÖZÖLD
HANNI-
BÁLLAL,
HOGY
ELTÉVED-
TÜNK

Mcmxci Július

HARMADIK ÉVFOLYAM HETEDIK SZÁM

Lengyel László Félúton 3

A Kundera–Havel vita 15

Milan Kundera Cseh fátum 15

Václav Havel Cseh fátum? 18

Milan Kundera Radikalizmus és exhibicionizmus 20

Karel Kosík A szavak súlya 23

Václav Havel Távkihallgatás 24

Bodó Julianna Március 15. Csíkszeredában 25

Nádasdy Ádám Versek 29

Porogi András Pedagógusnap, sőt – A kurva 32

W. S. Merwin Versek 37

Witold Gombrowicz Stefan Czarniecki emlékiratai 39

Határ Győző Gluteolátia 46

Zygmunt Bauman A modern kor és a Holocaust 48

Bezecsky Gábor Amnézia-totó 54

Kálmán Cz. György Interpretáció-mitológiák 59

Karátson Gábor Hullámok és szavak 63

E számunkat Felix (Srečko Puntarič) új karikatúráival illusztráltuk

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. LEVÉLCÍM: 1396 BUDAPEST, POSTAFIÓK 464.
FELELŐS SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS. OLVASÓSZERKESZTŐ: BARABÁS ANDRÁS. GAZDASÁGI VEZETŐ:
ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PUSZTA DÓRA.
KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ.
CÍM: BUDAPEST XIII. VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ
BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR),
BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR
POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 468 FT, FÉL
ÉVRE 234 FT, NEGYED ÉVRE 117 FT.
A SZEDÉS A HVG PRESS KFT FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, PLANTIN ÉS NICHOLAS
COCHIN BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: MACHAN ESZTER ÉS KENEDI
ANNA. NYOMTA: A TÁJFUN KFT BUDAPESTEN. FELELŐS VEZETŐ: ORBÁN ATTILA.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

1991. ÉVI TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM,
A MAGYAR SOROS ALAPÍTVÁNY, AZ IPARBANK RT ÉS A DOVIN KFT.

A CORVINA KIADÓ AJÁNLATA

Sármány Ilona

BÉCS

FESTÉSZETE A SZÁZAD- FORDULÓN

SÁRMÁNY ILONA KÖNYVE BEMUTATJA A SZECESSZIÓ
TÉRHÓDÍTÁSÁT ÉS AZ EURÓPAI VISZONYLATBAN IS
KIMAGASLÓ OSZTRÁK EXPRESSZIONIZMUS ÁTTÖRÉSÉT.

KÉPELEMZÉSEIBEN A LEGNAGYOBBAK – KLIMT,
SCHIELE, KOKOSCHKA, SCHÖNBERG – MŰVEI MELLETT
HELYET KAPTAK AZOK A JELENTŐS MŰVÉSZEK IS, AKIK
MÁRA TALÁN KISSÉ FELEDÉSBE MERÜLTEK.

ÁRA: 650 FORINT

AZ ALBUM MEGJELENT NÉMET ÉS ANGOL NYELVEN IS.

EGÉSZ ÉVBEN KEDVEZMÉNNYEL VÁSÁROLHATJA
KIADVÁNYAINKAT KIADÓNK KÖNYVKLUBJÁBAN
MUNKANAPOKON 12-15 ÓRÁIG.

(V, VÖRÖSMARTY TÉR 1. II. EMELET 201. ALATT.)

TELEFONSZÁMA: 117-6222, 421-ES MELLÉK

Félúton

ELSŐ RÉSZ: AZ ANTALL-KORMÁNY EGY ÉVE

LENGYEL LÁSZLÓ

Antall József kormányának egyéves működésében irányítási szempontból három szakasz különböztethető meg. Az első 1990 áprilisától 1990 novemberéig tart. Ez az irányítási, kormányzati koncepció kialakításának, a minisztériumok új felállításának korszaka. 1990. október végén, a taxisblokádnál társadalmi ellenállása kormányváltást idéző elő, amelynek következtében megkezdődik az egyes kormánytagok kicserélése és a minisztériumok szerepének ártértekelése. Az átalakítás átmeneti szakasza 1991 márciusáig tart. Ezután, a harmadik szakaszban, többé-kevésbé létrejön a kormány új felállása új programok alapján.

A koalíciós kormány megteremtése (1990. április-november)

Az 1990-es tavaszi választásokon három, ún. középbjobb párt koalíciója győzedelmeskedett. A koalíció legnagyobb pártja, a Magyar Demokrata Fórum a párt elnökét, Antall Józsefet javasolta miniszterelnöknek. A kormányfő egyszerre alakította ki a kormányzati irányításra vonatkozó koncepcióját és annak politikai feltételeit. A kormányzati koncepció lényege a következő:

a) erős politikai kormány

Biztos parlamenti többség birtokában, gyenge köztársasági elnökkel, gyenge érdekképviselőkkel szembeni erős politikai kormány, amelynek legfőbb feladata a politikai rendszerváltás. Az erős politikai kormány felváltja a közepesen erős vagy gyenge, gazdaságra összpontosító gazdaságirányító kormányokat. A politikai kormány feladata, hogy a rendszerváltás alaptörvényeit kidolgozza és az Országgyűlés elé terjessze.

b) erős kormányfő

A kormányban a miniszterelnök személyes felelőssége a legnagyobb, tőle függ a kormány programja, összetétele, stratégiája. A miniszterelnöki hatalom biztosítékai: a miniszterelnök egyben a legerősebb kormányzó párt elnöke; a miniszterek ellen nem indítható külön bizalmatlansági indítvány, csak a kormány ellen, ezért a miniszterek egyértelműen a kormányfőtől függenek, aki személyesen választja ki őket; a miniszterek mellett megbízható politikai államtitkárok tevékenykednek a miniszterelnök kinevezése alapján; a Miniszterelnöki Hivatal – főleg annak Gazdaságpolitikai Titkársága – jelentős koordináló szerepet tölt be; a miniszterelnököt közvetlenül segítik a bizottságokat vezető tárca nélküli miniszterek és tanácsadók.

c) új kormányzati, államigazgatási felépítés

A közigazgatás, a kormányzati munka és a gazdaságirányítás három kulcsminisztérium és a Miniszterelnökség együttműködésén nyugszik: a közigazgatásért felelős Belügyminisztérium (a belügyminiszter a miniszterelnök általános helyettese), a külpolitikáért felelős Külügyminisztérium és a gazdaságot szolgáló Pénzügyminisztérium. A gazdaság kormányzati befolyásolására a Pénzügyminisztérium magába olvasztotta az Országos Tervhivatalt és az Árhivatalt, a pénzügyminiszter a fő gazdasági miniszterekből álló Gazdasági Kabinet elnöke. A Pénzügyminisztérium a szociális állam háromszögében a költségvetésért és a jövedelmek befolyásolásáért felelős csúcsmisztérium, a másik két irányító pont, a munkanélküliség, az átképzés, az érdekegyeztetés megoldására kialakított Munkaügyi Minisztérium, és a szociális háló szövését vállaló Népjóléti Minisztérium.

d) kormányzati koordinálás

A minisztériumok által elkészített előterjesztéseket egyezteteti és véleményezi a Gazdasági Kabinet, majd előterjeszti a kormány ülésére, amely határoz. A pártok közötti egyeztetés a miniszterelnök és a frakcióelnökök dolga.

e) szakértők megőrzése és bevonása

A miniszterek között nem lehet volt MSZMP-tag, de a minisztérium harmadik embere, az adminisztratív államtitkár esetében már csak a szakértelem számít. Az apparátusokban meg kell tartani és meg kell nyugtatni a régi szakértőket, hogy munkájukra hosszú távon szükség van.

A koncepció megvalósulása:

aa) Az erős kormányt nem, a politikai-ideológiai kormányt sikerült létrehozni. A kormány saját egységének hiányában, a múltból örökölt gyenge kormányzati helyzet következtében képtelen erőt kifejteni, hatni a folyamatokra. Az erőt csak mutatja. A kormány politikai felépítése azt jelenti, hogy működése nem szabályozott közigazgatási aktusokon – szakmailag alátámasztott, igen-nem alapon eldönthető előterjesztéseken, feljegyzéseken – keresztül valósul meg, hanem politikai alkukon, egymás közötti politikai deklarációkon keresztül. A kormány a külpolitikai, a pártpolitikai, a tájékoztatáspolitikai kérdésekre koncentrált. Politikai és ideológiai alapon szemléli a külkapcsolatokat, a gazdasági szereplőket.

A politikai-ideológiai kormány olyan politikai rendszerváltást céloz meg, amelyen már vagy túl vagyunk, vagy nem érdemes a kormánynak csinálnia, mert nem rá, hanem a társadalom önszerveződéseire tartozik. Így a politikai-ideológiai kormányfelépítés és kormányzati alapeszme kizárja, vagy legalábbis megnehezíti, hogy a kormány a gazdaság

A tanulmány a Pénzügykutató Rt. Jelentések az alagútból 1991 című anyagának háttéranyagaként készült.

élető kérdéseiben döntésre jusson. A kormánytagok között nincs szoros szakmai és emberi kapcsolat, bizalom. Ennek egyik oka, hogy nem egy csapatról van szó, hanem ellentétes indíttatású emberekről, a másik, hogy a politikai, néha a személyes politikai értékek a szakmai értékek előtt állnak.

bb) Az erős kormányfő megvalósult. Bár az MDF országos gyűlésén felmerült, hogy a kormányfő helyébe vagy mellé elnököt válasszanak, de végül erre nem került sor.¹ A kormányfő a legfontosabb minisztériumokba saját embereit választhatja ki, cserébe kevésbé fontos minisztériumok esetében tett engedményt saját pártján belül és a koalíciós partnereknek.² Az első két hónapban szinte kizárólag a Miniszterelnöki Hivatal mozgatta a gazdasági átalakítási munkálatokat.³ A miniszterelnöknek a kívátnál is nagyobb hatalma, hatásköre alakult ki, az ügyek jelentős része „föltolakodott” miniszterelnöki szintre.

cc) Az új kormányzati apparátusok alig tudtak kialakulni. A koncepcióban meghatározott súlypontok nem jöttek létre, a Belügyminisztérium nem vált a közigazgatási reform irányítójává, a Pénzügyminisztérium nem tölti be sem a gazdasági csúcsmisztérium, sem a költségvetési minisztérium szerepét, a Munkaügyi és a Népjóléti Minisztérium még a program szerinti módon sem tudták összehangolni működésüket a gazdasági csúcson. A Pénzügyminisztérium belső szervezeti felépítése még zavaros és tisztázatlan.

dd) A kormányzati koordinálás nem tudott létrejönni. Kezdetben nem működött a minisztériumok közötti egyeztetés, majd a Gazdasági Kabinetben kellett a minisztereket az adminisztratív államtitkárokkal helyettesíteni, hogy valóban történjen előkészítés. A minisztériumok közötti hatáskörök tisztázatlanok maradtak. A parlamenti frakciók és a minisztériumok között az együttműködés zavaros. A törvények előkészítése rohammunkában, sokszor végiggondolatlanul történtek.

ee) A szakértőket nem sikerült megőrizni és bevonni, részben a választási harcban hangzottak politikai jelszavak miatt, részben azért, mert a kiválasztott miniszterek, politikai államtitkárok nem képviseltek szakértői csoportokat. A pénzügyesek, a tervezők, az iparosok, az agrárok, vagy éppen az igazságügy professzori csoportjai nem maradtak benn sem a vezetésben, sem az apparátusokban.⁴

Ennek következtében a miniszterek és az államtitkárok kénytelenek voltak új emberekkel együttműködni. Saját embereik száma korlátozott volt, új csapatokat nem tudtak hozni.

Miért nem vált be a kormányfői koncepció? A koncepció volt helytelen, a végrehajtás volt rosszul kivitelezett vagy egyszerűen még meg kell érnie? A koncepció alapja egy történeti-alkotmányos felfogás, amely a hatalmi ágak klasszikus megosztásán, a súlyok-ellensúlyok rendszerén, a magyar jog- és alkotmányfejlődés százötven éves történetének megítélésén alapszik. Az államot, a kormányzatot közigazgató és közszolgáltató államként fogja fel, amelynek a

gazdaságban nincs igazán aktív szerepe. Ez az államfelfogás ellentétes azokkal az adottságokkal, amelyek a társadalmi-gazdasági szerkezetet ma jellemzik, ezért inkább visszanyúlásként értelmezhető a háború előtti, sőt még régebbi (dualizmus) adottságokhoz. Az elmúlt negyven év zárójelbe tétele folytán ez az államfilozófia a hatalomgyakorlás ésszerűségére, a politikai és gazdasági erőviszonyokra alapított politikai intervencionista államképzelésekkel is ellentétes, de ellentétes a jóléti állam koncepciójával is. Nincs köze a kádári pragmatikus, alkudozó-érdekegyeztető kormányzati „elmélet” és gyakorlathoz sem. A koncepcióval nem értett egyet sem Bod Péter Ákos ipari, sem Kádár Béla NGKM-miniszter, sem Matolcsy György, a Gazdaságpolitikai Titkárság volt államtitkára. Az előbbiek egy korszerű Tervhivatal, Tervintézet stratégiai irányító szerepében gondolkodtak, amelyet a Költségvetési Minisztérium csak kiegészít. Matolcsy pedig a miniszterelnökre szabott gazdaságirányító kormányban hitt.

Csakhogy a legalista, történelmi modellen alapuló államépítés nem vihető be a magyar – a kelet-közép-európai – gyakorlatba anélkül, hogy le ne küzdjük az alkudozó-érdekegyeztető (már-már korporatív-korrupció) kádári államgépezet erőcsoportjait és közigazgatási, gazdaságpolitikai technikáját, illetve a politikai intervencionista állam megteremtésének kihívásait. Az Antall-koncepció mögött nem állnak társadalmi erőcsoportok, és nincs mögötte szakértői elit. Másrészt a késő Kádár-kor állama elveszítette beavatkozási lehetőségeinek nagy részét. Az Antall-kormány olyan közigazgatási és gazdaságirányítási helyzetet örökölt, amikor a törvényes lehetőségek alapján a kormányzat mozgástere a gazdasági szereplőkkel szemben kicsi, beavatkozni, hatni csak a politikai kampányok technikáival tud.

Az államigazgatás erejének biztosítékai megroppantak. Nincs központi terv, a központi költségvetés bevételi oldala törvényekkel van megkötve, minden további bevétel kivételes szabályokat igényel, a közvetlenül államigazgatási kézben lévő tulajdon aránya a nemzeti vagyon negyede, a vállalati tanácsoknál és az önkormányzó vállalatoknál, valamint a szervezeteknél az állam csak közvetett beavatkozásra képes, az árak, a bérék, az import jelentős részben liberalizálva vannak.⁵

A Kádár-rendszer nem egy erős, központosított államot és kormányzatot hagyott hátra, hanem gyengét, a gazdasági és politikai erőcsoportoknak kiszolgáltatottat, amely hol az egyik, hol a másik erőcsoport, oligarchia érdekében avatkozik be. A késő Kádár-korban, illetve a másfél-kétéves átmenetben megindult nemcsak a nemzeti vagyon, de az ezzel összefüggő hatalmak újraelosztása is. A kormányzat a nagyvállalati spontán privatizáció, a magántulajdonosi élnéklés következtében kikerült az irányító szerepköréből.

1. Az MDF radikális szárnya túlságosan nagy fordulatnak tekintette Antall kormányát és koncepcióját.

2. A miniszterelnök választotta ki a belügy, külügy, pénzügy, NGKM, iparügy minisztereit, de kompromisszumot kötött a művelődési, a munkaügyi tárca vezetői tekintetében, illetve a tárca nélküli minisztereknél.

3. Matolcsy György, a kabinet titkára és csapata fogalmazta a kormány gyorsprogramját, készítette elő a nemzetközi tárgyalások feltételeit, irányították a privatizációs munkákat.

4. A Kádár-korszak utolsó húsz évében kialakultak pénzügyi, tervhivatali és ágazati, viszonylag felkészült szakértői csoportosulások. 1987 után új nemzedékek is benyomultak a központi apparátusok vezető helyeire, szakértő munkatársi posztjaira, ahol már nem vagy kevésbé számított a politikai hovatartozás.

5. A központi államigazgatás csak az államigazgatási irányítás alatt álló vállalatokra, a helyhatóságokhoz nem tartozó költségvetési intézményekre, az állami gazdasági és tsz-ben lévő állami földekre (a nemzeti földvagyon kb. egynegyedére) hozhat közvetlen döntéseket.

Az új kormány intézményesen azon igyekezett, hogy a kezdeményezést visszaszerezze, de ehhez gazdaságpolitikai eszközei éppúgy hiányoztak, mint az államigazgatás által is használható piaci technikák. A következmény: a központi kormányzat képtelen érvényesíteni akaratát, amit a különböző gazdasági szereplők politikai ellenállásának tulajdonít. Az Antall-kormány szinte sorra veszi a gazdasági szereplőket, hogy különböző kampányokkal engedelmisségre szorítsa őket. Elsőként magát a központi közigazgatást, a minisztériumi apparátusokat célozza meg. Mindez két hullámban már megtörtént: először a választási kampányban, másodszor a Justitia-tervezettel. A közigazgatást két másik tendencia is befolyásolja. A bürokratikus ethosz – a hierarchiában való biztos felfelé lépkedés, a felelősség a saját feljegyzésért és előterjesztésért, az ügykör legjobb szakértője rangjának elérése – leértékelődött. Felértékelődött a haszonelvűség – a pozíció, a kapcsolatok, az információ, a szakértelem közvetlen áruba bocsátása, piaci értékesítése. A bankok, a vegyes vállalatok, a magánvállalkozások piacán ma jobban értékesíthető az apparátusokban felhalmozott szellemi tőke, mint a közigazgatásban. Másrészt a kormány megtakarítási programja érinti a központi közigazgatást. Az elvándorlás nem áll meg.⁶

Ugyanennek a közigazgatásnak kellene megfigyelnie a nagyvállalati vezetőket, a kereskedelmi bankok irányítóit, a termelőszövetkezeti vezetőket stb. Ennek a személyes figyelemzésnek sem a személyi, sem az intézményi feltételei nincsenek meg.

Összefoglalva: a kormányzat nem túlccentralizál, hanem a korábban elvesztett kormányzati irányítási pozíciókat és kezdeményezést próbálja visszaszerezni. Ehhez hiányzik a törvényes háttér, a végrehajtó szakértő érdekcsoport, s végül hiányzik az a világos gazdasági-politikai vonalvezetés is, amelynek megvalósításához a kormányzat kezdeményező pozícióját vissza kellene szerezni. Emiatt ami történik, mindössze erő- és térjátéknak tűnik.

A kormányzati koncepció megvalósításának két politikai feltétele volt:

1. a kormánykoalíció pártjainak fegyelme,
2. az MDF paktuma a legnagyobb ellenzéki párttal, az SZDSZ-szel.

Antall József induláskor mind saját pártját, mind a koalíciós partnereket megfigyelmezte. Az MDF-en belül keresztülítve az elnökség súlyának csökkenését, saját frakcióelnök-jelöltjének elfogadását, a párton belüli teljhatalmat. Elérte a Kiszgádpárt korábbi vezetésének leváltását, és egy MDF-hű kiszgáda vezetés hatalomra juttatását. Ugyancsak az MDF-nek kedvező őrsgésváltás történt a KDNP-ben. A miniszterelnök megkötötte az MDF-SZDSZ paktumot, amely megteremtette a kormányozhatóság feltételeit, lélegztvételnél időt adott a kormányprogram és a kormányzati struktúra kialakulásához.

De a két politikai feltétel ösre megszűnt. A miniszterelnök nem tudta kezelni a Kiszgádpártot, a kiszgádák koalíciós jelenléte lehetetlenné tette az érdemi munkát. Az MDF-SZDSZ paktum felbomlott, a kormány viszont nem

volt felkészülve az ellenzéki támadásokra. Ennél is súlyosabb, hogy a politikai pártokkal való bármiféle megegyezés immár nem biztosítja a köznyugalmat, a társadalmi egyetértést és együttműködést.

A kormányzati zavar kora (1990. november – 1991. február)

A kormány által kiadott Nemzeti Megújódás Programja illetve a gyorsított törvényhozói munka nem elégítette ki a politizáló közép- és felsőrétegeket. Az 1990-es nyár időszakában a kormányzati munka szervezetsége nem valósult meg. A kormányon belül villongások támadtak a különböző gazdaságpolitikai elképzelések között, de ennél is súlyosabb, hogy a minisztériumok apparátusai nem tudták összehangolni sem a közigazgatást, sem a gazdaságirányítás folyamatait. A taxisblokádbébizonyította, hogy a Belügyminisztérium és minisztere képtelen a válság vezénylésére. A miniszterelnök új koncepciója és intézkedései a következők:

a) az erős politikai kormány gazdaságpolitikai kiegészítése

A politikai rendszerváltás lezajlott, a gazdasági nem ment végbe. A politikai kormánynak immár a gazdaságra (is) kell összpontosítania. Meg kell hozni a gazdasági rendszerváltás alaptörvényeit. A kormány befolyását meg kell erősíteni a privatizációban.

b) erős kormányfő

A miniszterelnök továbbra is megtartja az MDF elnöki funkcióját a kormányfői funkció mellett.⁷ A kormányátalakítás teljes mértékben a miniszterelnök személyes jogosultsága, abba sem saját pártját, sem a koalíciós partnereket nem vonja be. A miniszterelnök megszünteti a Miniszterelnöki Hivatal Gazdaságpolitikai Titkárságát, egyet visszalép a gazdaságpolitikában. Ezzel egy időben a miniszterelnök növelte a tárca nélküli miniszterek és tanácsadói számát.

c) a kormányzati felépítés módosítása

A Belügyminisztérium és a belügyminiszter háttérbe szorul, a közigazgató, szolgáltató kormány eszméje elhalványodik. Viszont előtérbe kerül a Honvédelmi Minisztérium és a honvédelmi miniszter személye. A gazdaságpolitikában az új pénzügyminiszter teljes felhatalmazást kap egy új program kidolgozására és a gazdaság kormányzati irányítására. Tárca nélküli minisztert neveznek ki a bankok átalakításának felügyeletére.

d) az érdekképviseletek, kamarák bevonása

A kormány felújítja az Érdekegyeztető Tanács működését, egyezkedik a szakszervezetekkel, a kamarákkal. Az állandó érdekegyeztetési intézményi rendszer a válságkezelés alapja.

e) szakértők visszahívása

A kormány újra megerősíti, hogy szakértőket kíván bevonni a kormányzásba. Ennek fő gesztusa az új pénzügyminiszter.

A koncepció megvalósulása:

6. Az elvándorlás okai közé tartozik, hogy nincsenek biztos szakmai értékek. Nem lehet alkalmazni a szakmai számonkérést a politikai üldözés gyanúja nélkül, és nem büntethető a haszonelvű magatartás, mert szinte az egész apparátust áthatja. A szakértő szegyenkezik főnökei hozzá nem értése miatt, és nem kíván azonosulni. Ennek következménye a főnökök magára hagyottsági érzése, kiszolgáltatottsági tudata.

7. A miniszterelnök nemcsak az elnökségét őrizte meg az MDF országos gyűlésén, hanem Horváth Balázs korábbi belügyminisztert, most tárca nélküli minisztert, saját jelöltjeként elnökhelyettesnek fogadtatta el.

aa) A politikai-ideológiai kormány nem tudott azonnal váltani. A költségvetési tárgyalásokon világossá vált, hogy szakmailag tarthatatlan, politikailag előnytelen költségvetést kell elfogadni. A pénzügyminiszter a kormányban nem, csak a tömegkommunikációban tudta elfogadtatni, hogy a kormánynak gazdaságpolitikai kérdésekkel kell foglalkoznia. A kormány külpolitikája körül további válságok alakultak ki. A kormány gyengesége a tagok előtt is világossá válik. A miniszterek között a személyes kapcsolatok nemhogy javultak volna, hanem tovább romlottak. Folytatódott a miniszterek egymás elleni nyilatkozatháborúja a sajtóban, és egymás lejáratása a külföldi tárgyalópartnerek előtt.

bb) A kormányfő ereje meggyengült. A gazdasági intézkedések hatására csökkent a kormány és a kormányfő népszerűsége saját pártjában. A pártvezetők a mozgalom érdekében többször támadják a kormány és a kormányfő politikáját. A kárpótlási törvény elhúzódása a kormányfő számára kezelhetetlenné teszi a kiszagda koalíciós partnereket. Az ellenzék élesen támadja a kormányzati centralizációt. A miniszterelnök betegsége bizonyítja, hogy nincs kit a helyére állítani, és elindítja az áldatlan utódlási harcot is. A miniszterelnök és a népszerű köztársasági elnök összekötésbe kerül.

cc) A minisztériumok hatásköri harca nemhogy megszűnt volna, hanem tovább erősödött. Az új pénzügyminiszter minden területen növelni igyekezett hatáskörét. A költségvetési politikát például egyszerre több miniszter is „csinálja”, kezdve az NGKM miniszterétől a pénzügyminiszterig. Az egyetemesen politizálás rontja a kormány külső pozícióját. Továbbra is zavaros a minisztériumok belső szervezete, az egymás közötti egyeztetés.

dd) Az Érdekegyeztető Tanács megfelelő megoldásnak látszott a konfliktusok kezelésére, de a téli hónapok folyamán kiderült, hogy az érdekképviselők széthúzása és a kormányálláspont bizonytalanságai miatt ez az érdekegyeztető intézmény megbukott. Az érdekképviselők lobbizó akcióit a költségvetési vitában a kormány többé-kevésbé visszaverte. A miniszterelnök talán szívesen alkalmazta volna spanyolfalként a kormányzati intézkedésekhez az érdekképviselőket, de Kupa Mihály pénzügyminiszter ezt nem tartotta szükségesnek. (Ebben az időszakban a köztársasági elnök többször is felkarolta az érdekegyeztetés ügyét, ami nem fokozta a kormány vágyát az érdekképviselők bevonására.)

ee) A szakértők visszahívása nem, vagy csak részlegesen sikerült. Az Antall-kormány első fél éve alatt világossá vált, hogy a kormányzati és a gazdasági szféra, a kormány és a társadalom olyannyira szétvált, hogy a valóságos gazdasági folyamatokhoz a kormány és szakértői aligha tudnak hozzáérni. Viszont az államigazgatási szakértők tudásukat és szakértelmüket jól értékesíthetik a magángazdaságban. Másrészt általánossá vált a szakértők tanácsatlansága makrogazdasági ügyekben. A nemzetközi pénzügyi intézmények által javasolt és támogatott sokkterápia Lengyelországban és Jugoszláviában csődöt mondott, ami megkérdőjelezett egy liberális elméletet és gyakorlatot. A szovjet gazdasági összeomlás következményeinek levezénylése viszont a szakértők egy részét a dirigista megoldásokhoz közelítette. A legfontosabb azonban az, hogy a szakértőknek továbbra sem volt semmiféle biztosítékuk arra, hogy gondolataikat, javaslataikat érdemben meghallgatják, nem torzítták el, s hogy valóban befolyást tudnak gyakorolni az események alakulására.

Az „átmenet átmenetének” zavaros korszakában három ponton vált különösen veszélyessé a helyzet. Az első az 1991-es állami költségvetés, amelyről az új pénzügyminiszter megvallotta, hogy maga sohasem terjesztette volna az Országgyűlés elé, de a parlamentet meggyőzte a költségvetés elfogadásának szükségességéről. Ez azt jelentette, hogy 1991-re beépítette a költségvetési válság lehetőségét, egy 1991. júniusi pótköltségvetés vagy tartalék költségvetés kialakításának szükségességét. A második pont a szovjet–magyar kereskedelem és adóssághelyzet tisztázatlansága, amely részben a szovjet partner zavaros helyzete, de legalább ennyire a magyar minisztériumok egymás közötti politikájának összehangolatlansága miatt következett be. A harmadik pont, hogy mindenféle tulajdonosi törvényhozást, szabályozást megakadályozott az előretolódó kárpótlási kérdés, ami leállította a minisztériumokban folyó különböző vagyoni jogszabályok kidolgozását. Kupa Mihály pénzügyminiszter egy új, négyéves gazdasági program megírását vállalta magára, amivel zárójelbe tette a néhány hónappal korábbi Nemzeti Megújódás Programját. A pénzügyminiszter saját apparátusán belül kezdett hozzá a program elkészítéséhez, ezért a többi minisztérium tanácstalanul várta, hogy mi lesz a mindent megváltoztató új programban. Ugyanakkor az ágazati minisztériumok a költségvetési vitákban harcosan képviselték az ágazati érdekeket, és 1991 elejére kezdett összeállni, a régi recept szerint, az ágazatok érdekképviselői: az ágazati minisztériumi rendszer. A szovjet–magyar kereskedelemben az NGKM és az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium megkísérelte folytatni a korábbi szisztémát a konvertibilis elszámolás mellett is, a nagyvállalatok termékeit egy indikatív listás központi megállapodásba vitték be, amelyről csak az év harmadik hónapjára derült ki világosan, hogy nem ér semmit. Az aktív pénzügyminiszter és az aktivizálódott ágazati miniszterek közötti háború határozta meg az átmeneti időszak folyamatait.

Bonyolult helyzet jött létre az állami tulajdonlás megvalósítása és a privatizáció irányítása tekintetében is. A Minisztertanács Gazdaságpolitikai Titkárságának eltűnésével és a szervezet által kidolgozott programok bukásával a privatizáció elméleti és gyakorlati irányítója tűnt el. Ugyanakkor növekedett az Állami Vagyonügynökség aktivitása. A vagyonügynökség hatáskörébe vonta valamennyi 20 millió forint feletti vállalati átalakulás ellenőrzését, és húsz nagyvállalat versenytárgyalását közvetlenül írta ki. A vagyonügynökség képviselte is, nem is az állami tulajdont. A jogszabályok alapján a vagyonügynökség az állami vagyon hivatalos képviselője, de a pénzügyminiszter több nyilatkozata megkérdőjelezte a vagyonügynökség működését. Nem dőlt el, hogy a kormány képes-e, akarja-e irányítani a privatizáció folyamatait, vagy spontán privatizáció lesz a magyarországi privatizáció alapvonása.

A kormányzati zavar időszakát politikailag az éles kormány–ellenzék, elsősorban MDF–SZDSZ szembenállás jellemezte. A kormány politikai botrányról politikai botrányra bukácsolt. Az önkormányzati választások, a taxisblokád, majd a közvélemény-kutatások megmutatták, hogy a társadalom jelentős többsége elégedetlen nemcsak a kormánypártok, hanem általában a pártok, a parlament teljesítményével. A bizalommegvonás a Kádár-korszak módszereivel ment végbe: nem nyilvános és harcos tüntetések, sztrájkok útján, hanem lábbal szavazással. A társadalmi el-

lenállás kikényszerítette az Antall-kormány néhány miniszterének távozását, és a kormányfőt, a kormánypártokat politikájuk felülvizsgálatára készítette.

Az Antall-kormány második kiépülése (1991 március 1.)

A kormányzati zavarból kezd kibontakozni az Antall-kormány megszilárdulása. A pénzügyminiszter az általa megadott határidőre beterjesztette programját, a kormánynak első ízben van gazdaságpolitikai programja. Fokozatosan kemény belharcban alakul a minisztériumok közti hierarchia. Antall József miniszterelnök elképzelései mellett egy második kormányzati koncepció is helyet kér – Kupa Mihály pénzügyminiszteré. A két elgondolás részben egymást erősíti, részben ütköznek egymással.

a) az erős politikai kormány politikai hátterének megerősítése (Antall) – az erős gazdaságpolitikai, szakértői jellegű kormány kialakítása (Kupa)

A politikai kormányzás feltétele, hogy a kormányfő megnyerje egy vagy több ellenzéki párt külső támogatását, illetve létrejöjjön a hatpárti egyeztetés intézménye, amely politikai felhatalmazást ad. Az előterjesztések politikaiak, amelyeket szakmai tartalommal a minisztériumok töltenek meg (Antall). Az országnak gazdaságpolitikai szakértői kormányra van szüksége, amely önmagán belül kialakítja a törvénycsomagokat, és a laikus parlament már csak szavaz. A kormány nem politikai-ideológiai pártkormány, hanem szakértői programkormány, amelyet meghatározott pártok támogatnak politikailag (Kupa).

b) erős kormányfő (Antall) – kétféle kormány (Kupa)

A miniszterelnök az ország és a kormány legfőbb irányítója, a köztársasági elnökkel és a kormány bármely tagjával szemben. A miniszterelnök személyes ellenőrzése alá kívánja vonni az ún. nemzeti intézmények egy részét⁸ (Antall). Az országnak három – két politikai: a köztársasági elnök és a miniszterelnök, egy gazdaságpolitikai: a pénzügyminiszter (gazdasági csúcsmíniszter) – irányítója van. A kormányt a miniszterelnök és a pénzügyminiszter vezeti⁹ (Kupa).

c) „új-régi” kormányrendszer (Kupa)

A kormányfő elképzelése arról, hogy a kormányon belül kialakítja a súlyok-ellensúlyok rendszerét, amelyet ő tart mozgásban és egyensúlyban, megbukott. A pénzügyminiszter az egyközpontú, hierarchikus minisztériális rendszert építi, amelynek középpontjában a Pénzügyminisztérium áll. Ez a minisztérium osztja valamennyi többi minisztériumnak a kártyát, a Kupa-program a központi program, amelyre rá kell kapcsolódniuk az ágazati

programoknak. Ahogy az ötéves terv illetve az éves terv és a Tervhivatal osztotta ki valaha a szerepeket, most a Pénzügyminisztérium teszi, a felvilágosultság jogcímén. Az Állami Vagyongyűnkötség reformja.¹⁰

d) tanácsadó testületek a miniszterek és minisztériumok mellett (Antall-Kupa)

A miniszterek, hogy szakértői háttérhez és bizonyos társadalmi támogatáshoz jussanak, tanácsadó testületeket hoznak létre.

A koncepciók megvalósulása:

aa) A miniszterelnök betegségéből nemcsak visszatért a politikába, de átmenetileg sikeresen verte le az MDF-frakción belüli lázongást, nem engedte, hogy a kormánypárton belül erős ellenzék alakuljon ki a kormánnyal szemben. A Fidesz – némileg kormányfői sugallatra – felvetette a hatpárti egyeztető tárgyalás lehetőségét. De ez az intézmény mind ez ideig nem tudott meggyökerezni. Az erős gazdaságpolitikai szakértői kormány több okból sem tudott megvalósulni.

1. A kormánypártok ellenállása miatt. A kormánypártok a maguk számára akarják fenntartani a döntések – pontosabban: a nem-döntések – monopóliumát, a miniszteri és politikai államtitkári bársonyszékeket. Még nem vették mérlegre, hogy mit jelent egy párt népszerűsége szempontjából a közvetlen államigazgatási szerepvállalás a közvetett helyett. Ugyanakkor a pártpolitikuskok már támadják saját kormányukat és minisztereiket.

2. Ellenérdeklése miatt Antall József nem vagy nehezen vezethet egy szakértői, méghozzá gazdaságpolitikai kormányt. Az erős gazdaságpolitikai kormány élére gazdaságpolitikusk kényszerül. A miniszterelnök vonzódik a kerekasztal-tárgyalások módszeréhez – politikai karrierjének forrásvidékéhez –, amely a személyes politikusi szerepvállalást, taktikai képességet helyezi előtérbe az apparátusi felkészültséggel szemben.

3. Az apparátusok szétesettsége miatt. Az erős szakértői kormány legfőbb ellenfele nem valamely másik politikai áramlat, hanem a megvalósításhoz szükséges apparátus hiánya, az előterjesztést érő minisztertől az azt író előadói, az egyeztető középvezetőig.

4. A miniszterek állandó távolléte miatt. Egy szakértői gazdaságpolitikai kormány csak szervezett összecsiszoltság mellett működhet. A minisztereknek kulcsszerepük van az összecsiszolásban. De a minisztereket olyan utazási láz fogta el, hogy nem tudnak érdemben kormányt építeni.¹¹

bb) Kétféle kormány? Eljutottunk oda, hogy van egy szilárd politikai háttérű, jó taktikai értékű kormányfőnk, akinek nincs stratégiai terve az ország problémáinak megoldására, és van egy bizonytalan politikai és korlátozott szakmai háttérű, ambiciózus, gyenge taktikus, gazdaságpolitikai stratégiában gondolkodó gazdasági csúcsmíniszter-

8. A visegrádi magyar–csehszlovák–lengyel csúcstalálkozón a kormányfő az ország vezetőjeként szerepelt, fenntartotta és megerősítette a kancellár-szisztémát. Antall József levelet intézett a Magyar Televízió és a Magyar Rádió elnökehez, amelyben egy, a hetvenes évek elején született jogszabályra hivatkozva, közvetlenül beavatkozott az intézmények belső ügyeibe.

9. A megoldás a korábbi lengyel Mazowiecki–Balcerowicz munka- és hatalommegosztásra emlékeztet. A csehszlovák kormány ugyancsak kétféle, csak hogy ott Klaus pénzügyminiszter nemcsak szakértő, hanem pártvezér is, ami ugyancsak erős pozíciót nyújt Calfa kormányfővel szemben. És emlékezzünk a politikus Grósz Károly – szakértői gazdaságpolitikus Medgyessy Péter párosára 1987–88-ból.

10. Kupa Mihály a vagyongyűnkötséget felbontaná egy, a PM alá

tartozó tulajdont védő és ellenőrző intézményre és magán-, félmagán ügynökségek tucatjaira.

11. Grósz Károly miniszterelnök nemzetközi „sikerei” óta a magyar kormányfőkről meg vannak győződve arról, hogy állandó nemzetközi jelenlétükkel az országnak többlettőkét tudnak szerezni. Ezért a miniszterek egymás után keresik fel a fejlett országok fővárosait és összehangolt kormányzati stratégia nélkül tárgyalgatnak kormányokkal, multinacionális vállalati vezetőkkel, bankárokkal. Az utazások legnagyobb része csak névleges eredményt hoz, viszont eközben a miniszterek képtelenek saját apparátusuk, minisztériumuk szervezésére és a kormányzati munkában való részvételre. Tekintettel arra, hogy a miniszterek és államtitkárok kizárólagosan az állam által nyújtott jövedelemből élhetnek, természetes anyagi érdekük, hogy utazásaikkal hivatalos jövedelmük három-négyszeresét keressék meg.

rünk. Mindketten alkalmasnak érzik magukat az ország vezetésére, mindketten elhivatottsággal töltik be szerepüket. A miniszterelnök nyújtotta a pénzügyminiszternek élete nagy lehetőségét, de ma útjában áll mind kormányzati feladatokban, mind emberei kiválasztásában. Versenyfutás kezdődött. Ma elfogadott programja csak a pénzügyminiszternek van, de elfogadtatnia csak a kormányfő segítségével sikerült. A pénzügyminiszter külföldi tárgyalásai során – főként Tokióban, Moszkvában és Washingtonban – az egyetlen lehetséges magyar partnereként jelent meg. A miniszterelnököt elfoglalja a törekény koalíció egybentartásának gondolja, és nem ér rá sem a kormány irányítására, sem stratégiai álláspont kialakítására. Jellegzetes kelet-európai és magyar patthelyzet jön létre: egyik fél sem képes arra, hogy saját munkáját és hatalmát megszervezze, ugyanakkor képesek arra, hogy a másik fél törekvéseit keresztezzék.

cc) A kormány szerkezete változásokon ment át. A Pénzügyminisztérium valóságos csúcsmisztériummá vált. A pénzügyminiszter ellenőrzése alá vonta a Gazdasági Kabinetet, átvette a nemzetközi gazdasági ügyeket, és besorolta a Magyar Nemzeti Bankot a tőle függő intézmények sorába.¹² Ugyanakkor a kormány tovább veszített a belgazdasági kezdeményezőképességéből az áldatlan kárpótlási törvény vitájának elhúzódása következtében. A kormány belső szerkezetében megindult változások a miniszterelnök és a pénzügyminiszter közötti munkamegosztás alakulásától függenek.

dd) A minisztériumok tanácsadó testületei bizonyos megalapozást adtak mind a Kupa-programnak, mind az ágazati programoknak. De természetesen az apparátusok bűnöségét és a pártzakértők szakmai leértékelődésének problémáit nem lehet ad hoc testületekkel áthidalni.

Az átmeneti korszak zavari után az MDF vezette kormány megszilárdulásának szaka-

zába értünk. A kormánynak jól-rosszul kialakultak a hatalmi reflexei. A kormányon belül megkezdődött a „szakértelmesedés” folyamata. Minden zavarosság, vita, bizonytalanság ellenére egyértelművé vált, hogy az MDF-kormány hosszabb távra rendezkedhet be, hogy nincs valóságos hatalmi alternatívája. A programok versenyében – a Kupa-program és az SZDSZ-program versengéséről van szó – a kormány nem maradt alul, sem a hazai, sem a nemzetközi közvélemény szemében. Láthatóvá vált, hogy a kormánynak van reális esélye önmaga megszervezésére. Gazdaságpolitikailag öt ponton képződnek feszültségek a kormányzati irányítás szempontjából. Két külső és három belső területről van szó. Az első továbbra is a szovjet–magyar kapcsolat. A szovjet kapcsolat kezelésében a kormánynon belül még mindig nincs egységes álláspont és stratégia.¹³ A második a magyar külső adósság kezelése.¹⁴ A harmadik az önkormányzatok helyzete. Az önkormányzatok sem közigazgatási, szakmai, hatósági, sem jövedelmi, sem pedig vagyoni tekintetben nincsenek biztos helyzetben. Helyzetük következménye lehet egy helyi konfliktusokkal tűzdelt világ. Az önkormányzatok vitái a központi költségvetéssel, azután egymás között, illetve az adófizető és fogyasztó állampolgárokkal nehezen kezelhetők. A negyedik kérdés a különböző gazdasági információs rendszerek szétválasztása. A gazdasági folyamatok követhetetlené válnak, a régi rendszer leépült, új nem alakult ki és még körvonalai sem látszanak. Végül az ötödik a konfliktuskezelő szervezetek és intézmények hiánya. Sem parlamentáris, sem kormányzati, sem érdekképviseleti, sem állampolgári szervezetek nincsenek, amelyek iránt kellő bizalommal rendelkeznének a társadalom konfliktusképes csoportjai. Ugyanakkor a kormánynak a konfliktusokban megmutatózó magatartása arra utal, hogy az adott helyzetben a lehető legrosszabb formáját mutatja, vagyis mindenki rosszabbul viselkedik, mint békeidőszakban. A magyar társadalom és gazdaság viszont konfliktusokon keresztül halad a stabilizáció felé.

GAZDASÁGPOLITIKAI DILEMMÁK

A magyar gazdaságpolitikai forgatókönyvek, ha vázlatosan is, de elkészültek. E forgatókönyvek megtalálhatók a minisztériumi irodákban, a pártok szállásain, ismerik és elemzik őket a Nemzetközi Valutaalap szakértői és a brüsszeli Európai Közösség munkatársai.

Partraszállás-forgatókönyv (D nap szcenárió)

A D-nap, azaz a normandiai partraszállás mintjára egyetlen napra összpontosított, átfogó és sokkoló változtatásról van szó. Adott fordulónapon az állami költségvetés megszüntet minden ártámogatást, szinte teljesen liberalizálja az árakat, feloldja a bérék kötöttségét, piacosítja a lakhatási költségeit, liberalizálja az importot és megteremti a kon-

vertibilitást. Mindehhez megszerzi a Nemzetközi Valutaalap és az Európai Közösség támogatását, illetve a legfőbb hitelezőket.¹⁵ Ha lehetséges, pótlólagos külső forrásokat köt le, hogy a sokkolás után némi haladéka legyen – nagyjából az éves kamatterher mértékében. A sokkolást a fizetési mérleg egyensúlyba hozása, exportoffenzíva és a költségvetés stabilizálása mellett kell végrehajtani. A D napot egy szűk apparátus készíti elő, amely előzetesen elemzi, modellezi, hogy milyen lesz a jövedelemtulajdonosok új pozíciója a fordulónap után. A D napi sokkoló sokkoló áremelések után a gazdaságban antiinflációs folyamatok indulnak meg, mivel a továbbiakban nincs költségvetési támogatás, az árakban nincs piacellenes torzítás. A D napig nincs sok realitása a privatizációnak, mert a vagyonok

12. A pénzügyminiszter előterjesztései a meghatározóak a kabinetben, önállóan kezdett tárgyalni Magyarország kül gazdasági kapcsolatairól. Végül az MNB a jegybanktörvény alapján mégsem kerül az Országgyűlés felügyele alá, hanem a kormány felügyeli, és az MNB Főtanácsában, Igazgató Tanácsában a Pénzügyminisztérium képviselője fog helyet foglalni.

13. A szovjet–magyar kapcsolat kezelése annál is lényegesebb, mert komoly hatása van a munkanélküliség alakulására. A pénzügyminiszter moszkvai tárgyalásai csak kiindulópontot jelentettek, de nem megoldást a kapcsolatokban.

14. A lengyel és a bolgár adóssághinyhítés után a magyar adósságkezelés sarokponttá vált. Ebben a „mindenkor fizetünk” álláspontja mellett keresni kell az adósságátstrukturálás lehetséges módjait is.

15. Az IMF és a világbank szakértői lelkesen javallották a sokkterápiát. Jeffrey Sachs Latin-Amerika mintájára összeállította a kelet-európai gazdaságok sokkolásának modelljét. 1990-ben azok remélhetők a nemzetközi pénzügyi intézmények támogatását, azok számítottak sikerországnak, amelyek a D nap forgatókönyvét követték.

értékelhetetlenek, nincs valóságos gazdasági tisztánlátás. Viszont a fordulat után felgyorsulhat a privatizáció folyamata, mert a jövőbeni tulajdonosok tisztában lehetnek az-
al, hogy mi mennyit ér. A D napra átfogó szociális programot kell kidolgozni, hogy ellensúlyozza a sokkoló áremelkedést és a munkanélküliség váratlan bővülését.

A partraszállás napját a kormány, illetve a gazdasáért felelős csúcsmisztérium és miniszter tervezik meg. A kormány a sokkolás időszakában következetesen kitart az eredeti elvek mellett, de a piacraállás után fokozatosan kivonul a gazdaság területéről. A partraszállás gazdasági tartalékai mellett nagyon fontosak a politikai tartalékok, a támogatás is, amelyet egyrészt a kormányzó pártok, másrészt az általuk befolyásolt választók nyújtanak.

A partraszállás: forgatókönyv, a sokkterápia alkalmazására több kelet-európai kormányzat is vállalkozott. Így 1990 elejétől a lengyel Tadeusz Mazowiecki–Leszek Balcerowicz kormány, a jugoszláv Ante Marković-kormány, majd 1990 nyarán a litván Prunskienė-kormány. Hasonlóba fogott a román Petre Roman–Aurel Severin kormány 1991 elején.¹⁶ És született több tervezet is, amelyek gyakorlati kivitelezésére nem került sor.¹⁷

A piac európai földjén való partraszállásra készült Rabár Ferenc pénzügyminiszter 1990 áprilisától 1990 októberéig. Menetrendje: 1990 májustól augusztusig az alapelvek és az alapszámítások kidolgozása jövedelemtípusokra és társadalmi csoportokra,¹⁸ augusztus végén a tervezet egyeztetése a nemzetközi pénzügyi intézmények vezetőivel, szeptembertől novemberig a fordulathoz szükséges, előkészített törvények keresztülvitele a parlamentben, az 1991-es költségvetés előkészítése; decemberben a költségvetés elfogadása, a D nap technikai előkészítése. És 1991. január 1-jén vagy kissé halasztva, két ütemben (január elején és április elején) partraszállás. Mindezt a legnagyobb titokban, hogy a különböző spekulációknak elejét vegyék. Rabár szerint az 1990-es év már gyakorlatilag elvesztett, csak arra használható fel, hogy a fordulatot előkészítse. Ezért a D napig a

kormánynak nem szabad semmiféle külön akcióba bocsátkozni, eredményeket várni, ígérgetni. Addig a legszigorúbb visszafogást, restriktívot kell alkalmazni, nem szabad többlet-vásárlóerőt kibocsátani, hanem éppenséggel tartalékokat kell gyűjteni.

A magyar partraszállási forgatókönyv megbukott. A bukási okai:

1. Teljes egészében soha senki nem támogatta a kormányon belül. A pénzügyminiszter egyedül volt a koncepciójával, és csak átmeneti felhatalmazást kapott a miniszterelnöktől.¹⁹

2. Nem volt és nem is igen lehetett támogatása a kormánykoalíció pártjaiban, mert a forgatókönyv nem az ő választási szerepüket írta le.

3. Idegen volt az elképzelés a minisztériumi apparátusokban.

4. Megváltoztak a külső körülmények. A KGST, a szovjet gazdaság a kormány várakozásainál gyorsabban omlott össze. Másrészt az Öböl-konfliktus alapján a kormányzat magas olajárakat és nemzetközi kamatnövekedést prognosztizált. Ez lerontotta a tartalékolás lehetőségeit.

5. A legfontosabb: az októberi blokádválság megmutatta, hogy a társadalom a tervezettnél kisebb sokkot sem hajlandó eltűrni.

A miniszter visszatért minisztériumába és elhalasztotta a D napot; majd az ellenállást látva lemondott.

A forgatókönyv előnyei, hátrányai:

Előnyök: egy csapásra új helyzetet teremt a jövedelemtulajdonosok között. Kizárja, vagy legalább lecsökkenti az alkuk, a megegyezések lehetőségét. Radikálisan meggyorsítja a vállalati átállást vagy pusztulást.

Hátrányok: Nem lehet hozzá társadalmi támogatást lenni, súlyos konfliktusokat vált ki. Azok, akik korábban a radikális program mellett voltak, ellene fordulnak, amikor hozzájuk ér. A vállalatok és a kereskedelmi bankok láncszerű összeomlásának lehetősége alakul ki. A „nagy bumm” után kiszámíthatatlanná válnak a folyamatok. Nem tisztá-

16. A partraszállások vagy felemás sikert értek el, vagy teljesen megbuktak. Mazowiecki gazdaságpolitikai „sikere” az elnökségébe, illetve miniszterelnökségébe került, mert a lengyel társadalom nem viselte el a hihetetlen gazdasági nyomást. A balcerowicz-program öt fontos ponton bukkott meg:

a) nem sikerült a drasztikus intézkedésekkel letörni az inflációt, amely 200% fölött maradt 1990-ben,
b) a tervezett 600 ezres munkanélküliséghez képest a munkanélküliek száma 1200 ezer,
c) nem ment végbe a privatizáció első szakasza sem,
d) nem történt demonopolizáció és decentralizáció,
e) hatalmasra nőtt a lengyel gazdaság behajthatatlan szovjet kinnlevősége.

A jugoszláv Marković-kormány nem tudta ellensúlyozni a jugoszláv föderáció politikai és gazdasági szétesését, bár komoly részkereket ért el. A Prunskienė-kormány belebukott a sokkoló áremelésbe, az áremeléseket vissza kellett vonni, Prunskienė lemondásra kényszerítették. Petre Roman kormánya meghirdette az áremelési csomagot, de a támadások hatására némileg mérsékelni és halasztani volt kénytelen. A sokkolás meghirdetésével győzelemeskedett Václav Klaus Valtir Komárek felett, de azóta gazdaságpolitikája „felpuhult”, kénytelen-kelletlen kompromisszumokat vállalt. A partraszállási politikában a következetes kitartás a legnehezebb a társadalmi elégedetlenséggel szemben. Ugyanakkor a liberális szakértők szinte soha nem elégedettek a sokkolás mértékével.

A román kormányban Teodor Stolojan pénzügyminiszter és Anton Vătesescu ipari és kereskedelmi államminiszter áprilisban beadták lemondásukat, a Petre Roman-féle centrumpolitika eredményei láttán. A miniszterelnök ekkor még liberális hűrokat

pengetett Nyugat felé, ezért nem fogadta el lemondásukat. De sikertelen amerikai útja után, május elején leváltotta őket.

17. A partraszállás forgatókönyv egyik változatát írta meg Kornai János *Indulatos röpirat*ban. Kornai változatában jóval nagyobb szerepe van a privatizációnak, illetve a kis magántulajdonosoknak, akik szinte kizárólagos alanyai az átalakítási folyamatnak. Kornai fő ellenségeként az inflációt jelöli meg, amely szétzilálja a piacot. Ezt az inflációt az állam, a központi költségvetés, illetve az állami tulajdonú vállalatok puha költségvetési korlátja okozza, gerjeszti. Ezért adminisztratíván vissza kell fogni az állami vállalatokat és a költségvetést, és „pozitív diszkriminációt” kell alkalmazni a magánvállalkozásokkal szemben.

A legismertebb kelet-európai D nap forgatókönyv a „szovjet” vagy orosz, 500 napos Satalin-terv, amely először Gorbacsov, majd Jelcin számára készült. Gorbacsov nem vállalta 1990 októberében, majd Borisz Jelcin orosz elnök megszavaztatta az orosz parlamentben, de azóta sem kezdtek hozzá a végrehajtáshoz.

18. A titkos próbaszámításokról tudomást szerzett a sajtó, és kiszivárogtatta az áremelések, lakbérérmelés megrendítő számait.

19. A pénzügyminiszter szándékát két irányból is keresztettkék. Egyrészt a dinamizálási forgatókönyv hívei, másrészt a miniszterelnök politikai szempontjai. A miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy száz nap után igazi kormányprogrammal rukkolt ki, de már az első száz napon is eredményeket akart. Matolcsy György miniszterelnökségi államtitkár először egy gyorsprogramot dolgozott ki, majd a Rabár-koncepcióval ellentétes, illetve zavaros Nemzeti Megújulás Programja született meg. A pénzügyminiszter és a miniszterelnökség között heves csatározások voltak, amelyek lehetetlenné tették az egységes kormányzati munkát a partraszállási forgatókönyv keretében.

zott, hogy hogyan lehetséges megállítani a lefelé rohanó termelés további romlását az infláció felidézése nélkül, honnan támad fejlesztési forrás. A monopóliumok élénk ellenállást tanúsítanak, ellátási zavarokat idézhetnek elő.²⁰

Dinamizálás-forgatókönyv²¹

A dinamizálás-forgatókönyv szerzői abból indultak ki, hogy a gazdaság a restriktív gazdaságpolitika miatt a pangás és a zuhanás állapotába jutott.²² Ez a termelési visszaesés, a növekvő vállalati sorban állás, a vagyonszelvényes stagnációt eredményez, a vállalati kapcsolatok szétzilálódását és naturalizálódását. A vállalatok a pénzühiány miatt nem tudják végrehajtani a szerkezet- és piacváltást, nem tudnak elég gyorsan lekapcsolódni a KGST-piacról és átmenni a fejlett országok piacára. Ezért export főirányokat kell kialakítani, pótlólagos forrásokat kell biztosítani az exportálóknak. Mindenekelőtt az állami vállalatok magatartását kell befolyásolni, mint fő exportálókét, ide kell megfelelő működő tőkét bevonni, ezeket kell a piaczgazdaság áramkörébe bekapcsolni. Ennek megfelelően egy 60-80 milliárd forintot szerkezetátalakító csomagtervet kell összeállítani, ehhez nemzetközi támogatást szerezni, a forintot leértékelni. Az így kiváltott infláció pozitív hatású, mert felpörgeti a termelést, amelynek eredménye most már nem a KGST- vagy a belső piacra jut, hanem a fejlett piacokra. Ezt a pótlólagos forrást lehet olyan ipari rekonstrukcióra használni, amely megállítja technológiai lemaradásunkat. Az átmeneti továbbeladódás vállalható, mint a fordulat költsége.

A dinamizálás-forgatókönyv antiliberális és dirigista. Az állam a folyamatnak főszereplője, tervezője. A dinamizálás mindig meghatározott gazdasági ágak, társadalmi érdekcsoportok támogatására épül. Magyarországon iparvédő, nagyüzemi politika lehet a fenti forgatókönyv szerint. (A dinamizálás-forgatókönyvet Kádár Béla, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumának vezetője és Bod Péter Ákos ipari miniszter fogalmazta meg. Kádár Béla már a Hídcsoportban egy élénkítési program szószólója volt, miniszterként a nyár folyamán élénkítési csomagot javasolt, amely, tekintettel az első félévi jó külkereskedelmi eredményekre, csaknem sikert aratott. Kádár Béla fő ellenfelei a Magyar Nemzeti Bank monetáris restriktívja és a PM fiskális visszafogó ereje, amelyek nem hagyták a nagyralátó program kibontakozását. A dinamizálók szilárdan meg voltak és vannak győződve arról, hogy a Nyugat 2-3 milliárd dollár támogatás megadására is hajlandó, és ezt elhitették a miniszterelnökkel is. A dinamizálás programja átmenetileg megkezdte a fiókban a külső körülmények megváltozása miatt.)

Előnyök: Tízéves ilyen-olyan restriktív után felfűthető a gazdaság. Ha ez a restriktív valóban elég mélyre hatolt a

korábbiakban, ha a belső piacot kellően beszűkítette, ha a vállalatokat átkergette a keleti piacról a nyugatra, akkor a felfűtés exportoffenzívát fog jelenteni. A felfűtött gazdaságban munkaalkalmak és munkahelyek teremnek. Az élénkítés tőkét visz a vállalati rekonstrukciókba.

Hátrányok: Egy nem eléggé privatizált, valódi tulajdonosokkal kevésbé rendelkező gazdaságban az élénkítés a bespriccelt tőke hagyományos feléléséhez vezethet. Az előnyökben leírt sok „ha” még nem teljesült. A felfűtött gazdaságban nagy az inflációs és eladósodási veszély. Olyan vállalatok rekonstrukcióját, egybenmaradását segítheti a dinamizálás, amelyeknek talán jobb lenne leépülni, szétmenni.

Restriktív forgatókönyv

A restriktív forgatókönyv a nyolcvanas évek eleje óta ismert. Ezt a forgatókönyvet a puha fiskális restriktívja a keményedő monetáris restriktívja irták át az 1987-es Grósz-kormányprogram, majd a Németh-féle liberalizációs program idején. A monetáris restriktívja hívei abból indulnak ki, hogy a pénzühiány szigorú szabályozása nemcsak a folyó egyensúly megőrzése érdekében fontos, hanem azért is, mert kikényszeríti a piaczgazdaság normáinak alkalmazását, a szerkezet átalakulását. A pénzühiányban a piaci változásokhoz alkalmazkodni tudók erősödnek, pénzhez jutnak, az alkalmazkodásra képtelenek elbuknak, mert nem jutnak forráshoz, amiből ihatnának, ez pedig maga a piaczgazdaságra való áttérés. A monetáris politika a konvertibilis fizetési pozíció, az egyensúly javítása és az infláció fékeltartása érdekében az 1990-es évben folyamatosan likviditáscsökkentő politikát folytatott (a tágabb értelemben vett – a kvázipénzeket is tartalmazó – pénzállomány reálértéke 1990 első 9 hónapjában 7,4 %-kal mérséklődött). A monetáris forgatókönyv alkalmazása nem tudta megoldani az infláció emelkedését, de a forgatókönyv szerzői meg vannak győződve arról, hogy az 1990-es kereskedelmi mérleg javulása, sőt a fizetési mérleg javulása a forgatókönyvnek köszönhető.²³ A restriktív forgatókönyv az MNB-ben készül, de ennek a forgatókönyvnek a szellemében tevékenykedett a Pénzügyminisztérium apparátusa is, állította össze év közben a kiadást csökkentő, bevételt növelő csomagtervet, majd az 1991-es költségvetést. Az MNB vezetőinek feltevése szerint a monetáris restriktívja politika azért „győzedelmeskedhetett”, mert az Antall-kormány gyenge volt ahhoz, hogy állami intervenciókkal belenyúljon a gazdasági folyamatokba. Egyedül az MNB-nek maradt szilárd pozíciója. A „restriktorok” bizonyítva látják az éves teljesítménnyel, hogy a gazdaságban dinamikus konvertibilis jövedelemtermelő képesség rejlik, csak továbbra is ki kell tartani a megszorítás politikája mellett.²⁴

Előnyök: A restriktív előnye, hogy nem engedi a gazdaság további súlyos eladósodását, fenntartja az egyensúlyt.

20. A társadalom ellenállásának fontos oka, hogy nem számítanak a sokkolásra, illetve nem látják át annak következményeit. Mindazok, akik támogatnák Jelcin sokkoló programját, az áremelések hatására azonnal elfordulnának tőle. A sokkoló német pénzügyi unió, amely „lebombázta” az NDK-ipart és munkanélkülivé tett százezreket, megmutatta, hogy mit jelent a sokkoló áttérés egy viszonylag fejlett országban.

21. A dinamizálás-forgatókönyvet klasszikus formában a roosevelti Egyesült Államokban írták le, a „három R” – *reform, recovery, reconstruction* – formájában. Mit kell tenni pangásos gazdaságban, ahol a restriktív spirál állandóan lefelé visz? Államilag nekilendíteni és újjáépíteni. Ugyanezt nyers formában a schachtli

„Új terv” *ankarbelung*-politikája is tartalmazta. Magyarországon ilyen nekilendítési program a 30-as évek végi „győri program”. Dinamizálással próbálkoztak 1985-ben a XIII. kongresszus vezérletével, feleletül a korábbi restriktívja.

22. 1988 óta népgazdasági szinten a bruttó nemzeti termelés folyamatosan csökken.

23. Kétségkívül ezt a restriktív politikát ismerte el az IMF, és ennek a restriktív forgatókönyvnek a tudatában kötötte meg a hároméves szerződést a magyar kormánnyal. Az MNB olyan alkupozícióba került az IMF-fel, hogy a fizetésimérleg-számításokkal még lefelé is játszik, hogy javítsa jövő évi alkupozícióját.

24. A Pénzügyminisztérium 1991. márciusi tájékoztatója a kor-

Hat a szerkezetváltásra, valóban kényszeríti a vállalatokat az exportpiacokra.

Hátrányok: A restrikció végtelen kígyóként tekeredik. Nem lehet tudni, hogy mikor jöhet ki a gazdaság a pangásból. A restrikció a tulajdoni átalakulás nélkül képtelen valódi szerkezetátalakulást előidézni. A monetáris restrikció letöri a valóságos vállalkozások virágzását is. Nem igazán alkalmas az infláció kezelésére, pontosabban csak az infláció lefojtását képes előidézni, nem az infláció megállítását.²⁵ A vállalati sorban állás, a vállalatok egymásra tornyosuló likviditási gondjai ugyancsak kezelhetetlenek a monetáris restrikció eszközeivel. 1991 elején a KGST-piac teljes összeomlása, a nemzetközi fizetések megoldatlansága vállalatok tucatjait hozza csődhelyzetbe, amelyek pótlólagos források, átmeneti finanszírozás igényét nyújtják be a monetáris restrikciókkal szemben. A dinamizálásra hajlamos minisztériumokon és minisztereken keresztül. Ez pedig a legrosszabb harc. Végül a monetáris restrikció fogyasztásellenessége a társadalom ellenkezését és dühét váltja ki.

Civilizációs forgatókönyv²⁶

A civilizációs forgatókönyv alapja, hogy a gazdaságpolitika csak akkor érhet el sikereket, ha a vállalatok és a lakosság magatartását, gazdasági viselkedését változtatja meg. A kikapcsolódás feltétele a polgárosodás gyakorlatias gyorsítása: a lakosság vállalkozói, megtakarítói, fogyasztói szokásainak megváltoztatása, illetve a korábbi szokások beépítése a civilizációs folyamatba. Ennek egyik formája a privatizáció előtérbe állítása. A zárt társadalomból a nyílt társadalomba a tulajdonformák változtatásán keresztül lehet eljutni. Ha a privatizáció nem megy, nincs európai bekapcsolódás. Ugyanakkor a privatizáció nem egyenlő a magántulajdonos társadalom kialakításával, hanem sokkal inkább egy olyan vegyes tulajdoni rendszerrel, amelyben a tulajdonformák versengenek egymással. A privatizáció tehát egyszerre jelenti a kis- és középmagántulajdon, az önkor-

mányzati tulajdon, a szövetkezeti tulajdon, a kül- és bel-földi nagy magán- és félállami tulajdonok élénkítését (a tulajdonátadás élénkítését és nem a gazdaságélénkítést). Fontos a fogyasztói magatartás eddigi eredményeinek felhasználásával a lakosság más – megtakarító – viselkedés felé terelése; az inflációs várakozások letörése; a munkanélkülieknek és általában a foglalkoztatottaknak az ipartól és mezőgazdaságtól az infrastruktúra, a szolgáltatások irányába terelése.

A gazdaságpolitika a kettős jövedelműekre épít, és a helyi infrastrukturális feltételek állami javításával megkezdendő a városi lakosság kiáramoltatását a lakásvagyonnal és második jövedelemmel kecsegtető falvakba, elővárosokba.²⁷ A gazdaságpolitika sorba rendezi az elfogadandó törvényeket, összekapcsolja a tulajdonok biztonságára szolgáló törvényeket az államháztartási törvénnyel stb.

(A civilizációs forgatókönyvet a kormányban – nagyon felemásan – először képviselte, majd feladta Matolcsy György. Erre akarta építeni az előprivatizációs és az Egyszintencia-programot, ezért támadta a kiscgazdák földtörvénytervezetét. De a programok következtelenek és végiggondolatlanok voltak, kifulladások. Az új pénzügyminiszter, Kupa Mihály mintha a civilizációs forgatókönyvet is részben magáénak tudná. Aki megéri, meglátja.)

Előnyök: A társadalom, főként a befolyásos középrétegek aktív részvétele. A privatizációs szereplők pozitív hatása a piacgazdaság kialakulására.

Hátrányok: Bizalomhiányos helyzetben a középrétegek nem követik a „mintát”. Könnyen nyílik lehetőség kalandor akciókra, a tulajdonátadások korrupciós formáira. A restrikció–privatizáció patthelyzet feloldása inflációs gyorsulással járhat.

A magyar politikai élet dilemmái közül a közeli jövő négy dilemmát vet fel. Ezek részben politikai koncepciók, részben a politikai események ellentmondásaiból fakadó, lejátszódó forgatókönyvek.

POLITIKAI DILEMMÁK

Széthullás forgatókönyv

A kormánykoalíció belső vívódásai, a kormány működése láttán részben ellenzéki politikusok és szakértők, részben külföldi megfigyelők egy azonnali, rövid távú kormányválságra, parlamentáris válságra, új választások kiírására és a parlamenti erők átrendezésére számítanak. Ennek az érvelésnek az ad alapot, hogy a gazdasági problémák kezelésében, a társadalmi konfliktusok megoldásában a kormány bizonytalanul lép fel, a koalíció önmagán belül is annyira

megosztott, hogy fenntartása lehetetlennek látszik. Így az MDF és a kiscgazdák között a kárpótlási kérdésekben elháríthatatlan ellentét van, amelyeket a miniszterelnök nem lesz képes áthidalni. Továbbá, láthatóan a demokrata fórum képviselői is erősen megosztottak, a kormány és a frakció között az összhang minden nehezebb kérdésnél felborulhat. A széthullás forgatókönyv legerősebb érve a miniszterelnök munkaképességének, funkcióban maradásának felmérhetetlensége. Ha a miniszterelnök egészségügyi okokból nem, vagy nem teljes értékűen képes ellátni a

mány részére az 1990-es évet úgy értékeli, hogy az MNB monetáris restrikciója sikertelennek bizonyult, mert a Nemzeti Bank tovább finanszírozta a kereskedelmi bankok rossz portfólióit, és az infláció egyik oka a „rossz pénz” kibocsátása.

25. A monetáris restrikció forgatókönyvének része, hogy a magyar gazdaságnak mindenáron törlesztenie kell a külső adósságot, minden adósságkörülményi kérelem veszélyeztetni a fizetőképességet. Az utolsó közlegényig ki kell tartani. Ezt az álláspontot az Antall-kormány magáévá tette, és a nemzetközi pénzügyvilág pozitívan értékelte is. Csak hogy ekkora adósság- és visszafizetési teher mellett az átalakulás évekig tarthat, illetve a GDP esésével párhuzamosan a forráskivonás súlyos társadalmi válsághoz vezethet.

A Nyugat pedig nem hajlandó évekig várni, és nem kíván egy olyan országba befektetni, ahol súlyosak a belpolitikai konfliktusok. Csapdahelyzet: a Nyugat követeli a visszafizetést, és ugyanő követeli a gyors átalakulást is. Vagy megoldást találunk az adósságtétel könnyítésére, vagy a gazdaság elnyúlik az adósságtétel alatt.

26. Nevezhetjük ezt polgárosodás- vagy természetes fejlődés-forgatókönyvnek, amelyben elismerést nyer az elmúlt húsz-huszonöt év lassú és felemás polgárosodása, amelyre építeni lehet.

27. A minta Ausztria, ahol az elővárosok és a falvak infrastrukturális fejlesztése könnyítette a nagyvárosok terheit, új életformát alakított ki.

kormányfői tiszte, akkor hatalmi ür keletkezhet mind a demokrata fórum elnökségében, mind a kormánykoalícióban, az egész parlamentáris helyzetben. Akkor elképzelhető, hogy egy olyan kiegyensúlyozatlan gyűjtőpártban, mint az MDF széthullás következik be, illetve a kormányfő által személyesen szervezett és egybentartott koalíció darabjaira hullik. Egyesek attól féltik az országot, hogy a széthullásnak ebben a folyamatában veszélyesen eluralkodnak a szélsőségek, és a szélsőséges politikai erőknek kiszolgáltatva hánykolódik az ország. A centrum politikai ereje elfogy, az anarchia, majd az erős kéz politikája következik.²⁸

Nem hiszek a forgatókönyv megvalósulásában. Az alkotmányos szabályozás a kormánykoalíció külső megdöntését lehetetlenné teszi, a koalíció pártjai pedig, minden belső válságuk ellenére jobban ragaszkodnak a hatalomhoz, miniszteri helyeikhez, semmint megdöntենék saját kormányukat. A pártok jelszava nem az, hogy „vesszen inkább a hatalom, de őrizzük meg elveinket”, hanem ellenkezőleg, „feleljük az elveket, ha a hatalom múlik rajta”. A gazdasági helyzet romlása nem idéz elő automatikusan változást a politikai életben. A választók és a politikai pártok látják, hogy jelentősen más koalíciós megoldás nem hozható össze, a választásokkal szemben nagy az ellenérzés. Egy új koalíció összeabroncsozásához még kevesebb anyag található, mint a régi megtartásához. De akkor jönnek a szélsőséges politikai erők, jön a diktatúra – állítják. A változatlan, a tehetetlenség ugyan mindenkit dühít, fokozódhat a pártok és a parlament hisztériája, de ez még nem teremt valószínű politikai erőket a széleken. Ijesztgethetjük magunkat, de ez egy középre tartó társadalom, ahol a politikai erők középre tartanak. A társadalom nem támogat szélsőséges pártokat, nem támogatja a pártok szélsőségeit, ellenkezőleg, a nyugodt pártokat és a toleranciára hajlandó párton belüli képviselőket támogatja.²⁹

Paktum forgatókönyv

A második lehetőség a hatpárti egyeztetés intézményesülése, a pártközi egyeztető tanács vagy kollégium létrehozása. Itt nem arról van szó, hogy a pártok alkalmilag, meghatározott időre egyezkednek, hanem arról, hogy a parlament mellett, mögött egy olyan intézmény létesül, amely folyamatosan helyettesíti a parlamentet. Az a felismerés, hogy a pártok képtelenek megegyezni a parlament plenáris ülésein, illetve a bizottságokban, és ezért a törvényalkotó munka nem halad; ha tehát előre akarunk haladni, akkor előre meg is kell egyezni – érthető gondolat. Ezt a nemzetmentést valamennyi párt kötelezettségévé tenné, ugyanakkor remek alkalmakat adna azokra az alkukra, amelyeket a Kádár-korból örököltünk. Természetesen felértékelné a pártvezetőket, akik a tárgyalóasztalnál úgy dönthetnek, hogy pártjuk véleményét nem kell kikérniük. Megnövelné a miniszterelnök-pártelnök szerepét, aki egyeztetne és kormányozna. Így a pártok visszanyerhetnék befolyásukat, amelyet silány parlamenti szerepléseikkel elvesztettek. Véget vetnének a kölcsönös döfködésnek. A politikai döntések fölénybe kerülnének az apparátusi, kormányzati dön-

tésekkel szemben. A hatpárti tanácskozás lehetővé tenné egy kisebbségi kormányt is – Fidesz-javaslat –, amelyet a pártok kívülről támogatnának. Ha megszületik az intézmény, és működtethető egy fél évig, akkor be fog épülni a politikai rendszerbe, akármilyen is a technika.

Van-e a hatpárti egyeztető tárgyalásoknak esélye? Úgy vélem, hogy van. A pártoknak kiutat kell találniuk mai romló helyzetükből, és ez lehetséges kiút. Képes-e működtetni egy ilyen egyeztető fórum a politikai és a gazdasági rendszert? Képes, bár alig jobban, mint a jelenlegi. A kormányzó pártok beleveszték a kormányzás labirintusába, így újító politikai megoldás kiöltésére képtelenek. A miniszterelnök személyes ügyessége, hogy megfelelő pillanatokban új pókhálókat tud fonni. Ahogy a választások után összehozta a paktumot a szabad demokratákkal, kizárva a többieket, most összehozhatja a hatpárti paktumot. Kétségtelenül szellemes, hogy az előbbi is egy lelkes SZDSZ állította össze, most pedig a népszerű Fidesz. Az alku azonban nem változtat az alapproblémán: a pártok még nem ismerték fel választóik érdekeit, és tapodnak érzeményeiken.

„Új politikai erők” forgatókönyve

A harmadik lehetőség az, hogy a politikai rendszerben eltolódik a hangsúly a parlamenten kívüli erőkre, illetve a parlament és az érdekképviselők, a nemzeti intézmények között valamiféle új egyensúly jön létre. Már ma látjuk, hogy a pártok szinte döntőbíróként használják az Alkotmánybíróságot, és az érdekképviselők követelik a nagyobb beleszólást a politikai és gazdasági kérdésekbe. Az is látható, hogy a politikai rendszerben kitüntetett helyet foglal el a sajtó, amelynek nyilvánossága ma inkább döntő minisztert, kormányt, mint az ellenzék. E harmadik lehetőség azt jelentené, hogy a magyar politikai rendszer részben korporatizálódna, aktív érdekcsoportok hálózatába kerülne, részben olyan tömegkommunikációs érdekek befolyása alá, amelyek képesek a puha politikai pártok értékformáló szerepének átvételére.

Bármennyire mutatnak is jelek ebbe az irányba, mégis úgy vélem, hogy nem erre tartunk. Nem mintha nem mozgónának nagy érdekcsoportok a gazdaságban, amelyek hatalmat és tulajdont akarnak. De ezek az érdekcsoportok nem akarnak, nem tudnak korporációkba, érdekképviselőkbe szerveződni. Nem mintha a tömegkommunikáció nem szorítaná meg a hatalmat és az ellenzékét. De ugyanez a tömegkommunikáció döntéseket mégsem képes kikényszeríteni.

Szakértelem forgatókönyv

Végül a negyedik lehetőség, a kormány „szakértelmese-dése”. Ez nem szakértő kormányt jelent, amely a pártok fölött lebeg. Nem, ez a jelenlegi politikai erők kormánya, csak az eddiginél több szakértővel. Ha a kormányban többségbe kerülnek a szakértő miniszterek – és ez nem lehetetlen –, akkor a mögöttük álló politikai erők csak közvetett ellenőrzést gyakorolhatnak. Ebben az esetben a december-

28. Erről szóltak a szabad demokraták 1991 tavaszán, a kormány lemondását javasolva, hogy ne kerüljön az ország még veszélyesebb helyzetbe. Más oldalról, a centrum hiányára emlékeztetve lépett fel Pósgay Imre és Bíró Zoltán, akik új mozgalmukkal a széthullás ellen kívánnak cselekedni. Ez utóbbi mozgalom vezetői nem kívánják sem a kormány lemondását, sem új választások ki-

rását, de figyelmeztetnek az Antall „személyi kultuszán” alapuló párt és kormány gyengeségeire.

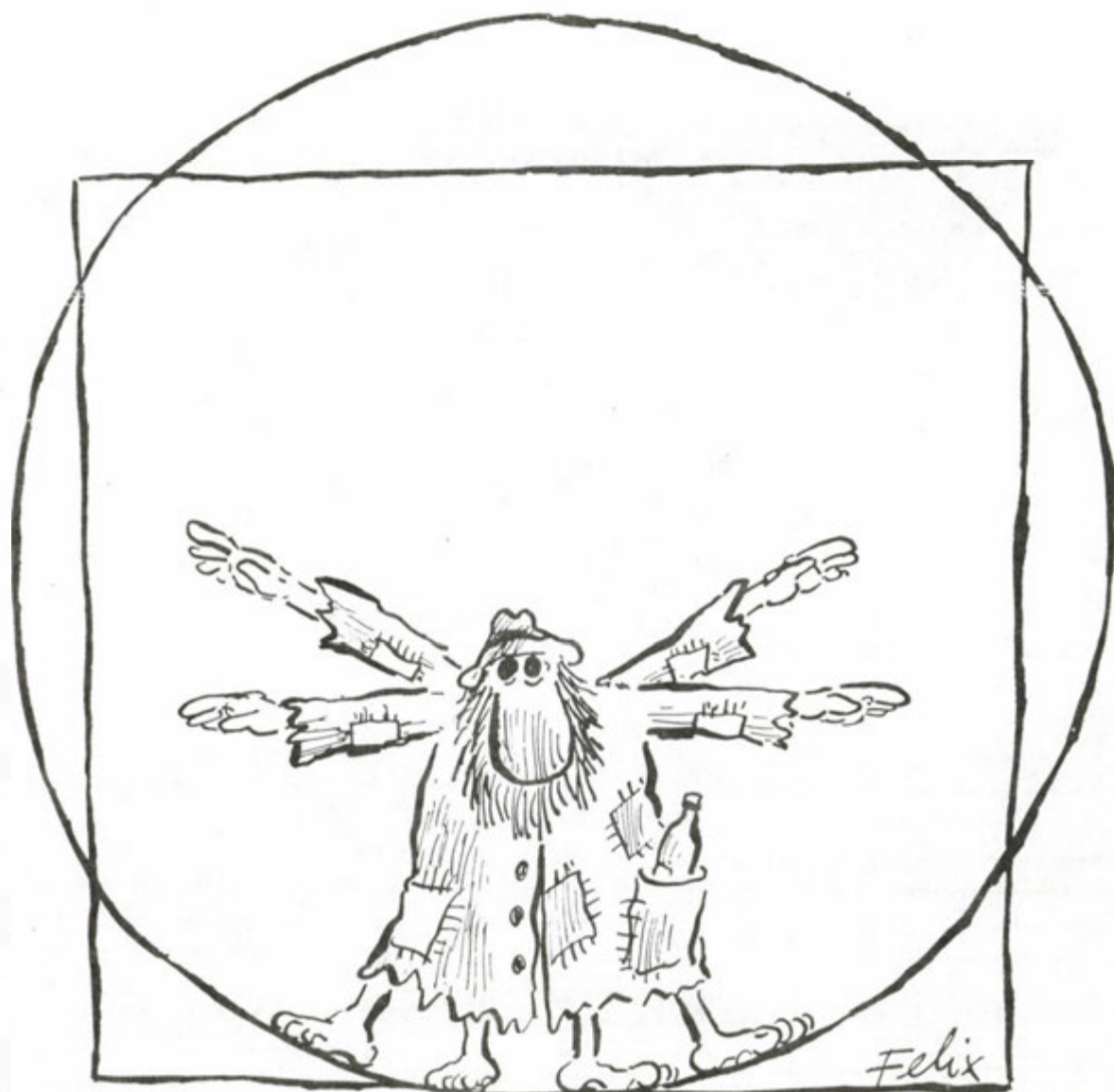
29. A Magyar Demokrata Fórumban a szélsőségesek háttérbe szorultak a frakcióban, az MDF-frakció belső „lázadói” további liberalizálódást és toleranciát igényeltek. A Kisgazdapártban a szélsőség ugyancsak nem tudott hatalomra kerülni.

ben megkezdett kormányátalakítás ésszerű folytatásáról van szó. A pártközi egyeztetések helyébe éppenséggel miniszteri egyeztetések és megfelelően előkészített törvény-csomagok kerülnének. Ha már nem tudtuk a parlamentet dolgozó parlamentté tenni – egy ilyen létszámú és választási szempontú parlamentet nem is lehetett –, akkor legalább a kormányt kellene munkaképessé varázsolni. A „szakértelmesedésnek” több dolog is ellene szól. Egyrészt a politikai pártok ellenkezése. Másrészt a miniszteri és minisztériumi munka szakmai lejáratottsága. Harmadrészt a miniszterelnök személyes súlyának csökkenéséből adódó problémák. De az Antall-kormány változása, a társadalom várakozása ebbe az irányba mutat.

„A császár – azt beszélük – küldött neked, küldött a magányos, szájalmas alattvalónak, a császári nap elől a messzi távolba menekülő törpe árnyéknak, éppen neked a halálos ágyából egy üzenetet. A hírnököt letérdeltette az ágya mellé, s fülébe súgta; annyira fontos volt a számára ez az üzenet, hogy a hírnökkel újra elmondhatja a saját fülébe. Fejbőlintással hagyta helyben a mondottak pontosságát. És halálának valamennyi odasereglett nézője előtt – az összes hátsó

falat lerombolták, és fel-le ingó feljáratú lépcsőkön ott állnak körben a birodalom nagyjai –, valamennyiük előtt bocsátotta útjára a hírnököt. A hírnök azonnal útra kelt; erőteljes, fáradozatlan férfi, előbb egyik, majd másik előrenyújtott karjával tör utat a tömegben; ha ellenállásba ütközik, a mellére mutat, hol a nap jele ragyog; oly gyorsan tör előre, mint rajta kívül senki; a tömeg azonban nagy; végeláthatatlan messzeségbe terjed. Ha szabad mező tárulna elébe, hogy röpködjön; és minden bizonnyal nemsokára már hallanád öklének csodálatos dörömbölését az ajtódon. Ehelyett azonban mily haszontalanul fáradozik, még most is csak a legbelső palota épületein vergődik keresztül; sohasem fog áthatolni rajtuk, de ha ez sikerülne is neki, semmit sem nyerne; át kellene jutnia az udvarokon, és az udvarok után a második, körbezáruló palotán; és újabb udvarok, és újra palota; így menne tovább, évtizedeken át; és ha végre kirontana a legutolsó kapun – de ez soha, soha meg nem történhet –, csak a székváros tárulna elébe, a világ közepe, tele a város szemetének dombjaival. Senki sem jut itt keresztül, hát még egy halott üzenetével. Te azonban ott ülsz ablakodban és megálmodod, mikor eljön az este.”

FRANZ KAFKA: A CSÁSZÁR ÜZENETE (GÁLI JÓZSEF FORDÍTÁSA)

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

MAGYARI VINCZE ENIKŐ - VITA AZ ERDÉLYI NÉPRAJZTUDOMÁNYRÓL
FORGÁCS ÉVA - A HATVANAS ÉVEK KÉPZŐMŰVÉSZETÉRŐL
SZÓNYI GYÖRGY PÉTER - A POSZTMODERN HAMLETRE VÁRVA
KENDE PÉTER - ÚJ UTÓSZAVAK NIETZSCHEHEZ II.
PÓR PÉTER - A NÉMETH LAJOS EMLÉKKÖNYVRŐL
VEKERDI LÁSZLÓ - A DÁKOROMÁN KONTINUITÁS RÓL
MISKOLCZY AMBRUS - MONOGRÁFIA AZ EURÓPAI ISKOLÁRÓL
PERNECZKY GÉZA - ÚJ KÖNYV A SHAKESPEARE-KULTUSZRÓL
ZENTAI MÁRIA - A POLITIKAI ÖKOLÓGIÁRÓL
FÉNYI TIBOR - A JOGTUDÓS, AKUPRESSZÚRÁRÓL
SZIL PÉTER - KÖNYVEK MASSZÁZSRÓL, AKUPRESSZÚRÁRÓL
PETHŐ SÁNDOR - A MEGISMERÉSTUDOMÁNYRÓL
PLÉH CSABA - A MEGISMERÉSTUDOMÁNYRÓL
A. SAJTI ENIKŐ - DÉLVIDÉK 1941-1945

M E G J E L E N I K

1991. NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

A Kundera–Havel vita

A „konszolidáció”, vagyis a sztalinizmus csehszlovákiai visszaállításának kezdetén, 1968 utolsó hónapjaiban, de még 1969-ben is sok illúzió élt a cseh társadalomban. Ennek egyik jele volt, hogy az 1968 augusztusi megszállás után külföldre menekülteket Dubčekék felszólították: térjenek csak nyugodtan haza. Hogy még a cseh értelmiség jó része sem volt felkészülve az elkövetkezendő új jégkorszakra, azt a legékebben Milan Kundera példázta, aki ekkor még az emigrálás ellen foglalt állást, hogy aztán 1975-ben maga is Párizsba kényszerüljön. A nemzeti sorskérdésekről folytatott, máig és számunkra is tanulságos vitát az ő cikke robbantotta ki (Český úděl, in: Listy, 1968. december 19.), melyet Václav Havel válasza (Český úděl?, in: Tvář, 1969. február) majd Kundera viszontválasza (Radikalismus a exhibicionismus, in: Host do domu, 1968–1969. 15. szám) követett. Közzöljük még a revizionistának minősített marxista filozófus, Karel Kosík rövid Kundera-párti hozzászólásának részletét (Váha slov, in: Plamen, 1969. április). Kosík magyarul is megjelent könyve (A konkrét dialektikája) révén az 1968-as prágai tavasz talán legfőbb szellemi előkészítője, s emellett talán a legtekintélyesebb cseh értelmiségi volt. A vitát Havel 1986-os nagyinterjújának (Távkihallgatás. Karel Hvižd'ala beszélgetései Václav Havellel. Interart, Budapest, 1989, 194–196. oldal) idevágó részével zárjuk.

B. E.

Milan Kundera Cseh fátum

1 Augusztus 24-én barátom apjának házában voltam. Távolról hallani lehetett a lövöldözést, az asztalon szólt a tranzistoros rádió, én pedig szórakozottan nézegettem a régi könyvtárat, míg végül egy 1633-ban megjelent könyvet emeltem le a polcról, Pavel Stránskýnak A cseh nemzetről szóló munkáját. Felütöttem:

„Ha valaki megkérdez egy, a cseh ügyben jártas férfiút, vajon Csehország szövetségese-e a német birodalomnak vagy hűbérese és vazallusa, minden bizonnyal azt válaszolja, hogy semmiképpen sem szolgálója vagy pártfogoltja, sokkal inkább barátja, melyet évszázados szövetség fűz a birodalomhoz.” És valamivel odább: „De még ha el is ismerjük, hogy a német császároknak volt és van a legnagyobb hatalmuk a csehek felett, abban az esetben, ha a csehek megtagadnák tőlük az engedelmséget, nem volna szabad az ellenszögölökkel szemben tettelegességhez és fegyverekhez folyamodni a jogszerű eljárás helyett. A törvény szerint ugyanis, aki erőszakkal követeli azt, ami őt megilleti, és nem törődik a jogrenddel, elveszíti korábbi jogait is, továbbá nem alkalmazható erőszak olyan esetekben, amelyekben törvény szerint lehet eljárni. A csehek Németországgal már régen szövetséget, szerződést és barátságot kötöttek, szorosabbat és közelebbit, mint bármely más királysággal, ám e szövetség és barátság semmilyen tekintetben nem sérti sem a német, sem a cseh nemzet szuverenitását, nem érvényteleníti törvényeiket, nem korlátozza jogaikat, nem fosztja meg őket szokásaiktól és szabadságuktól... Ha azonban úgy tűnne, hogy ezen határokat a felek egyike áthágta – miként ha az egyik fél erősebb a másiknál, a szövetség gyakran az oroszlánnal kötött barátsághoz hasonlatos –, nyitva áll az út az ellenségeskedés előtt...”

És megint másutt: „Hiszen a csehek azt óhajtanák, bárha állhatnának akárhanyadikként az önálló nemzetek so-

rában, semmint a legelső helyen s a legkitünőbb feltételekkel a készséges szolgák között.”

Az ablakon túlról behallatszó lövöldözés az adott pillanathoz fűzött, Pavel Stránský régiesen csengő mondatai azonban ennek ellenére is a cseh történelem végtelen távlatának ölelésébe vontak, és tudatosították bennem, hogy ma is ugyanabban a cseh történelemben élünk, melynek megvan a maga „örök” problematikája: a szövetség vagy a szuverenitás szakadatlan vitája, a rendre célul tűzött, de soha egészen el nem nyert függetlenség ügye, és az érte folyó lankadatlan küzdelem. És akkor arra gondoltam, hogy a lövöldözés, amit hallok, nem holmi derült égből villámcsapás, sokk, abszurdítás, hanem csupán az ősi cseh sors, fátum újbóli, másféle megnyilvánulása.

2 Az 1939-től egészen a legutóbbi időkig eltelt évek nem tölthették el különösebb büszkeséggel a cseh lelket. Kisnemzeti tudat, alkalmazkodás, önálló politikára való képtelenség, az irigy középszerűség uralma, a mindenfelé tapasztalható durvaság – mindez szélsőségesen skeptikus észrevételekre indított bennünket a cseh jellemmel kapcsolatban, s rossz fényt vetett a történelemre is, mely ezt a jellemet kialakította.

Gyakran gondoltam akkor a cseh nemzeti újjászületésre, amely a forrongó Európa közepén összehordta a maga kis homokdombját, arra a nemzeti újjászületésre, amely a felklérta ostrommal verte Máchtát, arra a nemzeti újjászületésre, amely képtelen volt egyetemes emberi értékek teremtesére, amely nyakig merült az aprómunkában, s híján volt a nagy tetteknek. A kicsiség mentalitásának erre az örökségre gondoltam, amely a cseh huszadik századba is befurakodott, rányomta a bélyegét az 1938-as évre, a háború utáni évekre, a XX. kongresszus ösztönzésére következetesen reagálni képtelen 1956-ra, és ránehezedett a Novotný-féle

korszakra is, melynek kifejezéstelenségében magának a cseh kicsiségnek a géniuszát láttam megtestesülni.

Írtam ez idő tájt egy darabot, amelyről azt mondogattam a barátaimnak, hogy csehellenes. Egy bizonyos kiszolgált őrnagy oktatgatja benne ifjú vejét: „A csehek sohasem hágtak fel a barikádokra. A csehek a Sokolba jártak. Az efféle szabadságkorlat többet adott a mi nemzetünknek, mint tíz forradalom.”

Amikor két hónappal ezelőtt visszajöttem Párizsból, utólagos meglepetéssel ébredtem tudatára, hogy ott a legkülönbözőbb viták során és a lapoknak adott interjúkban meglehetősen hazafias (és végső soron reménnyel teli) húrokat pengettem. Honnan szállt ez hirtelen belém? Csupán az állampolgári fegyelmezettség indított arra, hogy külföldön a hazámat dicsérjem? Nem, nem vagyok én olyan fegyelmezett. Magatartásom megváltozását az ideai év augusztusának feledhetetlen élménye okozta. A számtalan otthon és külföldön folytatott beszélgetésben újra meg újra arra a következtetésre jutottam, hogy nincs a világon még egy olyan nemzet, amely így kiállta volna ezt a próbát, annyi szilárdságot, ést, egységet tanúsított volna, mint mi.

Augusztus új fényt vetett egész történelmünkre. Nem mintha érvényét veszítette volna a cseh jellem szkeptikus kritikája, csak éppen a kép kiegészült a másik oldalról vett pillantással: Igen, Zizka buzogányainak hősi hagyományával már nem áll közvetlen összefüggésben a cseh nemzet, ám a huszitizmus ugyancsak a nép hagyománya, elvégre „minden egyes öregasszony jobb ismerője volt a Szentfrásznak, mint egy itáliai pap”, s a népi műveltségnek és elmélkedő hajlamnak ez a hagyománya máig is megvan nálunk.

Igen, a cseh nemzeti újjászületés a nagypolitika helyett csak a kis lépésekkel haladó felvilágosítást ismerte, a nemzeti harc legfőbb fegyvere az ő számára a műkedvelő színház, a dal és a vers volt; igen, a cseh művészet a nemzeti művelődés ügyének szekerébe volt befogva, de az is igaz, hogy a cseh nép ennek révén új egzisztenciája kezdetétől olyan sorsszerűen kapcsolódott össze a kultúráéval, mint kevés más európai nemzet népe, és Európának ezen a felén messze a legtöbbet gondolkodó és a legműveltebb nép, amelyet nem lehet csak úgy elkábítani holmi jöttment baloldali propagandával.

Igen, igaz, hogy a cseh nemzet az elmúlt évszázadban a nagy európai konfliktusok országa volt, de az is igaz, hogy ebben a korszakban gigantikus eredményt ért el: félalfabéta, félig elnemzetietlenített lakosokból újra európai nemzetté változott, méghozzá a szakadatlan germanizációs törekvések ellenére, a fölötté álló hatalom szándékai ellenére, ezért legjobb teljesítményeit ez idő óta épp akkor képes nyújtani, amikor rossz idők járnak rá.

Igen, igaz, hogy a cseh nemzetre nem jellemző a romantikus heroizmus szellemisége, de az is igaz, hogy a romantikálanságnak és a hősiesség hiányának a másik oldala a józan ész, a humorérzék és a kritikai szellem, mellyel önmagát is szemléli e nemzet, amelyik Európa egyik legkevésbé sovínizta nemzete is. Ha nemzeti büszkesége dühödten a felszínre tör, ez azt jelenti, hogy rettenetesen megsértették; ez azt jelenti, hogy dühé nem lobbanékony és muló, mint az érzélem, hanem makacsul kitartó, mint amilyen maga az ész.

Látok egy kis lakást egy párizsi palota manzárdjában, hallom Aragon dühös hangját, ahogy az erőszakot átkozza, látom arcát, mely az országom sorsa miatti szorongásról tanúskodik, és hallom a néhányszor elismételt sajnó szavakat: „Ez volt a legszebb hét, melyet valaha átéltünk”. Attól

tartok, ez az állítás ott abszurdnak és furcsának tűnt, de mi, honfitársak, mi értjük. Hiszen olyan egy hét volt ez, amely alatt a nemzet hirtelen megpillantotta önnön nagyságát, amelyben már nem is bízott.

3 Ha már Párizst említettem, felötlik emlékezetemben egy kis kocsmá képe a Latin negyedben, ahol Carlos Fuenteszel, a kiváló mexikói íróval, kortársammal ebédeltünk egyszer. Fuentes azt kérdezte tőlem, tudom-e, hogy Mexikóban hagyományosan rokonszenveznek a csehekkel. Azután elmesélte, hogy a múlt század közepén a három európai nagyhatalom, amelynek nem tetszett Juárez elnök liberális politikája, megszálló hadsereget küldött Mexikóba. Az osztrák sereggel együtt odaérkező cseh egységek megtámadták, hogy részt vegyenek a szabadelvű ország megszállásában. Sokan ott is maradtak Mexikóban, s minthogy jó néhányuk zenész volt, nem keveset köszönhet nekik a mexikói zenei élet. Emléküket máig is dicsőség övezi.

Mert nemcsak a hódítóké a dicsőség, hanem azoké is, akik történelmük során sohasem voltak hódítók. Büszkék lehetnek a Napóleonjaik és Szuorovjaik hadjáratával kérkedő nemzetek, de büszkék azok is, akik nem exportálták Szuorov durvaságát. Van nagyhatalmi mentalitás, és van kismemzeti mentalitás.

A nagy nemzetek létét és nemzetközi jelentőségét pusztán lakosaik száma automatikusan biztosítja. A nagy nemzet nem bajlódik léte indoklásával és igazolásával, a lehető legtermészetesebb módon létezik és marad fenn. Léte önnön nagyságában gyökerezik, és gyakran azzal ámitja magát, hogy nagysága önmagában is érték. *Sírókák sztráná mojá radnája, mnogo v nyej polej, leszov i rek.*

A kis nemzetnek, függetlenül attól, hogy játszik-e valamilyen szerepet a világban, nap mint nap szakadatlanul bizonyítani kell. Abban a percben, amint megszűnik értéket teremteni, elvesztí léte igazolását, és végül talán el is pusztul, mivel gyenge és könnyen megsemmisíthető. Az értékteremtés a kis nemzet számára egyszerűen létkérdés. Talán ez az oka annak, hogy a kis nemzetek (gazdasági és kulturális) alkotótevékenysége rendszerint (talán a régi görög városokkal kezdődően) sokkal intenzívebb, mint a nagy birodalmaké.

Nagyságuk, számbeli fölényük, elpusztíthatatlanságuk tudata keresztül-kasul átítatja a nagy nemzetek gondolkodásmódját: mind büszkéek egy kicsit önnön nagyságukra, valamennyien hajlamosak arra, hogy világmegváltó elhivatottságuk bizonyítékát lássák benne. Mind hajlanak arra, hogy saját (elképesztően nagy létszámú) nemzetüket higgyék a világnak, saját kultúrájukat a világ kultúrájának. Politikailag rendszerint extrovertáltak (nagy kiterjedésű befolyási övezetek megszerzésére törekcsenek), kulturális szempontból ugyanakkor egocentrikusak.

Ó, szegény nagy nemzetek! Az emberiséghez vezető kapu oly szűk és ti oly nehezen hatoltok át rajta!

A nagyhatalmak kényének-kedvének kiszolgáltattott mai világban is hiszek a kis népek történelmi küldetésében. A nagyhatalmak a maguk mértéke szerint akarják a világot berendezni. A kis nemzetek azzal, hogy szüntelenül keresik és formálják önnön arculatukat, önrendelkezésükért verekszenek, egyúttal arra is törekcsenek, hogy gátat vessenek a földgolyó ijesztő uniformizálódásának, hogy az az életmódok és hagyományok sokféleségével legyen ékes, hogy otthonra lellessen benne az emberi személyiség.

Igen, meg vagyok győződve arról, hogy a kis nemzeteknek fontos küldetésük van. Meg vagyok győződve arról,

hogy az a világ, amelyben a guatemalaiak, vietnamiak vagy dánok hangja ugyanúgy hallható lenne, mint az amerikaiaké, kínaiaké vagy oroszoké, jobb és kevésbé szomorú világ lenne. Azt is tudom azonban, hogy a kis nemzetek sorsa nehéz és csalóka. Gyakran maradiságba, jelentéktelenségbe süppednek, vannak letargikus és tetszhalott időszakok, s a nagy nemzetektől eltérően tetszhalott állapotuk mindig a veszéllyel fenyeget, hogy nem ébrednek fel többé.

Évekkel ezelőtt döböntem rá, hogy a cseh nemzet is újra létéről vagy nemlétéről, életéről vagy tengődéséről határoz, amikor tudatára ébredtem annak, hogy a felvilágosultatlan politika megfojtja a cseh életet, s a cseh kultúrát az európai provincia jelentéktelen színvonalára süllyeszti. Ismét eszembe jutott Schauer lényegét érintő kérdése: érdemes volt ezért újratemetni kicsiny nemzetünket Európa közepén? Vajon mit ér és mit akar adni az emberiségnek?

Amikor tavaly nyáron az írószövetségi kongresszuson fel tettem ezt a kérdést, nem sejtettem, milyen drámai választ ad rá a következő évben egész Csehszlovákia. A kísérlet, amely arra irányult, hogy (a világtörténelemben először) végre olyan szocializmus jöjjön létre, amelyet nem a titkosrendőrség teljhatalma, hanem az írott és kimondott szó szabadsága, a hallható közvélemény és az erre támaszkodó politika jellemez, szabadon fejlődő, modern kultúrával rendelkezik, s olyan emberek élnek benne, akik elfeledték, mi a félelem – olyan kísérlet volt ez, amelynek a révén a csehek és szlovákok a középkor vége óta először ismét a világtörténelem középpontjába kerültek, és kihívást intéztek a világhoz. E kihívásnak nem az volt a lényege, hogy a csehszlovákok a szocializmus eddigi modelljét egy másik ugyanolyan autoriter és exportképes modellel akarták helyettesíteni. Az efféle messianizmus idegen a kis nemzet mentalitásától. Másban rejlett a csehszlovák kihívás értelme: abban, hogy megmutassuk, milyen békés demokratikus lehetőségek heverték addig paragon a szocialista társadalom tervében, s hogy megmutassuk: ezeket a lehetőségeket csak akkor lehet kibontani, ha az egyes nézetek teljes politikai önállóságát biztosítják. Ez a csehszlovák kihívás továbbra is érvényben van. Nélküle már nem lenne a 20. század a 20. század. Nélküle más lenne a holnap.

Az új csehszlovák politika túlzottan nagy jelentőségű volt ahhoz, hogy ne ütközzön ellenállásba. A konfliktus drasztikusabb volt, mint sejtettük, a vizsga pedig, amelyet az új politikának kellett kiállnia, nehéz volt. Én azonban ellene vagyok, hogy nemzeti katasztrófának nevezzük, ahogyan azt ma szinte könnyező nyilvánosságunk teszi. Bátorodom a közvélekedéssel ellentétben még azt is megkockáztatni, hogy a csehszlovák ősz talán felül is múlja a csehszlovák tavasz jelentőségét.

Olyasmi történt ugyanis, amit senki sem várt: az új politika kibírta ezt a rettentő konfliktust. Meghárta ugyan, de nem hullott szét, nem semmisült meg. Nem szervezte újjá a rendőrállamot, nem látott hozzá a szellemi élet doktríné megkérdőjelezéséhez, nem mondott le önmagáról, nem árulta el saját elveit, nem adta ki az embereit, s nemcsak hogy nem veszítette el a nyilvánosság támogatását, hanem éppen a halálos veszedelem pillanatában állította maga mögé az egész nemzetet, bensőleg erősebb lévén, mint augusztus előtt. S még annyit: ha politikai képviselőinek számolniuk kell a pillanatnyilag adott lehetőségekkel, a nemzet széles rétegei – különösen a fiatalok – maradéktalanul őrzik az augusztus előtti célok tudatát. S ebben hatalmas remény rejlik a jövőre, mégpedig nem a távoli, hanem az egészen közeli jövőre nézve.

4 De mi van akkor, ha ez az új politika olyan hosszú időre hátrál meg, hogy észrevétlenül ismét régi politika lesz belőle? Mi van akkor, ha az engedmények deklarált ideiglenessége évtizedekre szóló ideiglenességgé lesz?

Természetesen semmi garancia nincs arra, hogy az 1968-as év nem fullad kudarcba. De van-e, létezik-e bármi is az egyes ember vagy az egész emberiség számára, amire garancia van? Volt-e valaha is a cseh nemzetnek bármiféle garanciája, miközben arra volt ítélve, ismét Pavel Stránský idézve, hogy az oroszlánal legyen barátságban. Nemde ingatag pallón egyensúlyoz évszázadok óta a szuverenitás és az alárendeltség, az egyetemesség és a provincializmus, a lét és a nemlét között?

A középkor végétől fogva már lsten sem jelentett a tisztán látó ember számára feltétlen bizonyosságot, csupán pascali módra, kételyekkel elfogadott autoritást. Azok az emberek, akik ma depresszióba és kishitűségbe süllyednek, azon lamentálva, hogy nincs elegendő biztosíték, hogy minden rosszul végződhet, hogy ismét eljuthatunk a perek és a cenzúra marazmusáig, hogy megtörténhet ez is, az is, egyszerűen gyenge emberek, akik csak a biztonság illúziójában képesek élni.

Amikor szeptember elején öt államférfink nyilatkozatot tett közzé, amelyben arra szólította fel a külföldön élő csehszlovákokat, hogy térjenek haza, és a maguk nevében teljes biztonságot garantáltak számukra, néhány embertől a következő kifogást hallottam: hogyan akarják mások biztonságát garantálni azok, akik a saját biztonságuk garantálására sem képesek?

Senkit sem ítélek el, aki úgy döntött, hogy külföldön él, úgy vélem, mindenkinek joga van ott élni, ahol akar, csupán attól az érveléstől óvni, amelyből a legcsekélyebb emelkedettség is hiányzik. Valóban nem kockáztathat annyit egy cseh polgár, amennyit egy cseh államférfi kockáztat? Valóban csak kockázatmentesen lehetne élni? De hát nem attól függ-e a relatív biztonság mindenki számára, hány ember mer a helyén maradni a bizonytalanságban?

A cseh hazafiságban mindig is imponált nekem a józan látásmód. Már a nemzetébresztők tudatosítottak magukban bizonyos, a cseh sorsból fakadó hátrányokat, s a cseh nemzet öntudatra ébresztése nem csupán a feladat vállalását jelentette, hanem egy sor, cseppet sem egyszerű probléma megoldását kívánta meg. A legnagyobb cseh hazafi azzal kezdte pályáját, hogy szertefoszlatta a hazafias illúziókat és mítoszokat, s könyvének jellemző módon *A cseh kérdés* címet adta. A cseh hazafiság nem a fanatizmusban, hanem a kritikai szellemben gyökerezik, s ez az, ami imponál nekem a nemzetemben, emiatt szeretem.

Csak hogy a cseh kritikai szellem ma kétféleképpen jelenik meg. Az egyik változatában a kritikai magatartás szokássá, vagy inkább rossz szokássá válik, amely automatikusan elutasítja a reményt és igent mond a reménytelenségre; ez a gyengék kritikizmusa, merő pesszimizmussá degenerálódott kritikizmus; az effajta kritikizmus már nem racionális magatartás, hanem rossz hangulat, pszichózis, ideális klíma a vereség előkészítéséhez.

Van azonban valódi kritikizmus is, mely ellensége a pszichózisnak, és tisztában van azzal, hogy a pesszimista beállítódás ugyanúgy hamis, mint az optimista. Ez a fajta kritikizmus képes leleplezni az illúziókat és az illuzórikus biztonságérzetet, ugyanakkor azonban öntudatos, mivel tudja, hogy ő maga erő, érték, hatalom, amelyre a jövőt lehet építeni. Ez a fajta kritikizmus, amely az egész csehszlovák tavaszt előidézte, ősszel pedig gátat vetett a könnyára-

datnak és az irracionálisnak, nem csupán az elitnek tulajdona, hanem miként megmutatkozott, az egész nemzet legnagyobb erőnye.

Az ekként és ezzel megáldott nemzetnek minden joga megvan ahhoz, hogy önbizalommal tekintsen a jövő év bi-

zonytalanságai elé. Erre 1969 elején sokkal több joga van, mint ezelőtt bármikor.

Prága, 1968. december 19.

FORDÍTOTTA BALOGH MAGDOLNA

Václav Havel Cseh fátum?

Kétségtelen, hogy mindannyiunknak – az egész cseh nemzetet beleértve – örülnünk kell, ha arról szerzünk tudomást, hogy augusztusi viselkedésünkért Milan Kundera is megdicsért bennünket, ez a kissé tán szkeptikus entellektuell-világfi, aki mindig is hajlamos volt arra, hogy a negatív tulajdonságainkat lássa meg inkább (és aki – saját bevallása szerint – egyik darabjáról mint „csehellenes műről” beszél barátainak), s örülnünk kell amiatt is, hogy akkori – elvű és megfontolt – magatartásunk (minthogy „a cseh hazafiság nem a fanatizmusban, hanem a kritikai szellemben gyökerezik”) egyenesen imponál neki. Egyvalami azonban sajnos – nem tudom mások hogy vannak vele, számomra mindenképpen – zavarja ezt a jóleső érzést. Nevezetesen az a körülmény, hogy éppen az, amit Kundera annyira dicsér a cseh hazafiságban, és ami – ahogy közvetve céloz is rá – neki magának is sajátja, vagyis ama kritikai szellem, aggasztóan hiányzik gondolatmenetéből. Eszmefuttatása sajnálatos módon – minden körülmények között – minden körülmények között ellenére – az öncsodáló hazafias újjászületés káprázatának ugyanabba a hagyományába illeszkedik, amelytől a szerző oly energikusan igyekszik elhatárolni magát. Valóban: bármily kegyetlenül hangzik is, nem tudok szabadulni attól a benyomástól, hogy itt egy régikeletű és igen rövidlátó álcázásnak valamiféle újabb és nagyon tetszetős változatával van dolgunk.

Engem voltaképpen nem is nagyon lep meg: vártam, hogy sor kerül rá. Valahányszor ugyanis a cseh hazafinak nincs kellő bátorsága (enélkül ugyanis az igazi kritikai szellem elképzelhetetlen) ahhoz, hogy szembenézzen a kegyetlen, de nyitott jelennel, tekintetbe vegye valamennyi problematikus mozzanatát, és ebből tárgyilagosan levonja a megfelelő következtetéseket, még ha azok saját sorait érintik is, a cseh hazafi mindannyiszor a jobb, de már lezárt múlthoz fordul, amikor mind egyek voltunk, s amely múlt minősítésén már semmit sem lehet rontani, nincsen semmi kockázata. Ezzel a magatartással le lehet kötelezni bennünket, és végső soron az egykori nemzeti dicsőségre való effajta hivatkozás révén azzal ámíthatjuk magunkat, hogy lám, minden rendben, hiszen a csehek legények a talpukon. Igen vonzó magatartás ez – arra hivatkozik, ami bennünk „cseh”, és szemünk (elvégre nem vagyunk köből) nem maradhat szárazon. Ugyanakkor igen veszélyes is: a jobb múltra fektetett egyoldalú és külsődleges hangsúllyal észrevétlenül elvonja a figyelmet a rosszabb jelenről, és a múltbeli emlékekből táplálkozó passzív hazafisággal helyettesíti a kevésbé kényelmes, de aktív hazafiságot, azt, amely az elsődleges, tehát nyitott cselekvésben, a feszítő napi problémák megoldásába történő kockázatos beavatkozásban nyilvánul meg. És bármily ékeesszólóan dicséri is a hagyományos kritikai szellemet, az effajta magatartás bizonyosan nem kritikus: a kritika elől ugyanis illúziókhöz menekül. Hiszen ha többre nem volnánk képesek, csupán arra, hogy folyvást egymást melengessük régebbi sikereink

felelőtlenségével, melyek azt sugallják, hogy a cseh nemzet sohasem vész el, valószínűleg igen hamar odaveszne a nemzet. Ha nem vész oda, tán egyedül csak azért nem, mert a nemzetet alkotók ezrei tekintenek úgy bizonyos, teljesen konkrét értékekért folyó harcra – hosszas beszédek nélkül –, mint a maguk hétköznapi, aktuális és kockázatos tennivalójára, mely egyszerűen emberi, nem pedig nemzeti feladatuk. Az augusztusra történő emlékezésből valóban nem sokáig lehet megélni, főként, mivel ez ma már egyre inkább csupán egy engedélyezett módja a közvélekedés ártalmatlan megszűntetésének, nehogy a „tiltott” cselekvés veszélyébe torkolljon, továbbá arra szolgál, hogy hatékonyan elgátlja ki a cselekvés iránt mutakozó szükségletet a nárcisztikus emlékezés álszűzességével. Nincs mit tenni: most februárt írunk, és minden egyes, augusztusra történő utalás, amely elfedi a februári problémákat, valójában a feje tetejére állítja mindannak az értelmét, amit „augusztusson” értünk: hiszen ha nem akarjuk az utolsó morzsáit is elveszíteni annak, amit akkor igyekeztünk megvédeni, nem marad más hátra, mint vállalni e mai vitát. Természetesen nem azt mondom, hogy ne térjünk vissza augusztushoz, csupán arról van szó, milyen céllal tegyük ezt: semmiképpen sem azért, hogy mai kételyeinkből annak újbóli megállapításával igyekezzünk kigyógyulni, milyen jók is voltunk akkor, hanem azért, hogy – a mai problémákkal szembekeverve – újra meg újra felidézzük azt, amit alig néhány hónappal ezelőtt nyilvánosan kimondtunk, amit a falra írtunk, amit gondoltunk és amit követeltünk. Hiszen mindebben – emlékezzünk csak jól! – valamivel több volt, mint a katonai intervenció elleni pusztító tiltakozás. Hiszen valamiféle nem hivatalos népszavazás is volt ez egyúttal arról, hogy milyennek kell lenniük a viszonyoknak az országban, hiszen egyúttal egy nagy kölcsönös ígéret is volt az, amely szerint bizonyos értékekről sohasem mondunk le! Igen, van értelme a múlthoz fordulni, ha ezzel a jelenhez kívánunk szólni, de csakis ebben az esetben.

Természetesen nem szívesen magyaráznék bele Kundera szövegébe olyan szándékokat, amelyek nincsenek benne. Azonban az, hogy kételyeket ébreszt, ahogyan a nemzetet megdicséri augusztusi viselkedéséért, számomra azt is alátámasztja, hogy ugyanazt a nemzetet (amelyet persze már nem mond „nemzet”-nek, hanem „egyes emberek”-nek nevez) megint ma viselkedése miatt. A kritizálás, úgy mond, már-már szokássá válik, az emberek, úgy mond, sokat „lamentálnak”, hogy minden rosszul végződhet (nyilván nyugodtan és engedelmesen kellene inkább várniuk, mi sül ki mindebből); úgy mond: ez már „pesszimizmussá degradálódott kritikizmus” – röviden és velősen: folyton jártatjuk a szánkat valami ellen, valami sohasem tetszik, valakivel szemben folyton bizalmatlanok vagyunk, folyton aggódunk valami miatt – ahelyett, hogy örülnénk, hiszen „olyasmi történt, amire senki sem számított: az új politika kibírta ezt a rettentő konfliktust”.

Vagyis: a múltbeli tetteket – legyenek bár ezerszer radikálisabbak a maiaknál – fenntartás nélkül elfogadjuk, sőt bálványozzuk – midőn azok már a múltéi, s minősítésük úgyszólván már „ratifikáltatott” a társadalmi hatalom és a történelem ítélőszéke által – így tehát kockázatmentesek. A jelenbeli tettekkel szemben azonban, melyek pedig igenis sokkal határozottabb támogatást igényelnének, csupán a tartózkodás marad, ezek ugyanis nyitottak az ismeretlen felé, sehol sincs bizonyosság arra nézve, hogy nem lépünk rosszul, könnyen hibázhatunk, és ami a legfőbb: fennáll az a kellemetlen eshetőség, hogy sok polgártársunkkal kerülünk konfliktusba úgy, hogy semmi garancia nincsen rá, nem maradunk-e végül kisebbségben. Valóban: mennyivel könnyebb arról szavalnunk, milyen jók voltunk augusztus előtt, és milyen csodálatosak augusztusban (amikor azok a gonoszok ránk támadtak), mint azt kutatni, milyenek is vagyunk ma, ki az, aki még mindig jó közülünk, és ki az, aki már egyáltalán nem, és mit kell tennünk ahhoz, hogy továbbra is méltóak legyünk korábban kivívott érdemeinkre! Mennyivel könnyebb taktikusan egy bizonytalan kivárási álláspontot elfoglalni (a nemzet iránti absztrakt csodálat oltalmában); igazodni valamelyest a jelenben tapasztalható nemzeti kritikái szellemhez (ama „pozitív” változathoz), ugyanakkor azonban egy kissé el is itélni (ama „negatív” változatot); és főképpen semmit sem sietni el és minden eshetőségre felkészülni, hogy adott pillanatban majd előállhassunk az okos utólagos értékeléssel. Sem szándékomban, sem jogomban nem áll vitatni Kundera álláspontját, csupán azt vetem a szemére, hogy színlel egy álláspontot, amelynek kevés köze van a valódi kritikái szellemhez, amelyet oly vehemensen vall magáénak.

De hogy konkretizáljam mondandómat: az új politika állítólag sértetlen maradt. Valóban így volna? Ez kérdéses. Valami kétségtelenül megmaradt belőle: nézeteink miatt nem csuknak le (egyelőre?), föderalizálódunk, a Cserkészszövetséget nem osztatták fel. De megmaradtak-e azok a legfőbb, legalapvetőbb dolgok, amelyekből minden egyébnél következnie kellene, s amelyeknek a garanciát kellene nyújtaniuk? Megmaradt-e például a szólás- és gyűlölködési szabadság? Megmaradt-e a nyílt és nyilvánosan ellenőrzött politika és a valóban demokratikus hatalomgyakorlás esélye? Megvan-e a reális politikai pluralitás esélye, azé, amely nem csupán a kulisszák mögötti intrikák révén valósul meg? Megvan-e valóban a következetes gazdasági átalakítás esélye – mindazzal, ami ezzel együtt jár? Van-e még remény szuverén külpolitikára? Van-e remény a nemzet erkölcsi újjászületésére? És amennyiben nincs, vajon fennmaradhat-e egyáltalán hosszabb időn át a jogbiztonságnak az a mértéke, amelyet ma még birtokolunk? Vagy talán növeli a jogbiztonság mértékét az a tény, hogy azok, akiknek a nevében a legfőbb alkotmányos tényezőket letartóztatták és akik a börtönbüntetésre kiszemelt emberek névsorát összeállították, most ismét a legfőbb szervek tagjai és rólunk döntenek – az egész nemzet akarata ellenére? Kundera csodálkozik rajta, hogy egyre csak garanciákat akarunk – úgymond: soha semmit sem lehet garantálni. Mintha az a kevés, ami „sértetlen maradt” és aminek fedezékéből Kunderának csodálkozni áll módjában, nem épp amiatt maradt volna sértetlen, hogy egy percre sem halkult el a garanciák utáni hangos, polifón kiáltás, a „konstruktív bi-

zalmatlanságnak”, a „konstruktív nyugtalanságnak”, a szakadatlan kétkedésnek ez az örök, örökké skeptikus forrása, az a kitartó igyekezet, hogy érzékösség helyett elvi magatartással vegyük elejét minden esetleges további meghátrálásnak. Nemde Milan Kundera bátorsága is, melynek eredményeképp túlnyomórészt itthon tartózkodik, csupán az államférfiak nyilatkozatain alapul, a nemzeti szolidaritáson és elszántságon – de hát végső soron nem ez utóbbi az alapja magának a nyilatkozatnak is? Ami nem abban mutatkozik meg, hány embernek van bátorsága „helyén maradni a bizonytalanságban”, hanem mindekelőtt abban, mennyire képesek ezek az emberek bizonyos dolgokat egymás számára emberi módon garantálni elszántságukkal, kinyilvánítani álláspontjukat konkrét és veszélyes akciók vállalásával is! Aki á-t mond, annak b-t is kell mondania, nem lehet egy fenékel két lovat megülni, dicsérni a nemzetet augusztusi bátorságáért, és ostromozni decemberi bátorsága miatt. Hiszen azok, akik ma aránytalanul bonyolultabb feltételek között – sőt gyakran „saját” politikusaik akarata ellenére – vásárra viszik a bőrt, ugyanahhoz a nemzethez tartoznak, amelyik augusztusban vitte vásárra a bőrt; hiszen ők csupán azt folytatják, amit akkor elkezdtek, ugyanazok az eszmék vezérik őket, ugyanaz a tudatosság, ugyanaz a kockázatkészség! Persze, mai harcuk nyitott, eredménye egyelőre nem ismeretes, a hatalmasok meg a történelem ítéletére még várunk kell. Ez az elkötelezett és kockázatos magatartás természetesen a kétségeken alapul, az igazi kritikái szellemből fakad. Az emberek biztosítékokat szeretnének, félnek, hogy minden rosszra fordul – ezért kötelezik el magukat. Ez nem pesszimizmus, hiszen ők hisznek a javítás lehetőségében. Az igazi pesszimista – vagyis aki lemond a reális harc lehetőségéről, tehát valahol a lelke mélyén reménytelenséget táplál, mindig kész felcserélni a nyitott jelenbe való beavatkozást a lezárt múltba való emlékezéssel.

Ennek az álkritikai illuzionizmusnak, mely minden lehetőet elkövet annak érdekében, hogy levegye a vállunkról a dolgok menete miatti felelősségünket, és feloldozzon az alól a kötelezettségünk alól, hogy megtegyük a megfelelő lépéseket, teljesen logikus eleme Kunderának a „cseh fátumra” vonatkozó elgondolása. Nem hiszek a fátumban és azt gondolom, hogy mindekelőtt mi magunk vagyunk önnön sorsunk alakítói, ettől nem szabadít meg minket sem a nagyhatalmi önzéssel, sem a földrajzi helyzetünkkel való mentegetőzés, sem pedig a szuverenitás és a leigázottság közötti ingadozásra mint évszázados sorsra történő hivatkozás. Ismét csak nem más ez, mint absztrakció, amely elfedi saját konkrét tetteink miatti felelősségünket. A nemzet egy része (hiszen ehhez tartozik maga Kundera is) évekként elhárcolta számunkra – igen keményen küzdve a nemzet másik része ellenében – azt, hogy odatarozzunk, ahová tartozunk; elvégre nem valamiféle nemzeti sors vakvégzete okozta ezt, hanem a választás és a jogoknak való igencsak vehemens érvényszerzés! Amit nem azért mondok, hogy bárkit is elítéljek vagy ráhátrítsam a felelősséget mindenki másért, hanem azért, hogy hangsúlyozzam, amit állítottam: sorsunk tőlünk függ. A világ – bármilyen kényelmes is volna így elképzelni – nem úgy fest, hogy vannak ostoba nagyhatalmak, amelyek mindent megengedhetnek maguknak, és vannak ravasz kis nemzetek, amelyek viszont semmit sem tehetnek. Hiszen korántsem amiatt történt, ami történt, mivelhogy csehek vagyunk, akik mindig csak tűrni kénytelenek a szomszédai agresszióját (minthogy ez az ő „cseh fátumuk”) – ha-

nem egészen más, konkrét okokból. Ha a „cseh sors” végétéről beszélünk, ez azt jelenti, hogy eltereljük a figyelmet a mostani helyzet valódi okairól, és megoldásuk valódi módosításáról, kibújunk ama kellemetlen kötelezettségünk alól, hogy kritikának vessük alá különböző ideológiai dogmáinkat, előítéleteinket és illúzióinkat, és a konkrét történelmi személyek konkrét történelmi felelősségének megállapítása helyett általános történelmi párhuzamok és absztrakt összefüggések homályába burkolózunk. S ha valaki azt mondaná, hogy itt csupán nemzeti történelmünk tárta fel önnön lényegét, ezzel csupán elfüdi azt, ami itt – ebben a konkrét esetben – valóban önnön lényegét tárta fel.

Kundera illuzionista konstrukciójának csúcsát azonban valami másban látom: úgy mond – a középkor óta először – „az egyetemes történelem középpontjában” álltunk, mert – a világtörténelemben elsőként – azon igyekeztünk, hogy olyan szocializmust teremtsünk, melyet „nem a titkosrendőrség mindenhatósága, hanem az írott és kimondott szó szabadsága jellemez(…)”, kísérletünk állítólag olyan messzire mutatott előre a jövőbe, hogy szükségszerűen értetlenségre voltunk kárhoztathatva. Minő illatos balzsam sebeinkre! S minő bombasztikus illúzió is együtt! Valójában: ha azt beszéljük be magunknak, hogy az az ország, amely be akarta vezetni a szólásszabadságot – olyasvalamit, ami a civilizált világ nagyobb részén magától értetődő –, és védekezni akart a titkosrendőrség önkényével szemben, az emiatt a világtörténelem középpontjában állna, lényegében nem teszünk mást, mint nárcisztikus bértollnokokká alacsonyodunk, s nevetségessé válunk provinciális messianizmusunk miatt! A szabadság és a törvényesség a normálisan és egészségesen működő társadalmi szervezet alapvető feltétele, és ha valamely állam kísérletet tesz arra, hogy többéves hiányukat megszüntetve megteremtse ezeket az alapfeltételeket, nem tesz semmi olyasmis, ami történelmileg beláthatatlan, egyszerűen csak igyekszik megszüntetni saját abnormitását, azaz igyekszik normalizálódni, s ez egyformán érvényes minden államra, tekintet nélkül arra, hogy szocialistának nevezi magát vagy sem. S ha egy adott rendszer szocialistának nevezi magát, ez nem hogy nem menti amiatt, hogy e rendszerben az embert elnyomják, a társadalom pedig szétesik, hanem épp ellen-

kezőleg: vádolja, így tehát a jogtalanság megszüntetésére irányuló kísérlete sem lehet más – az emberiség történelme szempontjából –, mint hogy eltávolítsa a rendszernek azokat az esztelenségeit, ostobaságait, amelyeket előzőleg maga halmozott fel fáradtságos munkájával. Úgy tűnik számomra, hogy e tisztogatás elvégzésének szükségessége miatt inkább szegyenkeznünk kellene, mintsem azzal kérkednünk, hogy nagy horderejű történelmi tettet vittünk véghez.

Befejezésül tehát: ha abból az elgondolásból indulnánk ki, amelyet Kundera vázol fel, azaz, hogy kicsiny, szerencsétlen fekvésű, derék, intelligens, meggyőzött és kínzásra ítélt Csehszlovákia önnön szorgalmával a világ legfontosabb pontjává lett, amiért is rossz szomszédai, akiket egyáltalán nem maga választott, kegyetlenül megbüntették, s az egyedüli, ami megmarad számára, a (nyilvánvalóan magányban ápolt) szellemi fölény – ha tehát ebből a „sorsunkra” vonatkozó giccses elképzelésből indulnánk ki, nemcsak hogy mérföldekre távolodnánk a (nemcsak a cseh, hanem az általában vett) kritikai szellem hagyományától, hanem jócskán a nemzeti öncsalás hibájába is esnénk, ami bennünket – mint nemzeti közösséget – évtizedekre megbéníthatna. Valóban, a jelen pillanatot a legkevésbé sem alkalmas arra, hogy ámsuk magunkat: egyedüli lehetőségünk az, hogy a történelemből levonjuk az összes idevágó konzekvenciát, megszabaduljunk minden illúzióinktól, s együtt az is eldöntsük, mi az, amit akarunk, és mit kell ennek érdekében tennünk. Ugyanakkor nem szabad bebeszelnünk magunknak, hogy amit teszünk, több, mint ami valójában, a gyakorlatban azonban nap mint nap, szívfósan, és az összes kockázat tudatában verekedjünk érte, és főként ne áltassuk magunkat önmámító és nárcisztikus beszédekkel a nemzeti intelligenciáról, bölcsességről, kultúráról, múltbéli tetteink szépségéről és a fátum által reánk mért nemzeti sorsunk terhére. A „bölcsesség” és a „kulturáltság” ugyanis spontán módon, öntudatlanul és tervezés nélkül érvényesül, mintegy a konkrét és reális munka „melléktermékeként”, sohasem tűz ki önmaga számára afféle nagyképző programot vagy célt – az a nemzet, amelyik így értelmezné és végül ezen a módon keresné önmagában a kulturáltságot és a bölcsességet, ezzel csupán azt árulná el, hogy valójában nem túlzottan kulturált, mivel efféle beszédekre van szüksége gyógyyszerként saját komplexusaira.

FORDÍTOTTA BALOGH MAGDOLNA

Milan Kundera Radikalizmus és exhibicionizmus

A mérhetetlen mennyiségű szóhordaléktól megtisztítva Havel válasza a *Liszt* karácsonyi számában megjelent cikkemre lényegében három kifogást és egy hamisítást (csúsztatást) tartalmaz.

Sorra veszem ezeket:

1 Ha Havel kijelenti, hogy nem hisz a cseh fátumban, ennek semmivel sincs több értelme, mintha azt mondaná, hogy nem hisz az emberi sorsban, ezért tehát elhatározta, hogy nem fog megöregedni. A sors az, ami osztályrésznkül jut. Az ember halandó, a csehek pedig Közép-

Európában élnek. A cseh politikának a cseh sors ismeretéből és az abban foglalt lehetőségekből kell kiindulnia. Roman Jakobson mutatta meg, mennyire megértették a nagy-morva korszak régi csehjei a maguk sorsát (Bizánc és Róma között elfoglalt köztes helyzetüket), és megértették azt az (egyszerre nagyszerű és terhes) lehetőséget is, amelyet ez a sors felkínál: a két ellentétes kultúrához mértén alakították ki önnön sajtószerepüket, saját „csehszlovák” ideológiájukat, amely fordulat értékű volt, hiszen (kilenc évszázaddal megelőzve a francia forradalmat) deklarálta a nemzetek egyenjogúságát.

Amikor azt mondtuk (például a tavalyelőtti írókongresszuson), hogy nem a nemzet van a szocializmusért, hanem a szocializmus van a nemzetért, evidenciát mondtunk ki, csak hogy néha éppen az evidenciák vezetnek fordulathoz. Ennek az evidenciának a szemszögéből ugyanis a mai szocialista politikánk rádőbbenhetett volna, hogy legfőbb bírja nem Marx kiáltványa és nem ez vagy az a nemzetközi konferencia, hanem saját nemzeti történelmünk, annak tartozik majd felelősséggel amiatt, ahogyan zajlik, és ahogyan tönkreteszi vagy megvalósítja a benne rejlő lehetőségeket. Ebből pedig további evidenciák is következhetnek: a cseh nemzet olyannyira összeforrt kultúrájával, hogy annak megsemmisülését túl sem éli; a szólásszabadság (a nagy kultúra elengedhetetlen feltétele) ezért létkérdés számára. A cseh nemzet mindig az európai hagyományok keresztútján létezett, épp ezért ázsiaivá süllyeszteni, ahogyan ezt vezetőink a keleti szomszéd védnöksége alatt megkísérelték az utóbbi húsz évben, annyit jelent, hogy kiforgatják saját történelméből. A nemzeti sajtószerség a csehek ezeréves erőfeszítéseinek tárgya, amelyet (ahogy ezt a Pavel Stránskýtól vett idézetekkel jeleztem) mindig azon nagyhatalmak ellenében kell kiharcolniuk, amelyeknek a befolyási övezetéhez tartoznak, s amelyekkel szövetségben állnak. Stb., stb.

A jelen körülmények között a cseh kérdés feltevése archimédeszi ponttá válik, amelyre politikánk támaszkodhat, és amelynek révén kibontakozhat a nem valódiságból, a másolatjellegből és a koncepciótlanságból. Ha Havel a cseh kérdéssel kapcsolatos elmélkedéseimben csak álságos manővert lát, amelynek az a célja, hogy elvonja a figyelmet a dolgok lényegéről, ez az első tévedése.

2 Az 1968-as évet különböző szempontokból vizsgálhatjuk, azt azonban aligha tagadhatjuk, hogy ez volt az az év, amikor (végre, hosszabb idő múltán) kezdtük megvalósítani saját csehszlovák lehetőségeinket. Nem volt könnyű: már ötven éve létezik a világon a szocialista nagyhatalom, és huszonöt éve a földgolyónak majdnem a felét szocialista országok teszik ki, amelyekben mindenütt egy meghatározott rendszer van érvényben, amely egyáltalán nem a szocialista elgondolás lényegét hordozza (épp ellenkezőleg, megfosztja azt értékétől), azonban általánosan helyettesíti a szocialista gondolatot. Amikor tehát tavaly elhatároztuk, hogy ezt az antidemokratikus rendszert eltávolítjuk, az ötven év minden terhét éppúgy a vállunkon cipeltük, mint a világ minden olyan területének a súlyát, amelyen ez a rendszer érvényben van. A magunk számára tettük ugyan, de mégsem csak bennünket érintett, mert hogy ebben, ha akarjuk, ha nem, precedens és felhívás volt. Akár képesek voltunk megbirkózni ezzel a feladattal, akár nem, akár biztos lépés volt, akár csetlő-botló, az egyetemes történelem középpontjába léptünk.

Ez utóbbi állítás – Havelnél valóságos szarkazmus – ki-törést okozott. Micsoda „dagályos illúzió”, micsoda „nevet-séges, provinciális messianizmus”, „nárcisztikus bértollnokok tollára méltó”? Mert hát miféle hatalmas dolog történt? Igyekeztünk megszabadulni attól az abnormitástól, amelyet mi magunk okoztunk, igyekeztünk egyszerűen normalissá válni.

Gustav Husák hasonlóképpen szarkasztikus volt tavaly, amikor éles hangon vetette szemünkre, hogy január óta „politikai életünkbe a romantika, a romantikus ábrándozás elemei férkőztek be – amikor olyan szabadságról és demokráciáról beszéltek, amelyet még nem látott a világ”.

Husák és Havel ugyan eltérő alapállásból indul ki, nézeteik mégis egybevágóak, és Husák is egyetértene azzal, hogy a januári folyamatban egyszerű normalizálódásról volt szó (vagy legalábbis annak kellett volna lennie), azaz az úgynevezett deformációk és hibák eltávolításáról az egyébről teljesen normális szocializmusból. Csakhogy hol van körülöttünk normális szocializmus, hogyan és mikor létezett demokratikus és szabad szocializmus? (És amikor Jugoszláviában megkísérelték létrehozni, nem nevezték-e éppen emiatt elhajlóknak, és „abnormálisaknak” őket?) Nincs mit tenni, ha szocializmusunknak szabadság és demokrácia kell, nem marad más hátra, mint létrehozni „azt a szabadságot és demokráciát, amelyet nem látott a világ”. Ez nem „dagályos illúzió” (Havel), és nem „romantikus ábrándozás” (Husák), éppen ellenkezőleg, teljesen józan szemlélete az olyan, amilyen világnak.

Havel persze nem osztja a szocializmussal kapcsolatos illúziókat, osztja viszont az általa „a civilizált világ nagyobb részének” nevezett valamire vonatkozó illúziókat, mintha az a normalitás birodalma volna, amelyhez nekünk csupán oda kell fordulnunk. A normális szó nem tartozik éppen a legpontosabb fogalmak közé, de ez Havel kedvenc szava, így hát rendben van, egyetérthetünk abban, hogy normális mondjuk a sajtószabadság. Csakhogy ez csupán egy elvont alapelv, ami a maga konkrét valójában „a civilizált világ nagyobb részén” valami egészen abnormálisat (elembertelenítőt, elbutítót) jelent: kommersz értékek és kommersz ízlés uralmát. A sajtószabadság, ahogy tavaly nyáron a megvalósításába kezdtünk egy szocialista országban, terjedelmét, tartalmát, strukturáját és funkcióját tekintve új társadalmi jelenség volt. Semmit sem lehetett utánózni, nem volt semmiféle minta, amihez igazodhattunk volna, mindent önállóan és újonnan kellett kidolgoznunk. Éppen ezért volt kénytelen az egyetemes baloldal szinte teljesen újraértékelni saját politikája értelmét és célját a csehszlovákiai események hatására (gyakran drámai meg hasonlások közepette). Ha Havel nem óhajta is ezt tudomásul venni, és a hatvannyolcas évet csupán jelentéktelen helyi eseményként értelmezi, ez a második tévedése.

3 Azt írtam, hogy az új politika (ez alatt a nemzet politikai cselekedeteinek összességét értem) kibírta az augusztusi konfliktust: meghátrált ugyan, de nem semmisült meg. Havel hevesen tiltakozik ez ellen. Nézeteink miatt nem csuknak le ugyan bennünket, engedi meg, de rögtön hozzáteszi: egyelőre. És konkrétan megnevezi mindazt, ami szerinte nem bírta ki: a) szólás- és gyülekezési szabadság b) a demokratikus hatalomgyakorlás esélye, c) a politikai pluralitás esélye, d) a gazdasági átalakítás esélye, e) a szuverén külpolitika esélye, f) a normális újjászületés esélye.

Az ötször előforduló esély szót emeltem ki, mert valóban igaz, hogy augusztust megelőzően sok esélyünk volt, de semmire sem volt garancia, a harc nyitott és bizonytalan kimenetelű volt. Hatalmas (és ismétlem: a világon sehol sem várt) sikernek tartom, hogy augusztus után is eldöntetlen maradt. Nem érte az augusztus után kialakult helyzet, aki nem a maga paradoxitásában látja: augusztusra datálódik az orosz csapatok bevonulása országunkba; augusztusban ugyanakkor nem hogy nem maradt abba, de itt-ott még fel is erősödött a nemzeti élet több strukturájának spontán megtisztítása (az igazságszolgáltatás, az újságírás, a kultúra, a szakszervezetek, az oktatásügy, az ifjúsági szervezetek) attól, amit a szocialista gondolat orosz eltorzításának nevezhetnénk. Októberben betiltották a *Riportert*, a be-

tiltás ellen azonban tiltakozó mozgalom szerveződött, melynek köszönhetően a *Riporter* ma is megjelenik, a közönség pedig megtanulta, hogy vigyázni kell a szabadságára. A szakszervezetek hatalmas decemberi és januári megmozdulása ugyan nem tudta keresztül vinni a mozgalom konkrét követeléseit, de éppen az e követelésekért folyó harcban izmosodott meg és válik egyre jelentékenyebb erővé. A helyzet nehéz (talán nehezebb is, mint amilyennek gondolom), de a kritikai elemzés semmiképp sem engedi meg, hogy veszett fejse nyelét lássuk benne. Ha Havel így látja, ez a *harmadik tévedése*.

4 Eddig a pontig Havel velem folytatott vitája úgyamennyire korrekt, itt azonban egy teljesen inkorrekt hamisításhoz (csúsztatáshoz) érkezünk. Karácsonyi cikkemben azt írtam, hogy a pesszimista pszichózis, a folytonos lamentálás, a helyzet kritikátlan sötétén látása az emberek többségénél csak rosszra vezethet; óvatoskodáshoz és félelemhez; hogy a pesszimista pszichózis kedvező klímát teremti a vereséghez. Havel ebből valami hihetetlen dolgot hámozott ki: állítása szerint megintem a nemzetet, hogy ne jártassa a száját feleslegesen, állítólag így akarom nem cselekvésbe ringatni, család módon nyugalomra szólítom fel, megbüntetem bátorságáért. A kishitűség elleni támadásmat elbűvölő természetességgel címkézi a bátorság ellen intézett támadásként!

S ezen a ponton valami érdekeset veszek észre Havel szövegében: nem jeleskedik különösebben a helyzet beható vizsgálatában; cikkem tényleges elemzésével sem foglalkozik (kétlem, hogy bárki, aki olvasta a cikkemet, felismerné egyáltalán az eredetit Havel értelmezésében), nem igyekszik engem meggyőzni arról, hogy *tévedtem*, (rávilágítani a fejtegetéseken belüli ellentmondásra, az esetleges ismerethiányra). Mindenekelőtt azt igyekszik bizonyítani, hogy álláspontom erkölcsileg kifogásolható. Hogy ezt kimutathassa, kapóra jön neki további jónéhány apró csúsztatás:

Azok az emberek, akik augusztusban a megszállás ellen voltak, mint tudjuk, ma is dühödő támadásoknak vannak kitéve; az augusztusról folyó vita távolról sem ért véget. Havel szerint ellenben augusztus már lezárt múlt, amiről csak azért beszéltem, mert ez megengedett dolog, nincs semmi kockázata, ez valójában kényelmes menekülés „a napi vitáktól”. Cikkem karácsonyi fegyverletétel volt, de állítólag éppen ebben rejlik gyávaságom: nem akarok hozzászólni a napi problémákhoz, tiszta akarok maradni „a legkülönbözőbb eshetőségekre”, hogy azután az adott pillanatban előjöhessek „a ravasz utólagos értékeléssel”. Azt mondtam, hogy az emberek nem mernek félni a bizonytalan léptéstől, Havel szerint ezzel lenézik azokat a bátrak, akik garanciákat és bizonyosságokat követelnek. Elmondtam véleményemet a nagyhatalmi politikáról, januárról, augusztusról, de mindez állítólag csak *színeli* álláspont volt (merthogy rossz állásponton lenni csak gondolkodásbeli hiba, azonban színelni egy álláspontot, ez már jellemhiba). De Havel még olyankor sem *nézetekkel* érvel, amikor tárgyi vitáról van szó (mint például a januári időszak értékelésekor), ehelyett *morális* érvekkel hozakodik elő. Annak, hogy szerinte túlértékelem januárt, nem az az oka, hogy esetleg tévedek, hanem az, hogy „ámítom magam”, „nárcisztikus és önámító beszédekkel ringatom el magam”, s hogy „bebeszélek magamnak” valamit, és így tovább.

Így vész el a tárgyszerű érvelés a moralista prédikációban. A tárgyi vita egyszerűen csak ürügyül szolgált a ma-

gánjellegű (és egyedül fontos) vitához, amely arról szól, ki a radikálisabb, bátrabb, erkölcsileg szilárdabb, vajon Havel vagy az a másik. Egyszerűen nem veszek részt efféle hiú vitákban. Nem érdekelnek. Nagyon is érdekelnek viszont mint jelenség, mint elemzendő téma, mint kérdés: honnan veszi Havel ezt a módszert, mit jelent és miben nyilvánul ez meg?

5 Václav Havel ifjúkorától fogva egyértelműen elutasította a cseh-sztalinista világ, amelybe beleszületett, és ő is egyértelműen elutasította ezt a világot: semmiféle kompromisszumot nem kötött vele. Ha – teszem azt – Pavel Kohout írt volna drámát a világunkról, amelyet nagyon jól ismer *belülről*, mindenfajta kritikai szellem mellett is igyekezett volna megtalálni az *értelmét* annak, ami történt, és ily módon (még ha önkéntelenül is) megmagyarázni és *értelmezni* önmaga számára. Nem véletlen, hogy nem ő, hanem éppen Václav Havel írta meg a kitűnő *Kerti ünnepélyt*. Csak az „idegen” pillantás, a *kívülről* szemlélő képes leleplezni a valóságot a maga értelemről megfosztott vitustáncában, azaz értelmetlenségében. Havel elemi személyiségterve, önképe, vagy ahogy az egzisztencialisták mondanák, *eredendő választása* annak az embernek a pozíciója, aki szemtől szemben áll az *abnormális* világgal, és (refinált naivitással) felteszi neki a *normális* kérdéseit, hogy ekként leplezze le.

Ez a pozíció az ő drámai látásmódjának termékeny (és egyedüli) forrása, ez egyenesen olyasvalami, ami nélkül Havel nem lenne Havel. S bár tavaly januárban mozgásba jött az „abnormális világ”, Havel *nem tud* jelentőséget, vagy netán fordulatjellegzet tulajdonítani ennek a mozgásnak, mert ha ezt tenné, álláspontja, személyiségterve ezzel elveszítené jogosultságát. Emiatt az egész január utáni folyamat szükségszerűen úgy jelenik meg nála – legjobb esetben is – mint az abnormális világ vezeklő, bűnös (és amúgy is hiábavaló) visszatérése valamiféle elemi normalitáshoz, amelynek képviselője és szószólója ő maga.

Épp ezért egyáltalán nem véletlen, hogy menekülésnek nevez minden, a cseh kérdéssel és a cseh sorssal kapcsolatos dolgot. Annak *kell* neveznie, mivel a cseh kérdésben a jelenlegi helyzet a történelem szemszögéből méretik meg, abnormális volta történelmi kontextusba ágyazódik, összehasonlíttatik, megvilágíttatik, és valójában ily módon *tér ki* Havel az egyenes és őszinte ítélet elől. Havel a nagyhatalmakról és a kis nemzetekről szóló fejtegetésben *szükségszerűen* nem lát mást, mint a „konkrét történelmi személyek konkrét történelmi felelősségének” elkenésére irányuló refinált módszert, mivel egyvalami tartja fogva: vitája azzal a rendszerrel, amelybe beleszületett, amelyet elutasít, és amellyel szemben erkölcsi fölényt szeretné igazolni.

Havel három tévedése, amint azokra fejtegetéseim első részében rámutattam, nem véletlenszerű, hanem álláspontjának lényegéből fakad. Havelnek tiltakoznia *kell*ett, amikor karácsonyi cikkemben tagadtam, hogy a helyzet reménytelen volna, és azt állítottam, hogy nem szenvedtünk vereséget. Havel a bátorság elleni támadásnak „kell” hogy nevezze a kilátástalanságról folytatott vitámat, mivel az ő optikájában valóban összemosódik a bátor tett képze a kilátástalan helyzet képzetével.

Igen, ez nagyon érdekes: Havel konstatálja, hogy semmi esély nem maradt, de – az emberek többségétől eltérően – ez nem rezignációt vagy kishitűséget ébreszt benne, hanem éppen ellenkezőleg: még erősebb tettvágyat. De mire jó a tett, ha nem maradt semmi esély? Hiszen Havel sem akár-

milyen tette gondol, hanem – ahogy mondja – kockázatos tette, vagyis olyan tette, amely nem torpan meg a kudarc lehetőségétől, amely valószínűleg (hiszen idézzünk fel még egy dolgot: esély nincs!) nem is számol a sikerrel, nem arra irányul, éppen ezért közömbös az akció következményeivel és idejének alkalmasságával kapcsolatos fejtegetésekkel szemben – vagyis mindazzal szemben, amit *taktikának* szokás nevezni. Az ilyen cselekedet ugyanis csak kétféle célt tart szem előtt: 1. leleplezni a világ javíthatatlan erkölcselenségét, és 2. kinyilvánítani kezdeményezőjének szintizta erkölcsösségét.

Ily módon az eredetileg tisztán morális álláspont valóságos erkölcsi exhibicionizmusba fordul át. Az önnön erkölcsi tisztaságunk nyilvános megmutatására irányuló igyekezet túlsúlyba került a dolog jobbítása iránti igyekezettel szemben. Mivel ez manapság igen elterjedt (gyakori) aberráció, még egy példán szeretném illusztrálni, mennyire mélyen összefügg ez a helyzetet reménytelenként értelmező hajlammal.

A reménytelen helyzet mindig azt a vágyat kelti a tisztességes emberben, hogy kinyilvánítsa álláspontja tisztaságát. A becsületes ember a legsötétebb diktatúrában is arról álmodozik, hogy legalább egyszer világgá kiabálhassa ellenvéleményét; és még ha ezzel senkinek és semminek nem is használ, sőt személyes végzetét okozná vele, akkor is ez az egyedüli lehetősége arra, hogy megőrizze legalább az utolsót, ami sajátja: az arcát.

Csak hogy ez fordítva is érvényes: a magamutogatásra vágyó ember hajlamos arra, hogy a helyzetet reménytelennek nevezze, mert csak a reménytelen helyzet menti fel a taktikai megfontolás kényszerét alól, és teszi teljesen szabaddá számára a teret az önkifejezésre, a magamutogatásra. Én nemcsak hogy reménytelenként értelmezi, hanem ráadásul még (engedve a teatrális konfliktus ellenállhatatlan csábításának) hozzá is járul az ilyen helyzet kialakulásához, cselekedeteivel, „kockázatos tetteivel”. Az értelmes (az ő szótárában ez azt jelenti: gyáva) emberekkel szemben ugyanis az ilyen nem fél a vereségtől. Hiszen csak nem olyan szerencsétlen, hogy győzelemre vágya. Pontosabban, nem vágyik arra, hogy győzzön az igazság, amely mellett síkraszáll; ő maga ugyanis éppen azzal nyer a legtöbbet, ha az ügy, amelyért lelkesedik, vereséget szenved, mivel hogy épp az igazságos ügy kudarca világítja meg robbanásszerűen a világ nyomorúságos voltát és a magamutogató jellemének teljes dicsőségét.

6 A jóvá nem tett (vagy meg nem bocsátott) vétkektől és az el nem ítélt (vagy fel nem mentett) vétkekektől hemzsegető Csehszlovákia erkölcsileg még mindig beteg. Az erkölcsi exhibicionizmus, a saját jellemünk megmutatására, igazolására vagy megerősítésére irányuló makacs igyekezet ennek a betegségnek a következménye, és egész embertömegek cselekedeteinek legfőbb mozgatórugója. Ezek az emberek kölcsönösen túlszárnyalják egymást jellemességük bizonygatásában. Ott tülekednek egymás mellett figyelemre méltó szomszédságban a rendszer réges-régi kritikussai, akiket az erkölcsi elégtétel kiolthatatlan vágya űz, és az egykori kékinges rajongók, akiket a rossz lelkiismeret vezérel, meg múltjuk túlkiabálásának vágya. Ezekben a versengésekben a teljesítményt meglehetősen primitív kritérium alapján mérik: az győz, aki szóban (vagy tettben) radikálisabbnak, bátrabbnak, kockázatosabbnak mutatkozik...

Csak hogy és azt gondolom, legfőbb ideje, hogy végre megkülönböztessük az exhibicionizmust az igazi radikalizmustól, és úgy vélem, hogy széles radikális frontunk győzelméhez arra van szükség, hogy Havel három tévedésének éppen a negatív oldalait vegyék kiindulópontul cselekedeteikhez:

1. a jelenlegi helyzetet annak legszélesebb földrajzi és történelmi összefüggései figyelembevételével kell értelmeznünk, és létrehozni a mi csehszlovákiai lehetőségeink alapján kidolgozott koncepcióját (vagyis elméletileg megalapozni és megtisztítani a rögtönzésektől);

2. meg kell érteniük, hogy e csehszlovák lehetőség csak az egyetemes antisztalinista baloldal támogatásával valósítható meg, és hogy ezt a támogatást csak akkor nyerhetjük el, ha nem hanyagoljuk el e lehetőség világűrét, jelentőségét és terjedelmét (máskülönben fejünk fölött összecsapnak a hullámok, mint annyi más tragikus történelmi epizód esetében);

3. meg kell érteniük, hogy e politika augusztust követően valóban meghátrált, de nem szenvedett vereséget; éppen ezért nincs szükség arra, hogy a „kockázatos cselekedetek” – bizonytalanságához forduljon, hanem racionális megoldást (politikát) kell kigondolnia arra vonatkozólag, hogyan hárítsa el a neosztalinista (reakciós) fordulat lehetőségét, és lépésről lépésre érvényre juttassa a felismert csehszlovák lehetőséget.

FORDÍTOTTA BALOGH MAGDOLNA

Karel Kosík A szavak súlya

[...] A jelen és a múlt kapcsolatának torz szemlélete szerves része Havel történelemről alkotott elgondolásának, erre alapozza a „csehszlovák tavasz” – értelmezését is. Az 1968-as év Csehszlovákiája Havel szerint olyan ország volt, ahol be akarták vezetni a szólásszabadságot – olyasvalamit, ami „a civilizált világ nagyobb részén magától értetődő”, és „védekezni akartak a tikosrendőrség önkényével szemben”. És mivel, ahogy a továbbiakból kiderül, „a szabadság és a törvényesség az egészséges társadalmi szervezet elemi feltétele”, a csehszlovákiai népi mozgalom 1968 januárjától augusztusáig pusztán a normalizáció érdekében fáradozott. Ahogy Václav Havel lakonikusan megjegyzi, „egyszerűen a

normalizálódásról” volt szó. Ha azonban tudjuk, hogy a „szabadságot és a törvényességet” folyó valamint a „tikosrendőrség önkénye elleni” küzdelem modern történelmünkben először 120 évvel ezelőtt zajlott, az 1849–49-es forradalmak idején, felvetődik a kérdés, van-e egyáltalán valami különbség az 1848-as év normalizációja és az 1968-as év normalizációja között. Máshelyütt úgy magyarázza Havel az 1968-as megújulási mozgalmak értelmét, hogy kísérlet történt „azoknak az abszurdításoknak a rendszerből való eltávolítására, amelyeket ezt megelőzően magunk halmoztunk fel fáradságos munkával”. Ugyanolyan joggal használhatná Havel a „normalizáció” és a „saját magunk

által fáradságos munkával felhalmozott abszurdítások eltávolítása" fogalmakat bármely más ország történelmére, végső soron az emberiség egész történelmére. Franciaország 1789 utáni történelmére le lehetne írni úgy, mint a rendszer által felhalmozott abszurdítások eltávolítását; hasonlóképpen az emberiség történelme sem más bizonyos értelemben, mint azoknak az abszurdításoknak az eltávolítása, amelyeket maguk az emberek hoztak létre és folyton újra létrehoznak.

Kérdés természetesen, vajon az afféle elvont fogalmak, mint amilyen a „normalizáció” és „az abszurdítások szorgos eltüntetése”, nem kenik-e el a történelmi események egyszerűségét és különösségét, s nem jelentik-e a vulgarizált felvilágosodás kori történelmi sémához való visszatérést. Az 1968-as csehszlovák tavasz nem akart visszatérni és objektíven szemlélve nem is térhetett vissza ahhoz a valamihé, ami a civilizált országokban evidencia, se nem igazodott ahhoz, amit „normálisnak” tartanak. Az 1968-as

csehszlovák tavasz olyasvalamin fáradozott, ami „a civilizált világ nagyobb részén” nem evidencia, és ami a történelem során az ún. normális társadalmakban sokkal inkább kivételként és privilegizált pillanatként jelenik meg. A történelemben és a létező „civilizált világban” előfordulnak a népi aktivitásnak, a forradalmi bölcsességnek és kezdeményezőkézségnek olyan időszakai, amikor a közvetlen termelők a politikai történések alanyaivá, és a közös tulajdon valódi kezelőivé válnak, és hozzájárulnak az ember valódi felszabadításának gyakorlati lépéseihez, de ezek az időszakok inkább csak fellebbanások, semmint mindennapos „normalitások”. Az a társadalom, amely a csehszlovák tavaszból kinőhetne, nem lenne és nem is akarna „normális” és egészségesen működő társadalmi szervezet” lenni, hanem valódi szocialista társadalom, amely a kapitalizmust és a sztalinizmust egyaránt elutasítja.

FORDÍTOTTA BALOGH MAGDOLNA

Václav Havel Távkihallgatás

Ami engem illet, csehnek lenni számomra természetes adottság, akárcsak az, hogy férfinak születtem, vagy hogy a hajam szőke, vagy hogy a huszadik században élek. Ha a nemzeti újjászületés korában éltem volna, akkor talán még választás kérdése lett volna számomra csehségem, és lehet, hogy kínozna a kérdés, hogy vajon „megéri-e a sok erőfeszítést”. De én most élek, és azt a kérdést, hogy felvirágoztassuk-e a nemzetet, vagy feladjuk, nem kell megoldanom. Ezeket a dolgokat már régen megoldották helyettem; nekem más problémáim vannak. A legfőbb közülük az, amivel minden ember küzd, akárhol is él: hogy mihez kezdjen a saját életével, miként viselje el és oldja meg emberi, egzisztenciális, erkölcsi és polgári dilemmáit. Hogy ezekkel a dilemmákkal csehként, Csehországban kell szembesülnöm és nem argentinként Argentínában, valószínűleg azzal függ össze, hogy – miként Svejka is mondja – mindannyian vagyunk valahonnan és hogy az Úristennek valamiért úgy tetszett, hogy itt győtrődjek és győtörjem a világot, nem pedig Argentínában. Azaz: cseh voltomat vagy voltunkat én nem mint valamiféle győtrő dilemmát élem meg.

Én úgy látom, hogy ha függ valamitől nemzet-sorsunk, akkor csakis attól, hogy miként állunk helyt emberi feladataink megoldásakor. Itt talán vissza kéne utalnom hajdani polémiamra Milan Kunderával, az ugyanis elsősorban cseh mivoltunkra, nemzeti sorsunkra vonatkozott.

Engem akkoriban az zavart, hogy Kundera – s ebben messze nem volt egyedül – a szovjet beavatkozást és a rá következő csehszlovák adaptációt azzal magyarázta, hogy íme, ez a mi osztályrésznünk; mintha a szovjetek nem azért vonultak volna be, hogy helyreállítsák a szovjet típusú rendet az engedetlen domíniumban, hanem azért, hogy általuk beteljesüljön az ősrégi cseh végzet, és mintha ugyan ezen oknál fogva kellett volna a vezetőinknek aláírni a moszkvai jegyzőkönyvet is. Az események következményét – a cseh sorsot – okként próbálták beállítani.

Az égvilágon semmi kifogásom a történelmi párhuzamok és a nemzeti történelmünk értelméről való elmélkedések ellen. Engem csak az zavar, ha a kor eleven emberi, erkölcsi és politikai problémáiról terelik el a figyelmet, tehát pontosan arról, aminek a megoldása azt jelenti, hogy mi magunk „csi-

náljuk” a magunk nemzeti történelmét, és hogy valami értelmet is tudunk neki adni. Én teljesen megértem a volt kommunisták frusztráltságát amiatt, ahogy ez az egész elsült, teljesen megértem és respektálok, csak az nem tetszik, ahogyan a kemény igazság legmélyére való alászállásukat az évszázados nemzeti osztályrésze való hivatkozással próbálják lágyítani, és ezzel tulajdonképpen – szigorúan véve – mossák kezeiket. De hát a történelmére a történelem a felelős!

Ebből a historizáló alibizmusból egyébként mind a mai napig fellelhetünk valamit Kundera szövegeiben. Abból, hogy valaki azt hitte egykor, hogy „a történelem kormányrúdját markolja”, s aztán keserűséggel tapasztalta, hogy a történelem egészen másfelé halad, mint ahová ő akarta, némi egyszerűsítéssel Kundera azt a tanulságot vonja le, hogy a történelem kormányrúdját senki sem tartja kézben. Ebből fakad az, ahogyan a történelmet demonizálja: mintha időtlen idők óta valahol magasan fölöttünk vándorolna, valamiféle fatális világ fölötti világban, mintha megvolna a maga, fölünk független és számunkra teljesen ki-fürkészhetetlen menete, mintha valami álnok istenség volna, aki csak arra képes, hogy megállás nélkül gyötörjön, becsapjon, kihasználjon bennünket; vagy pedig – legjobb esetben – tréfát űzzön belőlünk.

Nekem úgy tetszik, mintha Kundera túlságosan is extrapolálna saját csalódottságát. De hát a történelem mégsem „máshol” van. Itt van, s mindannyian csináljuk; Kundera a maga regényeivel, ön a riportjaival, a chartisták a petícióikkal; mindennapi jó vagy rossz cselekedeteink alapvető részét képezik. Nincs élet a történelmen kívül és történelem sincs az életen kívül.

De vissza a „cseh kérdéshez”: azt nem állítom, hogy nem létezik. Mindössze azt ajánlanám, hogy ne úgy kezeljük, mint valami univerzális fogast, amelyre az élet minden kellemetlenségét föl lehet aggatni, vagy pedig ne tekintsük holmi absztrakt kisördögnek, akire rá lehet kenni az összes, nagyon is emberi ballépéseinket. Túl gyakran láttam fel-lépni a „cseh kérdést” ebben a szerepben ahhoz, hogy ne figyeljek nagyon is oda, ha mondanom kell róla valamit.

FORDÍTOTTA VARGA GYÖRGY

Március 15. Csíkszeredában

BODÓ JULIANNA

Az idei március 15-i ünnepek résztvevői, tudósítói már megbeszélték és megírták, hogy az ez évi ünnep szerényebb, csendesebb, visszafogottabb volt, mint a tavalyi. A rendezvényeken kevesebb volt az ünnepi kellék, az ünnepi tér szűkebbre szorult, s a résztvevők száma is megcsappant kissé. Az okokat ismerjük. A tavalyi ünneplés indulatokat kavart, jobban mondvá ürügyként szolgált indulatok felkorbácsolására és kirobbantására. Az ünnep tömegeket mozgatót meg, s ez méreteivel meglepte és megrémítette azokat, akik mit sem tudtak (vagy nem akartak tudni) a tömegnek mint másnak a létezéséről. A kívülről érzékenyebbek és figyelmesebbek számára pedig a tömeg az ünnep kontextusában közösségként mutatkozott meg, lévén az ünnep a közösség működésének kinyilvánítási lehetősége, s ilyenformán, az egység deklarált perspektívájából, még meggondolkoztatóbb lett a másság. S mivel március 15. megünneplésének nem volt, nem lehetett nálunk hagyománya és kialakult szokásrendje, a hosszú elfojtás és a sok álünnep után az emberek minden ünneplési és önfelmutatási készségüket ebbe az (elmúlt évi) alkalomba zúdították bele; hagyták magukat szervezni, ugyanakkor szervezték is magukat, ünneplőkkel. E két gesztus – az ünnep mint szervezés és szerveződés – tavaly nem ütközött egymásnak, nem okozott zavart az ünneplőkben. A szervezés és a szerveződés többnyire egybeesett. Igaz, voltak az ünnepségnek túlhajtott momentumai, mikor a szervezés ízléstelen parádéba erőltette az önfelmutatást: ilyenkor elszakadni látszott a mértékletesebb önszerveződéstől. Ilyenkor mintha egymástól távolodni látszottak volna a különböző szándékok; de egymással szembe nem fordultak. Az épp alakuló ünnep közösségi önszerveződése és a hivatalos szervezők elképzelése nem mindig volt szinkronban, de nem is működött egymás ellenében.

Most, ez évben az óvatosság, mely elkerülni igyekezett a tavalyi következményeket, szűkebbre vonta az ünnep határait. A különbség azonban mégsem lenne leírható, ha csak ennyit mondanánk: szerényebb kelléktár, szűkebb tér, kevesebb résztvevő. Mindez csak a méretek megváltozását jelzi, s aligha tekinthető elégséges magyarázatnak arra nézvést, hogy mi okozta a hiányérzetet és a csalódottságot, amellyel az ünnep után magunkra maradtunk, s csak a becsapottság meg az enyhe diadalérzet egyvelegében érezhetjük magunkat közösségnek. Ezt viszont nem illet felmutatni; s mikor már vége az ünnepnek, kevesebb is az alkalom bármilyen felmutatására. Nem okolhatók hát csak a szerényebb körülmények fanyarságunk eluralkodása miatt. Talán inkább a szervezési és a szerveződési szándékok egymás-

nak fordulása lehetne az ok, melyek, bár nem ütköztek drasztikusan össze, mégis kitermelték az ünnep utáni fanyar csalódottságot s a nyugtalanító hiányérzetet.

A vár előtti parkosított tér még márciusiasan csupasz és hóolvadáستól sáros. Lomb még sehol, így a várkapu előtt jobbra-balra szimmetrikusan álló két szobor – Petőfi és Bălcescu – jól látható messziről is. És ez most jó, mert mindenki látni is akarja, befogni a teret, amennyire csak lehet, hisz ez az ünnep színhelye. Az ember most önkéntelenül arra gondol, hogy a szocializmus még frissen „szomorú emlékü” éveiben elég nagy meggondolatlanság volt a felsőbb szervek részéről engedélyezni a szobrok felállítását, hisz így e kis térség íme megemelődött, kényelmetlenül kegyeletlerovó helyévé vált, amit még az sem ment eléggé, hogy a jó szocialista „egy ide, egy oda” elv szerint mindenki megkapta a magáét: egy szobor jobbról, egy szobor balról; egy forradalmár ide, egy forradalmár oda, egy Petőfi, egy Bălcescu – senkinek sem lehet egy szava sem.

A várkapu két oldalán, valamikor a vár építésénél jóval későbbi időkben, két hosszú épületszárnyat húztak fel. Ezeket nemrég lebontották, felszabadítva és láthatóvá téve a vár eredeti formáját. Az alapzat törmelékei még ott hevernek, mintegy magasztot alkotva azok számára, akik hátulról ugyan, de jól akarják látni az eseményeket. A jeges törmeléklet fenyőgallyakkal fedték be délelőtt; ez volt az egyik megsemmisíthető előkészület a szervezők részéről. Hogy még mi készült, azt lényegében csak találgatni lehetett. Ünnep lesz, az biztos. Meglátjuk majd, milyen. Persze történetek előkészületek a hatalom részéről is, s ennek is voltak jól látható jelei. Már tegnap óta egyenruhás csoportok sétáltak fel s alá a városban, szabálytalan alakzatokban, laza lépésekkel, könnyed csuklómozdulatok gumibotlóbálásával – mintha csak véletlenül; a kora tavaszi üveges fényben, éles kontúrok között. Egyenruhájuk valami eddig még sosem látott terepruha, ezt jelzik legalábbis a színárnyalatok egymás melletti foltjai. A szín azonban mégis gyanús, mert ugyan miféle terep az, melybe észrevétlenül olvadhatnak a kékek tompa és villogó árnyalatai. Ez az egyenruha nemhogy beolvadni akarna, hanem sokkal inkább feltűnni – ahogy fel is tűnt mindenkinek. S mindezt ki-ki a maga módján értelmezte: gúnyos, lenéző tekintetek kísérték, mások látványosan nem vették észre őket, távolba meredő tekintettel mentek el mellettük, ám ezeknek profilja is ugyanazt mondta, mint a többség arca: Na mi az, fiúk, készültségben vagytok?

A szobrok előtti kis park ünnepi tere tágítható a szemben lévő városházáig. A köztük futó kétsávos útról elterelték a forgalmat. A helyi újság meghirdette az ünnepség időpontját, gyűl a tömeg. A szobrok környékét most lazán,

A szerző a csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport tagja.

de mégis biztosan, körbekeríti egy hosszú zsinór. A tér tehát kettéosztódik egy kisebb belső, és egy tetszés szerint tághítható külső térre. Akik előbb érkeznek, meg is torpannak a választóvonalnál, de egy-kettőre tudomásul veszik a helyzetet, s be is sorolják tudatukban a többi értelmezésre szoruló – de aránylag mégis könnyen értelmezhető – ünnepi és ünneprontó kellék közé. A belső tér egyértelműen az ünnep hivatalos tere, tehát a szervezőké. A szimmetriát is mintegy hangsúlyozva, pontosan középen, ott áll egy asztal, mikrofonnal. Kissé előbb, a szobrokkal szembe fordulva elhelyezkedik a fuvószeneke. Időnként néhány karizmatikus szervező, gyors léptekkel, a sietségtől és a felelősségtudat súlyától kissé meggöngyödvén, átvág az emberek körülvevő üres téren, hogy igazítson itt-ott a szerény kelléktár darabjain, vagy hogy utasításokat hozzon-vigyen. A szobrok külső felén egy-egy rögtönzött állvány a koszorúk számára. A várkapun belül pedig, hosszan az udvarba hátranyúlva, türelmesen várakozik a reprezentáns koszorúzó sora. Bejön két népviseletbe öltözött pár – székely ruha, román ruha –, s megállnak a szobrok előtt. Kész, a berendezésnek vége. Felségjelek sehol nincsenek, tavaly a zászlók elrendezése, sorrendje utólagos sértettségre és felháborodottságra adott okot.

Állunk a zsinór innenső felén, és várjuk, történik-e már valami ott bent. Hogy ez a választóvonal el-, ki- vagy bezár, azon el lehet töprengeni; s szabadon lehet játszani az ígékötőkkel.

Bent végre elkezdődik az ünnepség, egy ide, egy oda alapon, hogy mindenki meg legyen elégedve, s egy szava se lehessen senkinek. A belső térre bevonulnak a hivatalosságok, innen, belülről hangzanak el a beszédek egyik nyelven, másik nyelven – magyarul és románul. Tavaly csak egy nyelven beszéltek (magyarul), akkor ez volt az egyik baj, most ne legyen. Nem mindig látszik a sokaságban, hogy ki beszél, de a hangsúlyokon hallatszik, hogy a román szövegeket is magyarok mondják. Aztán hosszú ideig hordják be a koszorúkat, párhuzamosan, mind a két szoborhoz. Tavaly is így volt, mégis baj lett belőle. A zenekar közben ugyanazt a lassú, ünnepélyes melódiát játssza. Himnusz nincs. Tavaly kettő is volt, most egy sem. Párhuzam és szimmetria. Így talán nem történik semmi baj.

A belső térbe közben a nyilvánosság képviselői-termelői is beszállnak, betörnek, majd egyre bátrabban dolgoznak: fényképezőgéppel, videokamerával, magnóval, jegyzetfüzettel, s a mindezekhez tartozó bennfentes arckifejezéssel, amelyet úgy viselnek, mint egy belépőjegyet, amelylyel megváltották oda a belépés nagy lehetőségét. A határvonal egyébként is megértően és kedvesen áteresztőképes: ha nem is éppen a hivatalosságok orra előtt, de mégiscsak a zsinórban belül, kisgyerekek hancúroznak. A koszorúzó is bent marad(hat)nak, s ahogy félkaréjban megállnak a szobrok mellett, mintegy önkéntelenül, a szimmetriát hangsúlyozzák.

A koszorúzás véget ér, a zenekar elhallgat, a hivatalosságok bejelentik az ünnep végét. Pillanatnyilag csend, mozdulatlan, tanácstalanság. És most? De rögtön újra rázendít a zenekar a székely himnuszra – amely 1989 decemberéig az egyik legtiltottabb és csak bizalmas társaságban felhangozható ének volt – az utóbbi időben sokat hallott dalmára, amelyet azóta minden megragadható alkalommal elénekkelnek. Végre egy jel, amit mindenki ért, amire mindenki tudja, hogy mit kell tenni: mindenki énekel. A pillanat sűrű, telített. Benne van már a következő percek átrendeződése. De most még azon innen vagyunk, most

még összekeveredik a megelégedni kész felszabadultság az elégedetlenkedő elvárásokkal. Most még összekeverednek arcok és gesztusok, meghatottan levett kalapok, és „nekem már ebből is elegendő volt” arckifejezések. Többen csendben sírnak, fejüket lehajtják. Egy farmerszereléses videokamera közvetlen közről befilmez egy székely ruhába öltöztetett diákcsoportba. Nem lehet nagyon megelégedve, mert szabad kezével gyors egymásutánban ingerült kérdősürgető mozdulatokat tesz: „Mi lesz, mi lesz? Énekelni, énekelni!” Így vagy úgy, mindenki énekel. Az ének halk, visszafogott, jellegénél fogva a végén sem csap fel győztes magaslatoakra. Közös cselekvés viszont, amely észrevétlenül átfordítja az ünnepzáró mozzanatot kezdéssé.

Az óvatosságot, mint ünnepi szervező elvet a résztvevők eleve elfogadták, számítottak rá, s az elején mindent ennek megfelelően vettek tudomásul: a kettéválasztott, elhatárolt teret, a hiányzó ünnepi kellékeket, az elhangzott szavakat. Az ebből a szervező elvből származó tapogatózás, györcsös figyelés és szelíd figyelmeztetés szerteszágázott és átvilágítani igyekezett az ünnepkörnyezet különböző régióit, körbejárta és megérintette a „nagy helyzetet”, amelyben benne vagyunk, és a „kisebbit helyzetet”, amelyben épp most itt leledzünk, illetve ünnepelünk. Előbb szerteszaladtak, aztán meg találkoztak a szálak – a tapogatózás, a figyelés, a figyelmeztetés – és reménytelenül összebogozódtak, a szervezők és a résztvevők számára egyaránt. Hogy az ünnep valami miatt, tanulságként szerveződött-e ilyenre, vagy valamilyen célból, már végképp nem lehetett tudni. Fejünk felett lebegett ugyan a sugallat, hogy vannak, akik tudják helyettünk is, jobban mint mi, s hasznosabb, ha mi, résztvevők, csak annyit tudunk: mások ők, értik, és ők meg is csinálják. Majd szólnak, ha ünnepelni kell vagy lehet.

Az ünnepre egybegyűltek tulajdonképpen nem számítottak arra, hogy nem igazán résztvevők lesznek, hanem csak *ottlevők*. Az *ottlevés* passzív szerepét szánták nekik, a *részvétel* azonban csak annyiban, hogy megjelenésükként mintegy hallgatóságosan elfogadják és legitimálják a szervezők ítélőképességét és tudását, amelynek segítségével ők egy ilyen lefolyást szántak az ünnepnek. Ezt akár úgy is nevezhetnénk, hogy „az ünnep kisajátítása”. Az ünnepi alkalomra rátelepedett – ha nem is erőszakosan, csak lazán és feloldhatóan – egy olyan rendező elv, amely nem az ünnepelő közösségből, de még csak nem is az ünnep jellegéből származott. Az óvatosság mellé még valami más is társult, és ebből a másból ered az az érzésünk, hogy ez az alkalom, íme, nem arra törekszik, hogy *ünnepi* legyen, hanem hogy *meglegyen*. Valahogy, akárhogy, *meglegyen*, ha már lehet. S volt ebben a valahogyban egy feszült *kifelé* figyelés, s egy talán még feszültebb *kifelé* *mutatás*. A figyelés a lehetséges külső reakciókra irányult: jól van-e, jól lesz-e így, mit szólnak hozzá mások; a mutatásban pedig feszültségként keveredett az önfelmutatás és az ünnepi életén való megszervezésének demonstrálása. E *kifelé* irányultság hagyta üresen az ünnepet, hiszen, öntudatlanul bár, kiszorítani igyekezett belőle mindent és mindenkit, hogy bebiztosíthassa *meglétét*. A tér és idő kiszabása addig természetes és szükséges aktus, míg a *tényleges* ünnep keretét határozza meg. Itt és most azonban az ünnepi határok szigorú meghúzása nem az ünnepi esemény saját forgatókönyvét akarta leszögezni és biztosítani, hanem jóval inkább azt mutatta meg, hogy

most az ünnepet így lehet, s ezért így kell megszervezni. És ebben a megfogalmazásban korántsem az kérdéses – s nem is ez szülte a hiányérzetet –, hogy miképpen simul egymásba a lehet és a kell, vagy hogy miképpen feszülnek ezek egymással szembe. Hanem inkább az – s talán ez a hiányérzet és a csalódottság forrása is –, hogy a lehet és a kell összeegyeztetésének egy olyan tudása szervezte hálójába az ünnepet, mely a résztvevőkön kívüli, s fölöttük álló, s mindebből azok, akik elmentek ünnepelni, tulajdonképpen kimaradtak. Így, s emiatt sajátítódott ki az ünnep, melynek résztvevőiből mi kis híján kellékeivé váltunk. A tér elhatárolása ilyenformán nem egyszerűen rendezte, beosztotta, azaz célszerűen használhatóvá tette az ünnepi teret, hanem *kizárt és bezárt*. Az ünnepi idő kijelölése nem az alkalom lebonyolításának megkönnyítését célozta, hanem kiiktatni igyekezett a saját szerveződés lehetőségét. Mindezt óvatosságból, a nagy és a kis helyzet ismeretéből, egyszersmind a rend és a nyugalom megteremtése és fenntartása érdekében. De hogy a rend megmaradhat a kereteket szétfeszítő ünnepi önszerveződésben is, arra senki sem számított. (Igaz, hogy ezek a keretek nem is álltak ellen túlságosan.) És talán arra sem sokan gondoltak, hogy az első közös cselekvési lehetőség aztán megnyitja az utat az ünnep önszerveződése, a tulajdonképpeni *ünneplés* felé.

A hivatalosságok kivonulnak. A térelválasztó zsinór észrevétlenül eltűnik, a tömeg előrenyomul, és percek alatt elfoglalja az addig elzárt belső teret. A minden irányból befele touló csoportok előbb torlódnak, egymáshoz szorulanak, megtorpannak egymással szemben. Pillanatokig tart csak e diffúz hullámverés, majd rögtön kialakulnak a belső áramlások, amelyek lassú ritmusban egy irányba haladnak: a Petőfi-szobor felé. Ahogy elérik a tér egy pontját, a többfelől érkezők alig észrevehetően belesimulnak a lépésben haladó sorba anélkül, hogy maga a sor térben elkülönülne az öt körülvevő sokaságtól. Az áramlás, célja felé közeledve egyre keskenyedik, mindezt a tér adottságai szabják meg. A szobor és a mellette levő koszorútartó állvány, valamint az állvány mögött szorosan álló fák egyszemélyes átkelőhelyet alkotnak; itt egyenként mindenki áthalad. Fel lép a talapzat első lépcsőfokára, és már ott is van az átjáróban. Leteszi a kezében lévő virágot vagy gyertyát – közben került egy önkéntes gyertyagyújtogató is –, s már le is lépett hátul, a túlsó oldalon, hogy helyét átadja az utána

jövőnek. Egy magas női hang valahol a szobor mellett énekelni kezd. A mellette lévőök bekapcsolódnak, az ének sugárasan szétterjed, körbehullámzik. Petőfi-dalok, negyvennyolcas énekek. Mindenki énekelve lép le a talapzatról. Sokan ottmaradnak még egy darabig, egyesek újból előrekerülnek, és nézik a lassan fogyó tömeget.

„Hát... szépecske volt.”

„Igen... Akkor szervusz, jövőre ugyanitt.”

A tömeg lassan szétfoszlik a hűvösödő szürkületben. Az utak innen többfele vezetnek.

Az ünnep kisajátítása – még ha az jó szándékú is – nem egyszerű dolog. Az ünnep nem hagyja magát egykönnyen megszállni, élni kezd, s pontosan akkor, amikor hivatalosan már bejelentik a végét. Azoknak a márciusi gondolatoknak a szellemében szerveződik, amelyekről előbb sok szó esett ugyan, de melyeknek közük feszült a *helyzetet ismerők* (résztvevők nélkül ismerők!) ünnepi szervező elve. Az ünnepség hivatalos bezárásával azonban megnyílt a tulajdonképpeni ünnep tere és ideje, kitaposódtak saját ösvényei, s az előbb még kívülrekedt (kívülrekesztett résztvevők érdekes módon percek alatt már maguktól tudták, hogy a *hivatalos* koszorúk után hogyan, mikor és hová kell tenni a nem *hivatalos* virágszálakat, mit kell mondani és énekelni, hogyan kell ünnepi módon viselkedni.

A fentebb idézett rövid párbeszéd viszont (s idézhetnénk több hozzá hasonlót) azt is sejtetni engedi, hogy az ünnep visszaszerzése nem egyértelműen diadal érzésével zárta le az eseményt. A „szépecske” kicsinyítő képzőjének enyhe hiányérzetét és elnéző csalódottságát épp csak hogy kiegyenlíti a „jövőre ugyanitt” minden heroikus pátosztól és messzeszárnyaló reménytől mentes „jövőképe”. Ez a jövőkép tényleg csak a következő esztendőre szól, ameddig épphogy elég lesz – ha elég lesz – ez az ünnep. Az ünnep visszafoglalása nem volt egyértelmű diadal, s nem sugározhatik belőle a beláthatatlan jövőbe is előrevetíthető hit. Egy szűk esztendőre szóló szolid győzelem csupán, s a pontosan belátható idő legalább annyi szorongást termel, mint bizakodást. Jövőre ugyanitt. – ennyiben bízhatunk. Aztán – majd meglátjuk.

HÓCIPO

PLUSZ 8 OLDAL VÁLTOZATLAN ÁRON

Nádasdy Ádám

A SZÉL

A szél ravasz, mert teste szinte nincs,
így vár rám délután (mikor pedig
még bőven tart a nap!) s körülölel.
Ő nem kockáztat – ezzel visszaél,
mellém szegődik, disznókat mesél,
vagy liliomot, konyhát, savanyú
szegénységet, érett savanyúságot.
Biciklizéskor még szemtelenebb:
fogdos és dörgölődzik és rohan
mellettem, suttog, hogy nézzek felé,
vagy röptüljek falak, sínek fölött.
De legörjítőbb, ha motorozom:
ilyenkor vinnyog, rázza láncait,
hogyan lekörözöm, hogy így megalázom,
fröcsög szembe és ágyúz és dobál
orromba-számba földeket, kövér
növényszagot, mint párnacsatakor,
felváltva dízpárnákat, szúrós plüssből,
és alvópárnákat, hűvös damasztból,
és egyre jobban kipirul, röhög,
s a karjait vésztyóslóan kitárja.
Így megy ez estig. Éjszaka a szél
mesterkedéseinek csak nevetek.
Nagyobb úram van akkor: a sötét.

A HÓ

A hó nekem csodálatos jelenség:
pelyhekből áll, és minden balszerencsét
tompává, kékké, vértelenné tesz.
Ha egyszer konkrét kapcsolatra lesz
szükségem vele, végigengedem
a felszínén két kipirult kezem,
és kész. Nem kell turkálós kapcsolat,
mint például a földdel: az sokat
keserített – nem is nekem való –,

nem olvad el, és nem porolható
 le önmagunkra mért csapások által,
 onnan piszkos körömmel, sáros vállal
 kelek föl, mégis muszáj, hogy letúrjak,
 a földben élnek, mozognak az ujjak,
 a bajuszom megbolondul a földtől,
 már ki se tudok jönni a gödörből –
 a hóval sose lesz tele a szám,
 a hó dereng, a hó a nagyanyám.

AZ ESTI MAGAZIN ELŐTTI PERCEKBEN

A gimiben szegény D. Pista sietett
 mindig haza, mikor a Koktélt bevezették,
 hogy meghallgassa – talán csakugyan
 tetszett neki a modern tánczene, bár
 nyakkendőiből nem erre lehetett
 következtetni – de az, hogy emlegette,
 az tette száználmassá a szemünkben,
 rádióhallgató volt, mint a vakok és
 a mozgásukban korlátozottak (akiket
 ekkor még nem hívtak így), meg az öregek,
 igen, az öregek, akik a Népszava kitépett
 egészszhetes műsorát dugták a készülék
 alá, a csipkés asztalkára, és teendőiket
 a kívánt műsorokhoz időzítették,
 valami körletrend-szerű, valami intézeti volt
 D. Pistában is; pedig a rádiót véletlenül
 kell elkapni, a koktélokban részesülni kell,
 szerencse kell, jó kéz, jó időérzék,
 és ruganyosan kell venni a veszteséget.
 (Külföldön a mozikba – akkortájt legalábbis –
 úgy ültek be, ahogy éppen érték,
 nem volt olyan, hogy hánykor kezdődik, nyugi,
 mondták, folyamatosan megy a film, az elejét
 majd megnézzük a végén, úgyis észre vesszük,
 hogy honnantól láttuk. Én sose mertem
 ellenkezni: katarzis? élmény? műegész?
 mert szent volt minden nyugati gyerek,
 s a franciskánus lelkületű fülnek
 ilyen beszéd csak önleplezés.) Szóval,
 mi is meghallgattuk a Koktélt vagy hasonló,
 Pesttől már szokatlanul elviselhető
 műsorokat, de hogy készültünk volna rájuk??

SZEPTEMBER 15-ÉN MEGJELNIK A NEMZETKÖZI KULTURÁLIS
FOLYÓIRAT, A

MAGYAR LETTRE INTERNATIONALE

2. SZÁMA

ÍZELÍTŐ A TARTALOMBÓL

VÉGE JUGOSZLÁVIÁNAK? SZERB, HORVÁT, SZLOVÉN ÍRÓK
VITÁJA

KÖZÉP ÉS KELET-EURÓPA ELTÉRŐ ÚTJAIN. HANÁK PÉTER,
ANDRÉ GAURON, LADISLAV HAJDANEK ESSZÉI

A REGÉNY MA. SUSAN SONTAG, JOHN UPDIKE, RICHARD
RORTY ÍRÁSAI.

HOGYAN ÉLJÜNK? A HUSZADIK SZÁZAD MORÁLIS KÉRDÉ-
SEIRŐL SZÓL CORNELIUS CASTORIADIS, LESZEK KOLAKOWSKI
ÉS HELLER ÁGNES.

*SZÁMUNKRA ÖRVENDETES TÉNY, DE SOK OLVASÓNKNAK
BIZONYÁRA BOSSZÚSÁGOT OKOZOTT, HOGY MÁJUS 15-ÉN
MEGJELENT ELSŐ SZÁMUNK NAGYON GYORSAN, MIND EGY
SZÁLIG ELFOGYOTT! TAKARÍTSA MEG A KERESGÉLÉSSSEL JÁRÓ
FÁRADOZÁST ÉS*

LEGYEN ELŐFIZETŐNK!

LAPUNK MEGRENDELHETŐ AZ ALÁBBI CÍMEN:

**MAGYAR LETTRE INTERNATIONALE ALAPÍTVÁNY
1145 BUDAPEST COLUMBUS UTCA 39.**

A MEGRENDELÉS KÉZHEZ VÉTELE UTÁN MAGÁNSZEMÉ-
LYEKNEK CSEKKET, KÖZÜLETEKNEK SZÁMLÁT KÜLDÜNK.

MEGJELNIK NEGYEDÉVENTE. ELŐFIZETÉSI DÍJ 4 SZÁMRA:
388 FORINT.

FILMVILÁG

Filmművészeti folyóirat

A JÚLIUSI SZÁM TARTALMÁBÓL

Jeles András: Tökéletlen
feltámadás

Tarkovszkij: Hoffmanniánia
– *Forgatókönyv, 1. rész*

Doors – Álomféleségek.
Jim Morrison és az
erotikus tudomány

Ovimozi – Kés, villa, olló,
kamera...

Dániel Ferenc: Kinek mozog
a mozgókép?

Porogi András

PEDAGÓGUSNAP, SÓT

Június nyolcadika volt, pedagógusnap. Az egész gimnázium az év vége zaklatott, már-már hisztérikus lázában égett. A táblákon a felirat: KÁCIÓ. A tanárnők vörös rúzsos ajakkal, hatalmas csokrokkal vonultak a folyosókon, mint fölvirágzott keleti papnők; alig valamelyikük viselt harisnyát. A tanáriban meleg illatpára, akár egy virágüzletben; szerény szegfűk és naiv margaréták közt barokkos kecsű, hűvös iriszek (nőszirmok), vérszínű, cukros rózsák, hortenzia, százsorszép és dália, néhány sárgán meredő gerbera és legelőnyi zöld; a terem mértani közepén hatalmas kosárban virágkompozíció – szerelmes bankbárók primadonnák budoárjába küldött ajándéka; most a szülői munkaközösség hálájának jele.

A második A-ban is nagy a nyüzsgés. Az osztály titkára körül alkalmi csoportosulás támadt, az osztály-diákbizottság néhány arra járó tagja és egyéb kotnyelesek azon tanakodtak, ki adja át a tanár úrnak az osztály ajándékát, egy titokzatos alakú, lila szalaggal átkötött csomagocskát. Végül egy bizonyos Tímeának szava: bizalmat a közösség, mondván, amúgy is szerelmes a tanár úrba.

Irul-pirul Tímea, egész helyes, jól fejlett tizenhat éves, némiképp rusztikus arcocskával, tetőtől talpig rózsaszínben (ujjatlan trikó, pamutszoknya, vászoncipő, klipsz; sőt, egyelőre még a gyümölcsízű rágógumit sem koptatta fehérre illatos kis szája), ruházatának szüneteiben viszont fénylőn barna, mezítelen bokája fölött vékony aranylánc csillog-villog. Most sziszegve tiltakozik a rágalom, nyafogva a megbízatás ellen, hiszen ő tök hülye bioszból, a kémiáról nem is beszélve. Mert a tanár úr amellet, hogy az iskola KISZ-szervezetét vezette, biológiát és kémiát tanított, ne felejtjük el. Szó ami szó, Tímeának valóban nem voltak erősségei az említett tantárgyak. Egy alkalommal az idegejtekről tartott feleletében szinaptikus rés helyett szimpatikus rést mondott, ártatlan derűtséget keltve, ám a jelenetnek volt némi hozadéka is; habár a tanár úrnak arcizma sem rezdült, mosolyt sem lehetett fölfedezni szakállának bozótja mögött, mégis támadt benne némi rokonszenv (szimpátia) Tímea iránt.

Tímea erőtlen ellenjavaslattal próbálkozott: adja át a csomagot valamelyik KISZ-tag, a tanár úr neki még a nevét sem ismeri, a KISZ-esekkel ellenben nagyon is jóban van. Az osztály-diákbizottság titkára hajlandó lett volna mérlegelni a javaslatot, ami végül is a józan többség által naivnak minősítettett. Azzal biztatták Tímeát, hogy ha szépen mosolyog, még a négyest is megkaphatja biológiából; vagy ki tudja, a tanár úr esetleg feleségül veszi. Mert ki láthat egy tanári lélek őserdejének mélyére? Csak találgatni lehet, miféle lárvák, rovarok, bogarak és skorpiók nyüzsögnek, miféle virágok nyitják súlyos bűzű öblüket, miféle szárnyak rebbennek, szívek dobbannak, vadak lapulnak a trópusi éjszakában, amely a tanár lelke.

A titkár (nőnemű) félretol minden tréfát, úgy dönt, hogy döntenie kell. A kis csoportosulás szinte egyhangúlag Tímeára voksol. Na jó; kezébe veszi a csomagot, ujjaiával végigsimít a virágmintás csomagolópapíron, igazgatja a lila masnit, akár a menyasszonyi csokrot.

E közben, tehát a nagyszünetben még, az illatoktól s nőktől terhes tanáriban apró ünnepség zajlott, amelynek fő attrakciója a pedagógusnapi pénzosztás volt. Ám ezt megelőzően, mintegy előjátékként a diákok adtak kis ünnepi műsort. Ahogy az iskolaújság tudósítója írta később, számos műfaj képviseltette magát: kórus, vers, vonósnégyes; sőt, még balett is szerepelt a műsoron; egy szűnyogszerű lányka emelgette végtagjait. Végül a diákok képviselőjében felszólaló KISZ-titkár köszöntője következett. Beszédében főként az áldozatkészség, fáradhatatlanul, példaadóan, köszönettel, hálával és megbecsüléssel szavakat ismételgette kissé zavaros tekintettel. Egy humoros megjegyzést is megengedett magának, amelyből kiderült, hogy a diákság jobban szereti a vakációt mint a röpdolgozatokat, amit a tantestület tagjai megbocsátó mosollyal tudomásul is vettek. Őszinte vagy pedagógiai indíttatású, mindenesetre elismerő taps köszöntö meg a műsort és a beszédet, néhányan meghatódtak. Azért nem telepedett a mélabú fátyla az ünneplő tanárságra; a taps elültével, midőn a pénzes borítékok osztása elkezdődött, innen-onnan még nevetgélés is hallatszott.

És bámulták a részleteket: a tanár úr lábán a barna műbőrszandált, kék-szürke mintás, szintetikus zokniját, a köpenye alatt körvonalaződő, ütemesen mozgó tanári tomport, amely a szélesen feszülő hát- és az elő-elővillanó szőrös fehér combbal összefüggésbe hozva kétségtelenné tette, hogy a tanár úr kövér.

Ezek az új perspektívában megmutatkozó részletek kimondhatatlanul anyagszerűvé tették a tanár urat, ami hozzájárult ahhoz, hogy az asztalon ülő jelenet az iskolai órák és az egész oktatás mellé növekedjék, fénnel árasztva el és értelmezve az eddig tanultakat, kapcsolatot teremtve az elszigeteltnek mutatkozó tantárgyak között. Száraz és értelmetlen témák rendeződtek új, izgalmas, bár megfogalmazhatatlan összefüggésekbe, új horizontok libbentek elő, úgy is mondhatnánk, szimpatikus, bár félelmes rés nyílt a világra.

Egy-kettő, három-négy, hallatszott a biztatás az udvarról, erősebben, három-négy, namég-egyszer, három és elég. De nem volt elég. Az asztalon fináléjához érkezett a vonagló kompozíció, a tanár úr kocsonyás tekintetét az ajtóra szegezte, szakálla a levegőbe meredt (a középső padsor történelem fakultációsait könnyen asszír szárnyas bikára emlékeztethette). Ez már Tímeának is sok volt, tenyerét a széles háton feszülő köpenyre tapasztotta, átölelte és magához húzta a szárnyas bika kövérkés testét, miközben mindketten szégyentelen hangokat hallattak.

Az elcsendesülés pillanataiban szólatat meg a csengő. Az osztály nem mozdult. A tanár úr lekászálódott az asztalról, amitől új látvány tárult az ablak felőli padsor elé; mintegy kárpótlásként, amiért egész évben ez a padsor volt kénytelen a legrosszabb szögben nézni a táblát, most, egyetlen magasztos pillanatra, a beáramló napsugárban, Tímea ölénél sötétlő mélyén láthatóvá vált egy skarlátszín szirmocska, apró láng, váratlanul előbukkanó gyümölcs; és akadt sápadt kamaszka, akinek szemeit könny árasztotta el, a legrosszabbkor persze.

A tanár úr pedig hevenyészett mozdulatokkal rendbehozta jelmezét, egy kézmozdulattal ellenőrizte, hogy krémszínű köpenyének zsebéből nem pottyant-e ki a boríték (nem pottyant), majd a Tímea alól előkerült osztálynaplót magához véve kellemes vakációt kívánt az osztálynak. A folyosóra kilépve figyelmesen szorgolgatta jobbójának egyebkor is legfontosabb ujjait, látszólag azt sem vette észre, hogy a hátára ragadt rágommit fölfedezve mint rohíncsélnek mögötte gyanútlan osztályok csemetéi.

A tanáriban éppen a naplót töltögette, amikor az osztálytitkár egy másik lány kíséretében utánahozta a pedagógusnapi csomagot; erről megfélekedezett a tanár úr, mondta a titkár némi éllel. Megköszönte szépen. Végül Tímea év végi biológia hármását, amely ceruzával volt beírva, négyesre javította, az óra tárgyára vonatkozóan üresen maradt rubrikába pedig rövid töprengést követően a „Gyakorlás” szót jegyezte be. Ezen még a legrigorózusabb szakfelügyelő sem találhatott kivetnivalót.

Különben is, pedagógusnap volt.

A KURVA

Hogy célunkat elérjük, szükségünk volt egy kurvára. Sajnos, egyikünk ismerőse közt sem akadt kurva, sőt még azt sem igen tudtuk, hogyan léphetnénk kapcsolatba efféle nőszeméllyel. Barátom megrögzött onanista és impotens lévén, óvakodott bármely eleven nőnemű lénytől, ami pedig engem illet, nos az én házasságomra már hosszú ideje a kiegyensúlyozott szexuális élet jellemző. Feleségemmel, egy szexológus tanácsait követve, úgyszólván megtaláltuk a boldogságot, szükségtelen volt másnál keresnem.

Visszatartott továbbá a kurvák illegálisából fakadó kétes, alvilági környezet, valamint a várható kommunikációs zavar, amit elkerülhetetlenné tesz a köztük és köztem fönnálló társadalmi és kulturális különbség. Amennyire csekély, jórészt közvetett tapasztalataim ismerni engedték, bizonyos voltam abban, hogy a kurvák modora meglehetősen közönséges, sértő, netán megalázó is lehet; ezt a kényelmetlenséget mindenképpen el akartam kerülni.

Sokáig kutattunk hiába, míg végül mégiscsak hozzájutottunk egy megbízható kurva címéhez. Az illető Szegeden élt. Egy alkalmas hétvégén leutaztunk hát, hogy kérésünkkel a kurva elé álljunk. A vonaton egész úton azzal biztattattuk egymást, hogy kérésünk, habár az első pillanatban különösnek tetszhet, végül is banális magától értetődő. Aggályoskodásunk mégsem tűnhetett alaptalannak, hiszen az iskolázatlanabb néprétegek közismert intoleranciája, amely bizonyos fogalmak túlzott tiszteléséből ered, kiszámítha-

atlanná tette a választ, és kérdéssé vállalkozásunk sikerét. Mindenesetre a szegedi pályaudvar restijében főlhajtottunk fejenként két féldeci barackot, hogy minél tántoríthatatlanabbak legyünk, ha rá kerül a sor.

A kurva a kertvárosban lakott, unalmas, kétablakos kockaházban, de a kert teli volt mindenféle haszon- és dísznövényel; vöröslő ribizlibokrok, napraforgó, mák, csíkos dinnye és indázó tök, rózsalugas, mi egymás; egy fán ismeretlen madár – talán csalogány – trillázott, körötte nehéz barackok, a kerítés zöld rácsán keresztül égszínkéék szegfűk türemkedtek az utcára. Csengetésünkre középkorú, kreolbőrű nő jött a kapuhoz, narancsszínű reklámtrikót és sötét trapéz nadrágot viselt, fülén aranyklipsz, lábán szegedi papucs. Úgy gondoltuk, hogy ő a kurva. Köszöntem, és a barátom is mormogott valamit a hátam mögül.

– Jónapot – köszönt a kurva bizalmatlanul. Ezek után csend következett, csak a méhek zúgása hallatszott a kertből, meg néhány fürgé rebbenés. Hamar világossá vált, hogy a barátom ezúttal nem kíván szólni, így kissé zavartan, de azért szabatosan előadtam kérésünket.

A kurva arcán a figyelem legkisebb jele sem mutatkozott, inkább valami tárgyatlan undort és tompa kétségbeesést olvashattam le róla. Biztosra vettem, hogy mit sem értett meg referátumomból, mégis beengedett.

– Gyűjjenek – mondta.

Mentünk. Elöttem a kurva, mögöttem hoppákat mormogó barátom, fölöttünk összeboruló rózsabokrok csúcsíve. A kurva, anélkül, hogy hátrafordult volna, mondott valamit, de csak a végét értettem, hangja elmerült az általános züm-zümben.

– ... főtenni a zágyra!

Amikor beléptünk várakozással nézett rám.

– Igen – válaszoltam. Majd pedig hozzátettem:

– Persze – amivel láthatóan megelégedett. Egy meghatározhatatlan funkciójú helyiségen haladtunk keresztül, amely egyszerre hivatkozott a konyha, hall és zárt veranda jellegzetességeivel, de mielőtt még a szobába értünk volna, a nyitott ajtón keresztül egy gyanús, virágmintás objektumot pillantottam meg a parkettán.

– Az anyám – magyarázta a kurva. – Nem bírtam főtenni a zágyra. Oda ... a zablakhoz tögyék. Mőkhótt. A zablakhoz...

A szobában két heverő volt, az egyik közvetlen az ablak alatt, céllövöldékben elejtett műanyag babák ültek rajta V alakúra tárt lábakkal, falhoz támasztott háttal. Ide kellett föltennünk a vénasszony tetemét. Én először a vállán próbáltam megragadni, barátomnak a két boka jutott. A vállak, azonban, sehogyan sem biztosítottak jó fogást, így azután kénytelen voltam a hóna alá nyúlni.

Szőrbozót közé csúszó ujjaim nedves melegbe hatoltak.

– Nem kellene orvost hívni... esetleg? – kérdeztem, miután sikerült a testet a megjelölt helyre szállítani és illendő pozícióba rendezni.

A kurva erre kiment a szobából, de nem hagyta el a lakást, mert néhány pillanattal később élénk beszélgetés hallatszott a bejárati ajtó irányából. Barátom kfnos mosollyal szemrevételezte a szoba populáris berendezését – ez a mosoly nem fog eltűnni arcáról egészen Kecskemétiig – és valószínűleg ugyanazon törte a fejét, mint jómagam, a visszavonulás lehetőségén. Egyébiránt a szobában minden sztereotip rondaság megtalálható volt, ami csak elképzelhető, talán a művirágot kivéve; az asztal közepén nem váza állt, hanem egy ötliteres befőttesüveg, teli mézzel. Éppen ezt a mozdulatlan mézet bámultam, midőn egy csattanást követően berepült a szobába a kurva, feje nagyot koppant az egyik fotel karfáján.

– Nem mögmondtam! – lépett utána a férfi.

Köszöntünk.

– No, két bartókot, oszt' jónapot – szólt a férfi inkább kedélyesen mint fenyegetően. Megpróbáltuk megmagyarázni a helyzetet, főképp barátom érezte úgy, hogy most kivághatja a rezet, és miközben ismételtén kedves uramnak titulálta az amúgy minden tekintetben lumpenproletár-szerű egyént, igyekezett kidomborítani az érdemeinket; hangsúlyozta, hogy voltaképpen semmi olyasmi nem történt, amiért szégyenkezünk, pláne fizetnünk kellene. Ezzel természetesen magára vonta a férfi rosszallását.

– Elótlak, mint a gyertyát – szólt közbe, és megemelte impozáns öklét, csak mintha egy tárgyat akarna megmutatni. Nem számíthattunk a kurvára sem, az ő részvéte, érthetően, nem felénk irányult. Még mindig a padlón feküdt, két kézzel szorította a fejét, és nyöszörgött, akár valami tehetségtelen színész nő.

– Jaj, jaj, jaj – nyöszörgötte – jaj, mőkhóttá edősanyám!

Mikor aztán leszámoltam a pénzt a méz mellé az asztalra, alkalmam volt közelebbről megfigyelni a férfi tekintetét; nem látszott, hogy örülne, nem boldogította őt sem a pénz, vontuk le később a vonaton a konzekvenciát. De Szegeden, az autóbuszra várva, korántsem voltunk még ennyire elfogulatlanok, barátom ugyanazt a káromkodást ismételte a már említett vicsorgás kíséretében.

Csak Kecskemét után engedtünk föl némiképp. Ekkor barátomnak már arra is futotta, hogy kalandunkkal kapcsolatban figyelemre méltó észrevételt tegyen. A mosdóból jöttem épp vissza, ahol még egyszer kezet mostam, és látom, hogy immáron felderült arccal ül, és sós ropit rágszál. Kérdésemre pedig a következő feleletet adta:

– Nem tudom, föltűnt-e neked: a pasas nemlétező dialektusban beszélt.

W. S. Merwin

KORA-JANUÁR

Eljött hát egy év mintha rejtekhelyről
Érkezett volna ismeretlen messzeségből
Túlról az öregek látomásain
Tévtutak mentén mindenki várta már
Oly nehéz elhinnünk hogy itt van
Céltalan idegen
Rejtekhelyünkön

A SZOBA

Azt hiszem bennem van minden valahol
A hajnal előtt megvilágítatlan hideg szoba
Mely őrzi a csöndet mintha közelít halál
És egy sarokból kis madarak hangja ahogy időről
Időre repülni próbálnak csak néhány csapást a sötétben
Azt mondanád maga a halál ez örökkévaló

TÁVOLSÁGOK

Amikor a távolságra gondolsz
emlékeztetsz
hogy halhatatlanok vagyunk

fölidézed ahogy belőlünk indulnak
mind belőlünk
indul
és egy sem hal el egy sem felejtődik

és szerte a világon mindenütt nőstények
feksznek hanyatt
és a tengerre gondolnak

FORDÍTOTTA FERENCZ GYÖZŐ

William Stanley Merwin (1927) amerikai költő New Yorkban született, a Princeton Egyetemen végzett, költői pályáját az ötvenes években kezdte.

SZÁZAD V.É.G

Richard van Dülmen: A rettenet színháza

ÍTÉLKEZÉSI GYAKORLAT ÉS BÜNTETŐRITUÁLÉK A KORA-
ÚJKORBAN (METAMORPHOSIS HISTORIAE SOROZAT)

A Saar-vidéki egyetem újkori tanszékének professzora az ítélkezési és büntetés-végrehajtási gyakorlatot elemzi a késő középkortól a polgári jogállam létrejöttéig, amikor kialakul a ma is ismert börtönrendszer. Dülmen példák sokaságának leírásával, értelmezésével végigköveti az elítélt útját az őrizetbe vételtől a nyomozáson és a kihallgatáson át a nyilvános büntetésig, illetve a kivégzésig. Mivel a hatalom célja ebben a korszakban az elrettentés volt, az utolsó stáció látványos színjátékká, népünnepélyé vált. Ez a népünnepély és nem valami absztrakt jogelv biztosította az ítélet társadalmi elfogadottságát. A könyv olvasmányos és gazdagon illusztrált. Hasznos kézikönyv nemcsak a jogtörténet, hanem a társadalomtörténet, lélektan és a szociológia iránt érdeklődő olvasóknak is.

Az orosz forradalom démonai

(SZERKESZTETTE: KISS ILONA) IDEA RUSSICA SOROZAT

A kötet alapját képező Mérföldkövek (1944) című mű az orosz századelő botrányköve: alig fél évvel 1909-es megjelenése után számos kiadást ért meg, a Vehl-vita pedig kisebb könyvtárat töltene meg. A mai olvasó mindezidáig legfeljebb csak Lenin szitokszavai alapján értesülhetett róla. Az agyonhallgatás oka világos: a vehovisták, azaz Nyikolaj Bergyajev, Pjotr Sztruve, Szemjon Frank stb. vallási-metafizikai szempontból kritizálták a radikális forradalmi demokrata hagyományt. A kötet nemcsak az orosz értelmiség történetében jelentett fordulópontot, hanem az egész orosz gondolkodásnak új irányt szabott. A válogatás tartalmaz néhány tanulmányt a *Mélységből* (De profundis) című kötetből is, amelyben ugyanezek a szerzők az 1917-es októberi forradalomra reagálva fogalmazzák újra konzervatív-liberális szemléletüket. A kötet utószava részletesen ismerteti a Vehl-vitát.

Stefan Czarniecki emlékiratai

WITOLD GOMBROWICZ

1 Tisztes házban születtem és nevelkedtem. Most is meghatottan gondolok rád – óh, gyermekkorom! Látom apámat, e rendkívüli férfiút, látom délceg alakját, arcát, amelyen minden, a tekintete, a vonásai, őszes haja, minden a kiváló, nemes faj génuszát sugározta. Téged is látlak, anyám, tiszta feketében, ódivatú fülbevalót viselsz. És látom magamat is, a gondolataiba merülő kisfiút, és majd elsírom magam megghiúsult reményeim miatt. – Családi életünknek talán csak az az egy hibája volt, hogy apám gyűlölte anyámat. Gyűlölte – rosszul mondom: inkább nem tudta elviselni, miért? – erre soha nem találtam magyarázatot, és már itt kezdődik a titok, amely megmérgezte életemet, érett koromban erkölcsi katasztrófába sodort. Hát mi vagyok én most? Senkiházi, vagy inkább – erkölcsi hullá. Mit művelek? Például amikor kezet csókolok egy hölgynek, bő nyállal teszem, aztán gyorsan előkapom a zsebkendőmet: óh, pardon – mondom, és megtörlöm az orrom.

Hamar észrevettem, hogy apám, mint a leprást, kerülte anyám megérintését. Sőt mi több – a tekintetét is kerülte, beszélgetés közben a legtöbbször elnézett mellette vagy a körmét bámulta. A maga nemében nincs annál szomorúbb, mint apám elkapott tekintete. Néha még sandán ránézett, mérhetetlen undorral. Ez érthetetlen volt számomra, mivel én nem éreztem anyám iránt semmiféle ellenszenvet, bár teljesen elhízott és minden irányban szétfolyt, szerettem hozzábújni és a térdére hajtani a fejem. – De ilyen körülmények között mivel magyarázom létezésem tényét, hogyan jöttem a világra? Azt hiszem, mintegy erőszakkal, összeszorított foggal készültem, a természetes ösztönök ellenében, szóval feltételezem, hogy apám egykor a házastársi kötelesség nevében hősiiesen lebita az utálatot (férfiúi becsületét ugyanis mindennél többre tartotta), és én voltam e hősiesség gyümölcse – a kis gyerek.

Eme emberfeletti és minden valószínűség szerint egyszeri erőfeszítés után elemi erővel tört ki belőle az undor. Egyszer kihallgattam, kezét tördelte, kiabált anyámmal: – Kopaszodsz! Nemsokára kopasz leszel, mint a holdvilág! Kopasz nő – fel tudod fogni, mit jelent nekem egy kopasz nő! Női kopaszság... paróka... nem, ezt nem tudom elviselni!

És nyugodt, halk, gyötrelmessel terhes hangon hozzátette: – Jaj, de ronda vagy. A kopaszság egyébként csak egy részlet, az orr is az, egy-egy részlet lehet ronda, az árja fajon belül is előfordul. De te egészében véve vagy ronda, tetőtől talpig át vagy itatva rondasággal, te magad vagy a rondaság... Ha volna rajtad egy hely, amelyet nem fertőzött meg a rondaság őseleme, lenne legalább egy kapcsolódási pont, lenne valami alapom, és esküszöm, oda összpontosítanám minden érzelmemet, amit az oltár előtt fogadtam neked. Óh, Istenem!

Ez felfoghatatlan volt számomra. Mitől volt rosszabb anyám kopaszodása apáménál? Sőt anyámnak jobbak voltak a fogai, egyik szemfogát arannyal tömték be... És anyám a maga részéről miért nem irtózott apámtól, épp ellenkezőleg, szerette simogatni – ha vendégek voltak, mert apám csak olyankor nem rázkódott meg az undortól. Anyám méltóságteljes volt. Ma is látom mint a jótékonyági vásár patrónáját, vagy díszében, esti áhítaton a családi kápolnában, a személyzettel együtt.

A nyám jámborsága példátlan volt; ez már nem buzgóság, hanem mohóság volt – mohóság a börtben, az imádságban és a jó cselekedetekben. A kijelölt időpontban megjelentünk, én, a lakáj, a szakács, a szobalány és az inas a gyászleplel borított sötét kápolnában. Az imádság után kezdődött a szentlecke. – Bűn! Iszonyat! – mondta anyám erőteljesen, rezgett, remegett a tokája, mint a tojássárgája. Lehet, hogy e drága árny iránt nem mutatok kellő tiszteletet? Az élet tanított meg erre a nyelvre, a titkos nyelvre... de ne vágjunk elébe az eseményeknek.

Anyám néha elképesztő időpontban hívatott engem, a lakájt, a szakácsot, az inast és a szobalányt. – Imádkozz, szegény gyermekem, e szörnyeteg lelki üdvéért – apádért, imádkozzatok ti is az ördöggel cimboráló uratok lelki üdvéért! Nemegyszer hajnali négyig vagy ötig énekeltük a litániát a vezetése alatt, majd nyílt az ajtó, megjelent apám frakkban vagy szmokingban, leírhatatlan undorral az arcán. – Térdre! – kiáltott anyám, és imbolyogva, ringatózva, kinyújtott ujjával Krisztus képmására mutatva apám felé indult. – Indulás aludni, egy-kettő, az ágyba! – parancsolt apám nagyúri gesztussal a személyzetre. – Ők az én embereim! – felelt anyám, apám meg gyorsan kiment, esdeklő óbégatásunktól kísérve elhaladt az oltár előtt.

Mit jelentett ez, miért mondta anyám, hogy „hitvány cselekedetei”, miért irtózott apám cselekedeteitől, ha apám meg anyámtól irtózott? A gyermeki, ártatlan értelem elveszett e titkok között. – Parázna – mondta anyám. Jusson eszetekbe – ne tűrjétek! Aki a bűn láttán nem kiált fel az iszonyattól, akasszon malomkövet a nyakába. Nem lehet eléggé irtózni, megvetni és gyűlölni. Megesküdött, most meg irtózik! Megesküdött, hogy nem fog irtózni! A pokol tüze! Ő irtózik tőlem, én meg – én is irtózom tőle! Eljön az ítélet napja. Majd a másvilágon meglátjuk, ki a jobb közülünk. Orr! – Lélek! A léleknek nincs orra, nem kopaszodik, a buzgó hit megnyitja a kaput a mennyei gyönyörök előtt. Eljön az idő, amikor apád kínokban fog vonagolni és könyörög nekem, aki Jehova, vagyis jobban mondva a mi Urunk jobbján ülök, hogy megnyalhasa az ujjamat. Mevlátjuk, akkor majd undorodik-e! – Egyébként apám is istenfélő volt, és rendszeresen járt templomba – de soha nem járt a családi kápolnánkba. Nemegyszer megmondta neki, hibátlan előkelőséggel, arisztokratikusan hunyorogva: – hidd el, drágám, ez tapintatlanság a részedről, amikor az oltár előtt látlak, a te orroddal és füleddel, a te száddal – biztos vagyok benne, hogy Krisztus feszélyezve érzi magát. Természetesen nem tagadom a jámborsághoz való jogodat – tette hozzá –, vallási szempontból ez nagyon szép dolog, neofita vagy, ez nem könnyű, sőt hiábavaló. A természet hajthatatlan, jusson eszedbe a francia mondás: „*Dieu pardonnera, les hommes oublieront, mais le nez restera*”

Én pedig nőtem. Apám néha a térdére ültetett és hosszasan, aggódva fürkészte az arcomat. – Az orra, legalábbis ez ideig – az enyém – hallottam, ahogy suttogott. – Hála Istennek! De itt a szemében... és a fülében... szegény gyermek! – és nemes vonásai megrándultak a fájdalomtól. – Szörnyen fog szenvedni, amikor tudatára ébred, nem csodálnám, ha egyfajta belső pogrom történnék benne. – Minek a tudatáról és milyen pogromról beszél? És egyáltalán – milyen színű legyen a patkány, ha fekete hímtől és fehér nősténytől született? Foltos? Vagy lehet, hogy az egymással ellentétes színek pontosan egyforma erősek – az ilyen kapcsolatból színtelen patkány keletkezik... de megint látom, hogy e türelmetlen kitérőkkel elébe vágok az eseményeknek.

2 Az iskolában szorgalmas voltam és példamutató, de nem örvendtem általános népszerűségnek. Emlékszem, amikor először álltam az igazgató úr elé, készséges voltam és buzgó, tele jó szándékkal, a természetemre jellemző fürgeséggel ugrottam elő, az igazgató úr pedig kegyesen megfogta az államot. Azt hittem, minél jobban viselkedem, annál inkább kiérdemlem tanítói és társaim jóindulatát. Jó szándékaim azonban a titok áthatolhatatlan falába ütköztek. Miféle titok falába? Hah! Nem tudtam, és tulajdonképpen most sem tudom – csak azt éreztem, hogy mindenfelől idegen, ellenséges, mégis bűbájos titok vesz körül, amelyen nem tudok átjutni. Hát nem bűbájos ez a titokzatos versike:

Di-dá-dó, kutya a zsidó, nincsen gyöngyebb, mint a lengyel, te vagy a hunyó!

– ezzel a mondókéval számoltuk ki egymást társaimmal, ha az iskolaudvaron játszottunk. Éreztem, hogy bűbájos – kéjesen, érzéssel szavaltam, de miért bűbájos, ezt fel nem foghattam, sőt úgy tetszett, rám egyáltalán nincs is szükség, jobb, ha félreállok és csak nézem a többieket. Szorgalommal és engedelmisséggel igyekeztem behozni a hátrányt, de szorgalmam és engedelmisségem nem csak a diákokból, hanem – ami még furcsább, még igazságtalanabb – a tanítókból is ellenszenvet váltott ki.

Erre is emlékszem:

Ki vagy? Lengyel – Lengyelhonból.

Hát a jeled? – Fehér sólyom.

És emlékezem feledhetetlen tanáromra, aki hazám történelmét és irodalmát tanította – csendes, kissé tétova öregember, soha nem emelte fel a hangját. – Uraim – mondta nagy selyem zsebkendőjébe tüsszentve vagy a fülét piszkálva –, hát melyik más nemzet lett volna a nemzetek Messiása? A kereszténység védőbástyája? Melyiknek lett volna Józef Poniatowski hercege? Ami a lángelmék, kiváltképp az előfutárok számát

illeti, annyi van nálunk, mint egész Európában. És váratlanul sorolni kezdte: – Dante? – Én tudom, tanár úr – pattantam fel rögtön – Krasiński! – Molière? – Fredro! – Newton? – Kopernikus! – Beethoven? – Chopin! – Bach? – Moniuszko! – Láthatják, uraim – fejezte be. – A mi nyelvünk százszor gazdagabb, mint a francia, pedig azt tartják a legtökéletesebbnek. Hogy mondja a francia? *Petit, petiot, tres petit* – nincs tovább. Mi viszont, micsoda gazdagság: pici, picike, picur, picuri, picurka, ici-pici, iciri-piciri és így tovább. Bár én feleltem a legjobban és a leggyorsabban, nem szeretett. Vajon miért? – nem tudtam, de egyszer így szólt, köhécselve, furcsa, megértő és bizalmas hangon: – A lengyelek, uraim, mindig is lusták voltak, mert a lustaság a kiemelkedő képességek elmaradhatatlan velejárója. A lengyelek derekak, de lusták is a gézengúzok. A lengyel különösen szimpatikus népség. – Kihunyt a lelkesedés, nem buzgólkodtam úgy a tanulásban, de ezzel sem érdemeltem ki tanítóm kegyeit, bár általában a lusta kópék voltak a kedvencei.

Néha behunyta fél szemét, mire az egész osztály hegyezni kezdte a fülét. – Hm? – mondta. – Jön a tavasz, mi? Bizsereg a talpam, hív az erdő, mező. – A lengyel mindig is ilyen volt, ahogy mondani szokás – nagy kópé, beleváló. Nem tud megülni egy helyen, hohó... ezért is bolondulnak értünk a svéd, dán, francia és német nők, de mi többre becsüljük ám a lengyel lányokat, mert a szépségüknek az egész világon nincs párja. Az ilyen és effajta megnyilvánulások olyan hatással voltak rám, hogy beleszerettem egy kislányba, akivel együtt szoktunk tanulni a Lazienki parkban, egy padon. Sokáig nem tudtam, hogyan kezdjek hozzá, végül megkérdeztem: – Megengedi, kisasszony?... – még csak nem is válaszolt. Másnap viszont osztálytársaim tanácsára összeszedtem magam és megcsíptem, ő meg erre pislogni és vihorászni kezdett...

Sikerült – diadallal tértem vissza, boldog voltam és magabiztos, de valami különös nyugtalanság szállt belém e számomra érthetetlen vihorászástól és pillantásoktól. – Tudjátok, mi a helyzet? – mondtam az iskolaudvaron – én is beleváló vagyok, jómadár, Polak maly, „lengyel gyerek”, kár, hogy nem voltatok ott tegnap a parkban, szép dolgokat láthattatok volna... És elmondtam mindent. – Hülye vagy! – mondták, de most hallgattak végig először figyelmesen. Aztán az egyik felkiáltott: – Béka! – Hol? Merre? Csapd agyon! – Rohantunk mindnyájan, én is futottam velük. Aprítani kezdtük, addig vesszőztük, amíg meg nem dögölt. Izgatott voltam és büszke, amiért bevettek ebbe a zártkörű játékba, láttam, hogy új korszak kezdődik az életemben: – Tudjátok, mit! – kiáltottam. – Van még egy fecske. Beröpült az osztályba, ott vergődik az ablakban – várjatok csak... Kihoztam a fecskét, eltörtem a szárnyát, nehogy elrepüljön, és kerítettem egy vesszőt. De most mindnyájan körülvettek. – Szegényke – mondták –, szegény kis madárka, adjatok neki kenyeret és tejet. Amikor pedig észrevették, hogy már emelem a vesszőt, Pawelski osztálytársamnak összeszűkült a szeme, még élesebben kiütközött a pofacsontja, és borzalmas pofont adott.

– Pofán vágta! – rikoltoztak. – Ez becsületsértés, Czarniecki, ne hagyd magad, adj neki, adj a pofájára. – Hogy tehetnék ilyet – feleltem, hiszen gyengébb vagyok. Ha vissza akarom adni, még egyet kapok és duplán meg leszek gyalázva. Erre rám vetették magukat, agyba-főbe vertek, szidtak, gyaláztak, gúnyoltak.

Szerelem! – milyen bűbájos, érthetetlen és értelmetlen dolog – csípni, harapni, sőt átkarolni – mi minden belefér! Az ám! Ma már tudom, mihez tartsam magam, titkosztatos rokonságot látok a háborúval, mert ott is ez megy tulajdonképpen, csípni, harapni vagy átkarolni, de akkor még nem voltam életidegen csödtömeg, ellenkezőleg, tele voltam jó szándékkal. Szeretni? Bátran elmondhatom, hogy belevetettem magam a szerelembe, mert így akartam áttörni a titok falát... és türtem derekasan eme legeslegfurcsább érzés minden furcsaságát abban a reményben, hogy egyszer majd megértek mindent. – Vágyom rád! – mondtam az imádottamnak. Lerázott pár üres szóval. – Maga egy nagy nulla! – mondta titkosztatosan, a képeembe bámulva. – Nyálas publi, mama kedvence!

Megremegtem: mama kedvence? Mit akart ezzel mondani? Derengett neki valami... mert nekem már kezdett. Értettem már, hogy ha apám ízig-vérig fajtiszta – anyám is az volt, de más-ként, szemitaként. Mi készítette apámat, ezt az elszegényedett arisztokratát, hogy elvegye anyámat, a gazdag bankár lányát? Értettem már aggódó pillantásait, amikor arcvonásaimat fürkészte, értettem ennek az embernek az éjszakai kalandozásait, aki tönkremegy ebben az anyámmal való ocsmány szimbiózisban, s a faj magasabb parancsát követve igyekszik más, méltóbb ágyéknak átadni faját. Megértettem? Tulajdonképpen nem értettem, és itt is a titok bűvös fala emelkedett előttem – elvileg tudtam, de én magam nem idegenkedtem sem anyámtól, sem apámtól, ragaszkodó gyermek voltam. És ma sem értem igazán, nem ismervén az elméletet, nem tudom, milyen színű a fekete hímtől és fehér nőténytől született patkány, csak feltételezem, hogy az én esetem egészen kivételes, példátlan, szüleim ellenséges fajai ugyanis, lévén pontosan egyforma erősek, olyan tökéletesen semlegesítődtek bennem, hogy semmilyen, színtelen patkány lett belőlem!

Semleges patkány! Ez hát a sorsom, ez hát a titkom, ezért ment nekem mindig olyan rosszul és hiába vettem részt mindenben, semmiben sem tudtam részt venni. És ezért fogott el a nyugtalanság e szavak hallatán: mama kedvence – annál is inkább, mivel e szavakat kissé lapos pillantás kísérte, amely már jónéhány csalódást okozott életemben.

– A férfinak – mondta a lány, szép szemével hunyorogva – a férfinak vakmerőnek kell lennie!

– Rendben van – feleltem –, lehetek vakmerő. – Volt benne fantázia. Árkokat kellett átugranom, súlyemeléssel is foglalkoztam. – Tapossa össze ezt a virágágyást, de ne most, majd ha idenéz a parkőr. Törje le a bokor ágait, dobja a vízbe annak az úrnak a kalapját! Óvakodtam attól, hogy vitatkozzam, emlékezvén arra az incidensre az iskolaudvaron, egyébként pedig, ha megkérdeztem, mi oka van erre, mi értelme ennek, azt felelte, maga sem tudja, ő maga is rejtély, őserő. – Szfinx vagyok – mondta –, titok... Ha nem sikerült, bánatos volt, ha sikerült, örült, mit egy gyermek, és jutalmul megpuszilhattam a fülecskáját. De soha nem akart válaszolni, amikor azt mondtam: – vágyom rád. – Van magában valami – mondta zavartan –, nem tudom, mi, valami absztrak. – Jól tudtam, mit jelent ez.

Mindez, elismerem, furcsa, elbűvölő és bájos, igen – bájos volt, az bizony, de valahogy nem meggyőző. Mégsem vesztettem el a reményt. Sokat olvastam, főleg költőket, és elsajátítottam, amennyire tudtam, a titkos nyelvet. Emlékszem egy dolgozatra – a lengyelek és más nemzetek. – A lengyelek különben a négeknél és az ázsiaiaknál, akiknek visszatasztó színű bőrük van, ez természetes, erre kár is pazarolni a szót – írtam.

De a lengyelek az európai népeknél is vitathatatlanul különben. A németek otrombák, erőszakosak, lúdtalpasak; a franciák aprók, satnyák és züllöttek; az oroszok szőrösek; az olaszok – *bel canto*. Micsoda megnyugvás lengyelnek lenni, nincs is abban semmi különös, hogy mindenki irigykedik ránk és a legszívesebben elsőpörnénk bennünket a föld színéről. Egyedül a lengyelek nem keltenek undort bennünk. Ilyeneket írtam, meggyőződés nélkül, de éreztem, hogy ez a titkos nyelv és pontosan e kitételeim naivitását találtam oly szerencsésnek.

3 Elsötétült a politikai horizont, imádoztam viselkedése pedig különös izgatottságról árulkodott. Óh, azok a fantasztikus szeptemberi nagy napok! Hanga- és mentaillatú napok, ahogy egy könyvben olvastam, illanó, bánatos, lázas, rendkívüli napok. Az utcán tömegek, induló és menetoszlop, rémület, örület és egzaltáció, ütemes lépésben vonulnak el az alakulatok. Itt – veterán szabadságharcos, könnyek és áldás. Ott – mozgósítás, ifjú hitvesek búcsúzkodása. Amott – zászlók, beszéd, kitörő lelkesedés, himnusz. Eskütétel, felszentelés, könnyek, plakátok, felháborodás, emelkedettség és gyűlölet. Ha hihetünk a művészeknek, még soha nem voltak ilyen szépek a nők. Imádoztam már nem is figyelt rám, elmélyült, elsötétedett a tekintete, sokatmondó volt, de csak a katonákat nézte. – Egyre csak azon törtem a fejem, mit csináljak. A titkok világa hirtelen hatalmasra nőtt, és kettőzött éberséggel kellett figyelnem.

Együtt éljeneztem a többiekkel, kifejezésre juttattam hazafiságomat, sőt többször is részt vettem kéme-ken végrehajtott önbíráskodásokon. Éreztem azonban, hogy ez csak ideiglenes megoldás. Volt valami Hédi-kém tekintetében, ezért sürgősen jelentkeztem a hadseregnél és besoroztak az ulánusok közé. És már rögtön az elején beláttam, hogy jó úton járok, mert amikor a sorozóbizottság, hat hivatalnok és két orvos előtt álltam, meztelenül, papírral a kezemben, és azt mondták, emeljem fel a lábamat, megvizsgálták a sarkamat – megint Hédi-kém figyelmes, komoly, tűnődő és hűvösen mérlegelő pillantásával találtam szemben magam, és csak azon csodálkoztam, hogy akkor, a parkban, amikor bizonyos fogyatékoságokat vetett a szememre, nem figyelt fel a sarkamra.

És íme – katona voltam, ulánus, és együtt énekeltem a többivel: *Huszárok, huszárok, daliás legények, futnak utánatok menyecskék, szegények!*

Valóban, bár külön-külön nézve egyikünk sem volt igazán dalia – amikor átvonultunk a városon csapatostul, nótaszóval, a ló nyaka fölé hajolva, lándzsával, ellenzős csákóban, csodaszép, üdvözült mosoly futott át a nők arcán és éreztem, hogy most értem is dobog a szívük... Miért – nem tudtam, mivel még mindig Stefan Czarniecki gróf voltam, anyai ágon Goldwasser, csak málnavörös vállpántot és csizmát viseltem. Anyám rimánkodott, hogy ne legyek könnyőreletes, amikor hadba küldött és megáldott a szent ereklyével az egész személyzet jelenlétében. A szobalány volt a legjobban meghatva. – Üsd, vágd, perzszeld, gyilkold – kiáltott anyám ihletetten. – Senkinek se igalmazz! Te vagy Jehova, vagyis, jobban mondva a mi Urunk bosszúálló karja. Te vagy a harag, az undor, az utálat, a gyűlölet bosszúálló karja. Kiirtani minden paráznát, aki irtózik, pedig megesküdött az oltár előtt, hogy nem fog irtózni. Apám pedig, a lelkes hazafi távolabb sírdogált. – Fiam – mondta –, vérrel moshatsz le származásod szégyenfoltját. Csata előtt mindig rám gondolsz, óvakodj attól, hogy anyádat emlékezetedbe idézd, az elveszíthet. Rám gondolsz és ne kegyelmezz! Ne kegyelmezz! Írtsd ki a gazembereket mind egy szálra, pusztuljon minden faj, csak az én fajom maradjon fenn!

– Imádoztam pedig most először csókra nyújtotta a száját; a parkban történt, a kávéházi kvartett muzsikált hozzá egy hang- és mentaillatú estén – csak úgy, minden magyarázat és előkészület nélkül csókra nyújtotta a száját. Észbontóan szép volt! Majd elsírom magam! Ma már értem, be akarta hozni a mulasztását az emberölés terén, mert mi férfiak, mi vállaltuk a mérsárlást, és a maguk módján a nők is munkához láttak, de akkor még nem voltam csódtömeg, és ez a gondolat, bár ismertem, csak üres filozofálás volt számomra, és nem apasztotta el a patakzó könnyeket.

Bocsánat, hogy megint visszatérek az engem gyötrő titokhoz. A katona a fronton sárban és húsban tapicskol, betegség, sömör és mocskok gyötri, ráadásul, ha találatot kap a hasán, gyakran kifordul a bele... Akkor hát hogy is van ez? A katona miért fecske, miért nem béka? Mitől szép a katonai pálya, miért áhítozik utána mindenki? Nem, rosszul mondom, nem szép, hanem – bűbájos, a legnagyobb mértékben bűbájos. Pontosan ez, hogy bűbájos, ez adott nekem erőt a katona lelkének ocsmány árulóójával, a félelemmel vívott harcban – és szinte már boldog voltam, mintha már az áthatolhatatlan fal túlsó oldalán lennék. Ha sikerült célbatalálnom a puskámmal, mindig úgy éreztem, rejtélyes női kacagás és katonanóták hangjai kapnak szárnyukra, hosszas kínlődés után még a lovam – az ulánus büszkesége – kegyeit is sikerült elnyernem, pedig azelőtt csak rúgott és harapott.

4 De történt egy eset, amely az erkölcsi romlás mélyébe taszított, ahonnan azóta sem tudok kikeveredni. Minden a legjobb úton haladt. Az egész világon tombolt a háború, és vele együtt – a Titok, egymás házába nyomták az emberek a szuronyt, gyűlöltek, irtóztak és megvetettek, szerettek és isteníttettek, ahol azelőtt nyugodtan csépelte a paraszt a gabonát, most romhalmaz volt. Én pedig együtt a többivel! Nem voltak kételyeim, mit tegyek és mit válasszak; a kemény katonai fegyelem volt nekem a Titok útmutatója. Rohamra indultam, vagy a lövészárokból feküdtem, mérges gázok felhőjében. – A remény, az ostobák szülőanyja most feltárta előttem a jövő örömdetes távlatait. Hazatérek a seregből, egyszer s mindenkorra megszabadulva a szörnyű patkánysemlegesség rémétől... De, sajnos, másként történt... Szólt az ágyú a távolban... Előttünk a szántóföldön már leszállt az est, rongyos felhők szálltak az égen, viharos hideg vágott az arcunkba, mi pedig bűbájosak voltunk, mint bármikor, már harmadik napja védjük elkeseredetten a magaslatot, amelyen egy derékba tört fa állt. A főhadnagy éppen azt a parancsot adta, hogy tartsunk ki, míg csak el nem esünk.

Erre becsapódik egy tüzérségi lövedék, robban, levágja Kacperski ulánus mindkét lábát, feltépi a hasát, az pedig eleinte nem is érti, mi történt, de egy pillanat múlva ő is robban, de belőle nevetés tör ki, majd megszakad bele! – hasát fogja, buzog a vértől, mint egy szökőkút, visít és visít egyre csak éktelen, vicces, hisztérikus, bohózatba illő vékony hangon – hosszú percek után! Micsoda ragályos nevetés! Fogalmatok sincs, milyen lehet egy ilyen váratlan hang a harcmezőn. Alig bírtam ki a háború végéig. – Amikor pedig hazatértem, még mindig a fülemben volt ez a kacaj, kijelentettem, hogy minden, ami eddig éltetett, darabokra tört, szertefoszlottak a reményeim egy új, boldog életről Hédikém oldalán, és ebben a pusztaságban, ami hirtelen megnyílt előttem, nem marad más hátra, kommunistának kellennem. Miért? Kommunistának? De tovább megyek – mit értek „kommunistán”? Ennek a meghatározásnak nem tulajdonítok semmiféle pontos ideológiai tartalmat, sem programot, semmilyen terhet, ellenkezőleg, inkább arra alkalmazom, ami idegen, ellenséges és felfoghatatlan benne, és ami a legkomolyabb egyéneknek is arra készíti, hogy vállalat vonjanak, esetleg vad kiáltásokban törjenek ki az undortól és a rémülettől.

De ha már mindenképpen program kell, parancsoljatok: követelem és ragaszkodom hozzá, hogy minden – apák és anyák, faj és hit, erény és menyasszonyok – minden államosítás alá kerüljön és jegyre adják, egyenlő és elegendő adagokban. Követelem és fenntartom azt a követelésemet az egész világ előtt, hogy anyámat vagdoszák darabokra, és mindenkinek, aki nem elég buzgó az imádságban, adjanak egy darabot, és ugyanígy járjanak el apámmal is a fajtól megfosztott lények javára. Azt is követelem, hogy mindenféle mosolyt, mindenféle bűbajt és kellemet csak külön kérvényre engedélyezzenek, az indokolatlan undorért pedig járjon büntetés, zárják dologházba az elkövetőt. Íme a program. Ami pedig a módszert illeti, mindenekelett visongó kacagásban és kacsintásban rejlik. – Némi konoksággal arra az alapelvre támaszkodom, hogy a háború kipusztított belőlem minden emberi érzést. A továbbiakban pedig leszögezem, hogy én személy szerint senkivel sem kötöttem békét és a hadiállapot – számomra – egyáltalán nincs felfüggesztve. – Hah – kiáltotok –, nem reális a program, a módszer pedig ostoba és érthetetlen! Jó, de a ti programotok reálisabb, a ti módszertetek érthetőbb? Egyébként nem ragaszkodom sem a programhoz, sem a módszerhez – csak

azért választottam a „kommunizmus” meghatározást, mert a „kommunizmus” épp olyan kifürkészhetetlen titok a vele ellenséges értelem számára, mint nekem a ti szeszélyeitek és mosolyaitok.

Úgy van, uraim, nevettek, kacsingattok; becézgetitek a fecskét, kínozzátok a békát, beleköttek a másikba az orra miatt; állandóan gyűlöltök, lenéztek valakit, aztán meg a szeretet és az elragadtatás érthetetlen állapotába kerültek – és mindezt valami Titok kedvéért. De mi lesz, ha én is kiállok a saját titkom mellett és rákényszerítem a ti világotokra minden hazafissággal, hősiességgel és önfeláldozással egyetemben, amire a szerelem és a hadsereg tanított? Mi lesz, ha eztán én mosolygok (egy kicsit más mosollyal), és én kacsingatok az öreg harcos fesztelenségével? Tán imádozt Hédikémmel voltam a legviccesebb. – Rejtély-e a nő? – kérdeztem tőle. (Lelkes volt a fogadtatás, amikor hazaértem, kitarulkozott előttem, megnézte a ki-tüntetésemet, és már mentünk is a parkba.) – Hát persze – felelte. – Én talán nem vagyok titokzatos? – mondta és lesütötte a szemét. – Női őserő és szfinx. – Én is rejtély vagyok! – mondtam. – Nekem is megvan a magam titkos nyelve és követelem, hogy azon a nyelven beszélj. Látod ezt a békát? Vitézi becsületemre esküszöm, hogy a blúzod alá teszem, ha nem mondd ki ebben a pillanatban, teljesen komolyan, a szemembe nézve a következő szavakat: – csam-bam-biu, minu-mnyu, ba-bi, ba-be-no-zar.

Nem akarta, a világ minden kincséért sem. Kibúvót keresett, magyarázkodott, ahogy tudott, hülyeség, semmi értelme, képtelen erre, elvörösödött, megpróbálta tréfára fordítani a dolgot, végül sírva fakadt. – Képtelen vagyok rá – hajtogatta zokogva –, szégyen, micsoda... értelmetlen szavak! Fogtam hát a nagy, hússos varangyot és teljesítettem az ígéreteket. Majd beleőrült. Tévelygött a földön, sípító hangját annak az embernek a mókás visztásához tudnám hasonlítani, akinek a hasa egy részével együtt mindkét lábát letépte egy tüzéségi lövedék. Lehet, hogy ez a hasonlat, akár csak az a tréfa a békával, ízetlen, de ne feledjétek, hogy én, a színtelen, semleges, se fehér, se fekete patkány, én is ízetlen vagyok az emberek többsége számára. És törvényszerű-e, hogy mindenki ugyanazt találja ízlésnek és bűbajosnak? Amit én személy szerint a legbűbajosabbnak, a legtitokzatosabbnak és a leginkább hanga- és mentaillatúnak találtam ebben a kalandban, az az volt, hogy végül – nem tudván szabadulni a lány a blúza alatt őrző varangytól – megtévelyedett.

Lehet, hogy nem is vagyok kommunista, csak harcias pacifista. Kódorgok a világban, hajózom az érthetetlen idioszinkráziák mély vizein, és ha valahol észlelek valami titokzatos érzelmet, legyen az erény vagy család, hit vagy haza, ott mindig el kell követnem valami gázságot. Íme, ez az én titkom, amit rákényszerítetek a létezés nagy rejtélyére. Egyszerűen nem tudok elmenni boldog jegyespár, anya és gyermeke vagy tisztos öregúr mellett – de néha elfog a keserűség, bánkodom utánatok, drágáim, óh, Apám és Anyám, óh, áldott gyermekkorom!

FORDÍTOTTA PÁLFALVI LAJOS

A KÖNYVESBOLT, AHOL MINDENT MEGTALÁL!

Az országban a magyar és idegen nyelvű könyvek leggazdagabb kínálata, nyelvkönyvek, természet- és társadalomtudományi művek, hanglemezek és műsoros kazetták, szépirodalom, műsoros videokazetták árusítása és kölcsönzése.

Külföldi könyvek nagy választéka – amit nem talál, megrendelheti!

Magánkereskedőknek hanglemezek és műsoros kazetták árusítása!

Budapest V., Honvéd utca 5.

Telefon: 132-7357. Telex: 202-657

Nyitva: hétfő–péntek 9-től 17 óráig

POMPEJI

IRODALOM, MŰVÉSZET, BÖLCSELET

TOLNAI OTTÓ

az azúr talpú krisztus

MARTIN BUBER

Haszid történetek

PÁL JÓZSEF

Ecóról

GAUSZ ANDRÁS

Nietzsche és az idealizmus

POMPEJI

IRODALOM, MŰVÉSZET, BÖLCSELET

Határ Győző

GLUTEOLÁTRIA (KABARÉSZÁM)

ahogy megálmodta Görögország
tüllharangos könnyű khlámisz alatt
az Istenői Csípővonalat
úgy imádtam én a Másik Orcát
mind lestem lázas begyulladt képpel
bálványimádó szatír orátor:
– Látomás amint előmbe lépdél! –
s erőt merítettem tomporából
bálvány kiből a vér viharában
a megváltás varázsigéje lett

(– én a létörvényből mit se láttam
csakcsupaszcsupán a seggeket)

Soltész? Kivándorolt. Zsolt? Papnak állt
Halas? Kis gyára volt jól ment neki
alászolgája Gács Kiss Putnoki
Bán Bélus? Ő juriszprudenciát
végzett. Koncz piaros Kosztka bencés
hát Andris? Jó-labdába-fejelőn
kártyában szerelemben szerencsés
Szűcs András szakminiszter veje lőn
Kuncz? Kastélyban forgott kacsalábon:
már csak urizált és teniszezett

(– és a létörvényből mit se láttam
csakcsupaszcsupán a seggeket)

sefteltek kentek fúrtak eveztek
törtettek-hágtak egymást taposták
hívtak egy – behívtak két korosztályt
csak én maradtam sötétbe' veszteg
már fél világ világháborúzott

aknák sasbehívók záporoztak
 lombos rohamsisakban behúzott
 nyakkal lött-loholt pusztult az osztag
 Gál megszökött Kun civil ruhában
 pénzért papírral pincén reszketett

(– én a létörvényből mit se láttam
 csakcsupaszcsupán a seggeket)

mintha sátán-réztányér zengene
 s onágerek rugdosnák a gongot
 Boddal Zsolttal Tóhtal fült-forrongott-
 forgott: forrt a világ bús tengere
 az oly-szent-akarat egyrakáson
 el-kicsorbult letört az ész-erő
 ki kimarjult a dulakodásban
 ráhágott ezer bösz átvészelő
 bitang – rúgott a cudar világon
 és árkába holtan buksengezett

(– én a létörvényből mit se láttam
 csakcsupaszcsupán a seggeket)

ahogy megálmodta Görögország
 a férfibűvölő Csípővonal
 úgy járt előttem Farpofáival
 én csak azt a Seggnagyasszony Orcát
 az egy-igaz Világfelejtetőt
 – Megtartóm! – a mámor ősforrását
 a vakulónak Seggsugártetőt
 égsegg csillagsátoros forgását
 kiből ölelésben hódolásban
 a haláltalanság páncélja lett:

(– én a létörvényből mit se láttam
 csakcsupaszcsupán a
 huu-ú! csupaszcsupán a
 mmm! csupaszcsupán a
 iii-íj! – csupaszcsupán a seggeket)

(1955)

A modern kor és a Holocaust

ZYGMUNT BAUMAN

A civilizáció anyagi és szellemi termékei közé tartoznak ma már a haláltáborok és a *Muselmänner* is. A civilizáció, a modernség és a modern civilizáció elmélete szempontjából kétféleképpen szokták lekecsinyelni, félreérteni vagy elhessegetni a Holocaust jelentőségét.

Az egyik lehetőség az, hogy a Holocaustot úgy ábrázolják, mint ami a zsidókkal történt; vagyis ami a zsidó történelem eseménye.

Ebben a megvilágításban a Holocaust egyedülálló és kényelmes, mivel nem jellemző, és a szociológiai szempontból semmilyen következménye sincs. Leggyakoribb példája, amikor a Holocaustot az európai keresztény antiszemitizmus csúcspontjaként ábrázolják, lévén az már önmagában is egyedülálló jelenség, amely az etnikai vagy vallási előítélet és agresszió hatalmas és szövevényes katalógusából semmivel sem vethető össze. A kollektív ellenségeskedés más eseteivel szemben az antiszemitizmus egyedülálló példátlan szívóssága, ideológiai intenzitása, nemzeteket és országokat átfogó elterjedtsége, valamint helyi és ökömenikus forrásainak és mellékvezeinek páratlan keveréke miatt. Amennyiben mintegy a más eszközökkel folytatott antiszemitizmusként határozzák meg, a Holocaust „egyelemű halmaznak”, egyszerű eseménynek tűnik, amely talán megvilágíthatja annak a társadalomnak a patológiáját, amelyben mindez megtörténhetett, de alig tesz hozzá bármit is e társadalom normál állapotáról való tudásunkhoz. Még kevésbé teszi szükségessé azt, hogy a modernség és a civilizációs folyamat történelmi tendenciájáról – a szociológiai vizsgálódás konstitutív témáiról – vallott felfogást jelentős mértékben felülvizsgálják.

A másik lehetőség – amely látszólag ellenkező irányba mutat, ám gyakorlatilag ugyanoda lyukad ki –, hogy a Holocaustot úgy állítják be, mint a társadalmi jelenségek egyik tág és jól ismert kategóriájának szélsőséges esetét; s bár e kategória igen visszatartó és gyűlöletes, mégis képesek (és kénytelenek) vagyunk együttélni vele – hiszen szívós és mindenütt jelenvaló; a leginkább azért, mert a modern társadalom mindig olyan szervezet volt és lesz is, melynek feladata e kategória visszaszorítása, sőt teljes felszámolása. A Holocaustot eszerint csak egyik (bár jelentős) eleme egy hatalmas halmaznak, amely magában foglalja a konfliktusok, előítéletek és az agresszió számos „hasonló” esetét. Legrosszabb esetben a Holocaustot az ember ősi és

kulturálisan kiolthatatlan „természetes” hajlamával hozzák kapcsolatba – ezt Lorenz ösztönös agresszióknak nevezte –, Arthur Koestler pedig az új szürkeállomány arra való képességével magyarázta, hogy az agy ősi, az érzelmeknek kiszolgáltatott részeit ellenőrzése alatt tartsa.¹ Mivel természetük preszociális és kulturális manipulációkkal nem befolyásolható, a Holocaustért felelős tényezőket gyakorlatilag kivonták a szociológia területéről. A legjobb esetben a Holocaustot a legszörnyűbb, legfélelmetesebb, ám elméletileg elfogadható kategóriába, a népirtáshoz sorolják; vagy pedig egyszerűen az etnikai, kulturális és faji gyűlölet és elnyomás hatalmas, túlságosan is jól ismert osztályában oldják fel („Angela Davis átalakul Dachau felé tartó zsidó háziasszonnyá; a szociális élelmiszerjegy-program csökkentéséből a népirtás előkészülete lesz; a vietnami bárkás menekülők az 1930-as évek szerencsétlen zsidó menekültjei lesznek”).²

Bármelyik lehetőséget választják, az eredmény ugyanaz. A Holocaustot beleillesztik a történelem ismerős folyamába:

ebből a nézőpontból, az ideillő többi történelmi borzalom felidézésével (a keresztesháborúk, az albigen eretnekek lemészárlása, az örmények, törökök megtizedelése, sőt a búr háború idején a brit koncentrációs táborok találománya) túlságosan is kényelmes dolog a Holocaustot „egyedülálló”, de végül is normális dolognak tekinteni.³

Ugyancsak gyakori, hogy a Holocaust előzményeit a keresztény Európa gettóinak, a törvényes diszkriminációnak, a pogromoknak és zsidóüldözéseknek nagyon is jól ismert, több száz éves történetére vezetik vissza – s így, bár borzalma minden elképzelést felülmúl, mégis az etnikai és vallási gyűlölködés logikus következményének mutatkozik. Bárhogyan is nézzük, ezzel a bombát hatástalanították; társadalomelméletünk nem szorul nagyobb revízióra, modernségképünket nem kell felülvizsgálunk, az ismert szociológiai módszerek és fogalmak tökéletesen megfelelnek annak a feladatnak, hogy „megmagyarázzuk”, „értelmezzük” és megértsük.

A Holocaust, mint a modern kor próbája

Néhány évvel ezelőtt a *Le Monde* újságírója meginterjúvolta a korábbi gépeltérítések több áldozatát. Legnagyobb megdöbbenésére azok között a házaspárok között, akik együtt éltek meg a túszként való fogság kínjait, a normálisnál jóval nagyobb számban került sor válásokra, ez felkeltette kíváncsiságát, s válásuk indokait kezdte firtatni. Többségük a gépeltérítés előtt sosem gondolt válásra. A szörnyű esemény azonban „felnyitotta szemüket”, s „párjukat új fényben látták”. A rendes, jó férjek önző teremtsékeknek „bizonyultak”, akik csak a saját gyomrukkal törőd-

Zygmunt Bauman (Leedsi Egyetem): *Sociology after the Holocaust*, in: *The British Journal of Sociology*, 1988. 39. kötet, 4. sz., 469–497. oldal. A tanulmányt az ELTE Szociológiai Tanszék Szociológiai Figyelő című műhelyfolyóiratából vettük át, magyarul ott látott először napvilágot.

nek; a mérész üzletek visszatérő gyávaságról tettek tanúbizonyságot, míg a leleményes „világfi” összeroskadtak, s előre siratták pusztulásukat. Az újságíró feltette magának a kérdést: a két inkarnáció közül, melyekre e kétarcúak nyilván képesek voltak, melyik az igazi arc s melyik az álarc? Arra a következtetésre jutott, hogy rossz a kérdés: egyik sem „igazibb” a másiknál. Az áldozatok jellemében e két lehetőség mindig is megvolt – csak éppen más-más időben és körülmények között kerültek felszínre. A „jó” arc azért tűnt természetesebbnek, mert a természetes körülmények neki kedveztek a másikkal szemben. Ugyanakkor a másik arc is mindig jelen volt, de természetes körülmények között láthatatlanul. A legérdekesebb az, hogy ha nincs a gépeltérítés, ez a másik arc valószínűleg örökre rejtve maradt volna. Az emberek boldog házasságban élnek, s fogalmuk sincs azokról az ellenszenves vonásokról, amelyek különleges körülmények között bármikor előtűnhetnek olyan embereknél, akiket tökéletesen ismerni vélnek, s akiket épp emiatt szeretnek.

John K. Roth *lehetőség és valóság* ellentétpárját (az első a másodikkal még fel nem tárult létmódja, míg a második az elsőnek már valóra váltott – tehát empirikusan megközelíthető – létmódja) problémánkkal közvetlen kapcsolatba hozza:

Ha a náci hatalom győzedelmeskedett volna, arra a hivatalos megállapításra jutottak volna, hogy a Holocaust során nem szegtek meg egyetlen természetjogi törvényt sem, és sem Isten, sem az emberiség ellen nem követtek el bűnt. Bár felvetődött volna a kérdés, hogy a rabszolgamunka folytatódjon, kiterjedjen vagy megszűnjön-e. E döntéseket az ésszerűség alapján hozták volna.⁴

A Holocaustról őrzött kollektív emlékünket kimondatlanul rettegés járja át (mely egyáltalán nem véletlenül kapcsolódik ahhoz az erős igényhez, hogy ezzel az emlékkel ne nézzünk szembe), az a szörnyű gyanú, hogy a Holocaust talán nemcsak pusztító aberráció, letérés a haladás egyenes útjáról, rákos kinövés a civilizált társadalom egészséges testén, vagyis, tömören, hogy a Holocaust nem is az ellentéte a modern társadalomnak és mindannak, amit legalábbis szeretnénk, hogy képviseljen. Gyanítjuk, bár ezt el nem ismernénk, hogy a Holocaust talán csak az általunk olyannyira ismert és csodált modern társadalom másik arcát mutatta meg. És hogy ez a két arc tökéletesen illeszkedik ugyanahhoz a testhez. Legnagyobb félelmünk talán az, hogy ez a két arc éppúgy nem létezhet egymás nélkül, mint az érem két oldala.

Gyakran éppen a félelmetes igazság küszöbén torpanunk meg. Henry Feingold például azt bizonygatja, hogy a Holocaust tényleg új fejlemény a modern társadalom egészében feddhetetlen történetében; éppúgy kiszámíthatatlan és előre nem jelezhető, mint egy állítólag ártalmatlan vírus új, rosszindulatú alfajának megjelenése:

a végleges Megoldás azt a fordulópontot jelöli, ahol az európai ipari rendszer összezavarodott; a felvilágosodás eredeti reménye, az élet megjavítása helyett önpusztításba csapott át. Az ipari társadalomnak és a hozzá tartozó éthosznak köszönhető, hogy Európa az egész világot uralhatta...

Míntha csak a világalomhoz szükséges és felhasznált eszközök minőségileg különböznenek azoktól, amelyek a Végleges Megoldás hatékonyságát biztosították. Pedig az igazság majdhogya ki nem szúrja Feingold szemét:

[Auschwitz] is a modern gyárrendszer evilági kiterjesztése volt.

Javak előállítása helyett nyersanyagként embereket használt, a végtermék pedig a halál volt, naponta ennyi meg ennyi egység gondosan feltüntetve az igazgató termelési összesítéseiben. A kémenyek, a modern gyárrendszer jelképei az emberi hús keserű füstjét ontották. A modern Európa nagyszerűen szervezett vasúthálózata újfajta nyersanyagot szállított a gyárakba. Ugyanúgy, mint bármilyen más szállítmányt. A gázkamrákban az áldozatok a hidrogénianid labdacok mérgező gázát lélegezték be, a fejlett német vegyipar termékét. Mérnökök tervezték a krematóriumokat, ipari vezetők dolgozták ki azt a bürokratikus rendszert, amely oly buzgón és hatékonyan működött, amit az elmaradottabb nemzetek megirigyelhetnek. Maga az egész terv is a modern tudományos szellem megzavarodását tükrözte. Voltaképp egy óriási társadalomigazgatási koncepció megvalósításának lehettünk a tanúi.⁵

Az igazság az, hogy a Holocausttal kapcsolatban minden – mindaz, ami lehetővé tette – természetes volt; „természetes”, még csak nem is abban az értelemben, hogy ismerős lévén, csupán egy már régóta kimerítően leírt, megmagyarázott és megszokott, hatalmas jelenségsztyá újabb eleme (épp ellenkezőleg, a Holocaust új, szokatlan tapasztalat volt), hanem abban az értelemben, hogy teljesen egybevág mindazzal, amit civilizációnkról, vezérlő szelleméről, prioritásairól, immanens világképéről tudunk, s arról, mi a helyes módja annak, hogy emberi boldogságra és tökéletes társadalomra törekedjünk. Stillman és Pfaff szavaival élve:

többről van szó, mint teljesen véletlenszerű kapcsolatról az egyetemes anyagi jólétet célzó tömegtermelésben alkalmazott technológia és a tömeges halált célzó koncentrációs tábor technológiája között. Bár tagadni szeretnénk e kapcsolatot, Buchenwald mégis éppúgy a mi Nyugatunk része, mint a detroiti River Rouge – nem tagadhatjuk meg Buchenwaldot egy lényegében egészséges nyugati világ véletlen aberrációjaként.⁶

Emlékezzünk Raoul Hilberg végkövetkeztetésére is a Holocaustról szóló felülmúlhatatlan, klasszikus tanulmányában:

A pusztítás gépezete tehát strukturálisan nem különbözött a szervezett német társadalom egészétől. A pusztítás gépezete maga a szervezett közösség volt egyik különös szerepében.⁷

Richard L. Rubenstein vonta le szerintem a Holocaust legdöntőbb tanulságát.

A Holocaust – írja – a civilizáció előrehaladását tanúsítja. Tegyük hozzá, hogy két értelemben is előrehaladás volt. A Végleges Megoldásban az az ipari potenciál és technológiai tudás, amelyre civilizációnk büszke, példátlan nagyságú feladat leküzdésében hágozott új csúcokra. És ebben a Végleges Megoldásban feltártak társadalmunk addig még csak nem is sejtett képességei. A technikai hatékonyság és a jó tervezés tiszteletére és csodálatára neveltek minket, és be kell ismernünk, hogy a civilizációnk által megvalósított anyagi fejlődés dicsőítése közben igazi lehetőségeit alaposan alábecsültük.⁸

A haláltáborok világa s a belőle születő társadalom láthatóvá teszi a zsidó-keresztény civilizáció egyre erősebb sötét oldalát. A civilizáció rabszolgaságot, háborút, kizsákmányolást, haláltáborokat jelent. De jelent egészségügyi higiénét, emelkedett vallásos gondolatokat, csodálatos művészetet és légies zenét is. Téves, hogy a civilizáció és a vad kegyetlenség egymás ellentéte... Napjainkban a kegyetlenséget – mint annyi mást is – sokkal hatékonyabban adagolják, mint korábban bármikor. Nem szűnt meg, és soha nem is fog. Az alkotás és a rombolás két, elválaszthatatlan része annak, amit civilizációnak hívunk.⁹

Nem sok olyan esetről tudok, melyben a szociológusok

mint szociológusok nyilvánosan szembenéztek a Holocaust tényével. A dolgok ilyen állása nemcsak és nem elsődlegesen szakmai szempontból aggasztó – bármennyire rossz fényt vet is a szociológia megismerési képességére és társadalmi relevanciájára.

Igazán zavaróvá az a tudat teszi, hogy ha máshol ilyen hatalmas léptékben bekövetkezhetett, akkor bárhol megtörténhet; az emberi lehetőségek körébe esik, és tetszik vagy sem, Auschwitz éppúgy kitágítja a tudat univerzumát, mint a holdraszállás.

Aggodalmunk nemigen enyhülhet, mivel az Auschwitzot lehetővé tevő társadalmi feltételek egyike sem tűnt el igazán; sőt ellenkezőleg, a „létezés egyre inkább összhangba kerül azokkal az elvekkel, amelyek élet és halál urai voltak Auschwitzban”,⁹ s egyetlen tényleges intézkedés sem történt, mely megakadályozhatná, hogy e lehetőségek és elvek Auschwitzhoz hasonló katasztrófákat teremjenek. Ahogy Leo Kuper nemrégiben feltárta:

a szuverén területi állam szuverenitásának szerves részeként igényt tart a népirtás jogára, vagy a népirtó mészárlás jogára az uralma alatt álló emberekkel szemben, és ... az ENSZ gyakorlatilag e jogot védelmezi.¹⁰

Minél tovább halasztjuk, annál hatalmasabb feladat lesz a szociológiai hagyomány újraértékelése. Most már közös, hosszan tartó erőfeszítést követel. E tanulmány a feladat végrehajtásában csak igen kezdeti lépéseket tehet: „felméri” a szociológiai ortodoxia néhány olyan elemét, amelyeknél – a szerző szerint – a leginkább szükség van vizsgálódásra és kritikai felülvizsgálatra. A kiválasztott elemek, többek közt: a „civilizációs folyamat” történelmi jelentése, a racionalitás bürokratikus kritériumainak funkciója és az értékmentes tudás eszményének kulturális szerepe.

Az a követelés, hogy szükség van az örökölt bölcsesség kritikai vizsgálatára, nem szorul rá arra a nevenséges feltevésre, hogy a Holocaust feltárta a modern civilizáció „valódi lényegét”, amelyet eddig az uralkodó ortodoxia meghamisított. Mint a fejezet elején röviden tárgyalt esetekben, most is helyénvalóbb azt feltételezni, hogy a Holocaust azt a *posztumusz* szolgálatot nyújthatja, hogy *betekintést* enged a modern történetírás által kegyelettel őrzött társadalmi elvek egyébként észrevétlen „többi aspektusába”. Javaslatom, hogy a Holocaust tapasztalatát – amelyet a történészek már minden oldalról megvizsgáltak – tekintsük inkább szociológiai „laboratóriumnak”. A Holocaust társadalmunknak olyan tulajdonságait tárta föl és vizsgálta meg, amelyek „nem laboratóriumi” körülmények között nem mutatkoznak meg, s ebből következően empirikusan nem is hozzáférhetők. Vagyis azt javaslom, hogy a Holocaustot úgy kezeljük, mint a modern társadalom rejtett lehetőségeinek ritka, ám ugyanakkor jelentős és megbízható próbáját.

A civilizációs folyamat jelentése

Az az etiológiai mítosz, amelyet a diákoknak tanítunk: a preszociális barbárságból kiemelkedő emberiség erkölcsiileg felemelő története. Ezt nevezzük „civilizációs folyamatnak”. E mítoszt ritkán vitatják és szinte sohasem leplezik le, mivel a tekintélyek széles szövetsége támogatja: a történelem „whig szemlélete” mint a józan ész győzedelmes harca a babona ellen; Weber elgondolása a racionalizálódásról, azaz a „többet kevesebb erőfeszítéssel” irányba vezető mozgásról; az emberben rejlő állat leválasztásának és megszelídítésének pszichoanalitikus ígérete; Marx hatalmas

próféciája az életről és a történelemről, amely, ha az emberi nem megszabadul a jelenlegi, bénító bornírtságoktól, az ember teljes ellenőrzése alá kerül; Elias képe az újkor történelméről, melynek során a hétköznapi életből kiküszöbölik az erőszak; és mindenekfelett a szakértők kórusa, mely arról biztosít bennünket, hogy az emberi problémák a rossz megoldásokból fakadnak, s ezeket a jó megoldások majd megszüntetik. E szövetség mögött a modern, „kertészkező” állam áll, mely úgy tekint az általa irányított társadalomra, mint a tervezés, művelés és vegyszeres gyomirtás tárgyára.

E mítosz fényében, mely korunk köznapi gondolkodásába már mélyen beivódott, a Holocaust csak úgy értelmezhető, mint a civilizáció (vagyis az ésszel irányított céltudatos emberi tevékenység) csődje, amikor nem sikerült féken tartania azokat a szörnyű hajlamokat, amelyek még természetként az emberben megmaradtak. Vagyis a hobbesi világot még nem béklyózták le teljesen, a hobbesi problémát még nem oldották meg tökéletesen. Más szóval: még nem rendelkezünk *elegendő civilizációval*. A befejezetlen civilizációs folyamatot tovább kell vinni a kiteljesedésig. Ha a tömeggyilkosságnak egyáltalán van tanulsága, akkor az az, hogy a barbárság hasonló kitöréseinek megelőzésére nyilván további civilizációs erőfeszítések szükségesek. És e tanulság semmiképp sem vonja kétségbe ezen eljövendő erőfeszítések hatékonyságát és végső eredményét. Persze hogy helyes irányba haladunk; csak talán nem elég gyorsan.

Ahogy a történelmi kutatásokból kibontakozik a Holocaust teljesebb képe, feltűnik egy másik, talán hihetőbb értelmezése: ez az esemény feltárta az emberi természet (a gyilkosságtól való irtózás, az erőszak iránti ellenszenv, az erkölcstelen viselkedés miatti lelkiismeret-furdalástól és felelősségtől való félelem) gyengeségét és törekénységét, amint szembekerült a civilizáció legbecesebb termékeinek tárgyilagos hatékonyságával: a technológiával, a döntés racionális kritériumaival, azzal a tendenciával, hogy a gondolkodást és a cselekvést alárendeljük a gazdaság és a hatékonyság pragmatizmusának. A Holocaust hobbesi világát nem az irracionális érzelmek zűrzavara támasztotta fel alig befedett sírjából. Hobbes megtagadta volna ijesztő alakját: gyári járművön érkezett, olyan fegyverekkel, amilyeneket csak a legfejlettebb tudomány adhat, és útvonalát tudományosan igazgatott szervezet tervezte. A modern civilizáció a Holocaustnak nem *elég* feltétele, de minden bizonnyal *szükséges* feltétele. Nélküle a Holocaust elképzelhetetlen. A modern civilizáció racionális világa tette a Holocaustot elgondolhatóvá.

Az európai zsidóság náci tömegmészárlása nemcsak az ipari társadalom technológiai vívmánya, hanem a bürokratikus társadalom szervezési sikere is.¹¹

Gondoljuk csak meg, mi tette a Holocaustot egyedülállóvá az emberi nem történeti fejlődését végigkísérő tömeggyilkosságok sorában.

A közszolgálat biztos alapokon nyugvó tervezése és bürokratikus alapossága áthatotta a többi hierarchikus rendszert is. A katonai pontosságot, a fegyelmet és az érzéketlenséget a hadseregtől kapta a rombolás gépezete. Az ipar hatása a könyvvitel, a filléres takarékoskodás és a hasznosítás hangsúlyosságában és a gyilkolóközpontok üzemi hatékonyságában érződött. Végül, a párt az egész apparátust az „idealizmus”, a „küldetés”, és a történelemalkotás tudatával látta el...

Ez valóban a szervezett társadalom volt – egyik különös szerepében. Noha gigantikus méretű tömeggyilkossággal foglalkozott, a hatalmas bürokratikus apparátus számára fontos volt a bürokrati-

kus eljárások helyessége, a pontos definíciók árnyalatai, a bürokratikus szabályozás részletei és a törvény betartása.¹²

Az SS-főhadiszálláson az európai zsidóság kiirtásáért felelős osztályt hivatalosan *Igazgatási és Gazdasági részlegnek* nevezték. Ez csak részben volt hazugság; csak részben magyarázható a hírhedt náci „beszédszabályokkal”, melyek azt a célt szolgálták, hogy egyaránt félrevezessék a véletlen tanúkat és a kevésbé elszánt végrehajtókat. Az nem vigasztal, mennyire tükrözte hűen ez az elnevezés a tevékenység szervezeti jelentését. A cél morálisan visszataszító voltától (vagy, hogy pontosak legyünk, a morális botrány gigantikus méretétől) eltekintve ez a tevékenység formai értelemben (ez az egyetlen, a bürokrácia nyelvén kifejezhető értelem) semmiben sem különbözött az összes többi szervezett tevékenységtől, amelyet „közönséges” igazgatási és gazdasági részlegek terveztek, felügyeltek és ellenőriztek. Mint minden bürokratikus racionalizálható tevékenységre, erre is jól illik Max Weber higgadt leírása a modern igazgatásról:

A pontosság, a gyorsaság, az egyértelműség, az ügyismeret, a folymatosság, a diszkréció, az egységesség, a szigorú alá- és fölérendelés, a súrlódások s a tárgyi és személyi kiadások megtakarítása – a szigorúan bürokratikus igazgatásban optimális szintet ér el ... A bürokratizálódás optimális lehetőséget nyújt az igazgatási munka tisztán dologi szempontok szerint való részekre bontásához ... A „dologi elintézés” ebben az esetben elsősorban és a „személyre való tekintet nélkül”, kiszámítható szabályok szerinti elintézés jelent.¹³

E leírásban semmi sem indokolja a Holocaust olyan bürokratikus definíciójának a kétségbevonását, amely azt vagy az igazság egyszerű paródiaként, vagy a cinizmus különösen szörnyű formájaként értelmezi. A Holocaust azonban nemcsak és nem elsősorban azért kulcsfontosságú a racionalizáció modern bürokratikus módjának értelmezésében, mert arra emlékeztet (ha egyáltalán kell ilyen emlékeztető), hogy a hatékonyság bürokratikus hajszolása milyen formális és erkölcsileg mennyire vak. Jelentőségét még az sem emeli ki kellőképpen, ha végre belátjuk, hogy ez a példátlan mértékű tömegmészárlás mennyire függött a pontos és aprólékos munkamegosztás kifejtett és biztosan begyakorolt szokásától, mely biztosította a parancsok és információk folyamatos áramlását; és az autonóm, ugyanakkor kiegészítő tevékenységek személytelen, jól begyakorolt koordinációját, vagyis azoktól a szokásoktól és készségektől, amelyek legjobban a hivatal levegőjében tenyésznek és virágoznak. A Holocaust akkor vet igazán éles fényt a bürokratikus racionalitásra szóló ismereteinkre, ha rájövünk, hogy már az *Endlösung* gondolata is mennyire a bürokratikus kultúra eredménye volt.

Az európai zsidóság fizikai megsemmisítéséhez vezető „kanyargós út” fogalmát Karl Schleuner¹⁴ fejtette ki: ez az út nem egy örült szörnyeteg látomásában fogant, s nem is az ideológiailag motivált vezetők „problémamegoldó eljárásnak” kezdeti, megfontolt döntéséből adódott. Hanem fokról fokra fejlődött ki, s minden stádiumban más végcél felé mutatott, minden újabb válságra eltolódással reagált, és a „ha elértük a hidat, át is kelünk rajta” filozófiával nyomult előre. Schleuner kifejezése foglalja össze a legjobban a Holocaust-históriográfiát „funkcionalista” iskolájának eredményeit (amely az utóbbi években meglehetősen háttérbe szorította az „internacionalistákat”, akik viszont egyre bajosabban tudnak csak érvelni a Holocaust korábbi uralkodó, egyszerű oksági magyarázata mellett, mely a

népirtásnak olyan motivációs logikát és következetességet tulajdonított, amellyel az soha nem rendelkezett.)

A funkcionalisták szerint:

Hitler kijelölte a náciizmus célját: „meg kell szabadulni a zsidóktól; s ami a legfontosabb, a Reich területe legyen judenfrei, azaz zsidómentes” – de azt nem mondta meg, hogyan érék el a célt.¹⁵

Ha egyszer már a cél adott, minden pontosan úgy történt, ahogy Weber a tőle megszokott módon, világosan kifejtette:

A „politikai úr” a „dilettáns” szerepében találja magát szemben a „szakértővel”, azzal a képzett hivatalnokkal, aki az igazgatás körén belül áll.¹⁶

A célt el kellett érni; mikéntje mindig a „szakértők” által megítélt körülményektől, a cselekvés alternatív lehetőségeinek költségétől és megvalósíthatóságától függött. Először a német zsidóság emigrálását választották Hitler céljának gyakorlati megoldásaként; ha más országok vendégszeretőbbek lettek volna a zsidó menekültekkel, Németország judenfrei lett volna. Ausztria elfoglalásakor Eichmann az ausztriai zsidóság tömeges emigrációjának előmozdításával és megszervezésével vívott ki először elismerést. De ekkor a náci uralom alatt lévő terület növekedni kezdett. A náci bürokrácia a félgymarmati területek meghódításában és legigazításában a Führer parancsának tökéletes teljesíthetőségét látta: a *Generalgouvernement* a keresett, alkalmas szeméttelpnek tűnt, hogy oda szállítsák a még mindig a fajtisztaságra törekvő német területeken élő zsidókat. A jövő „zsidó fejedelemség” elkülönített rezervátumának Nisko környékét jelölték ki, ami a hódítás előtt Közép-Lengyelországban volt. De az egykori legyelt területek igazgatásával megbízott német bürokraták csoportja tiltakozott: éppen elég problémánk volt a helybéli zsidóság ügyének rendezésével. Ezért Eichmann egy teljes éven át dolgozott a Madagaszkár-terven; Franciaország legyőzésével e messzi gyarmat kínálkozott arra, hogy létrehozzák azt a zsidó fejedelemséget, ami Európában nem sikerült. A Madagaszkár-tervre azonban hasonló balsors várt – hiszen a távolság hatalmas volt, óriási hajórakományokat jelentett volna, és a nyílt tengeren a Brit Haditengerészet jelenlétével is számolni kellett. Eközben a legyőzött területek, s így a német igazságszolgáltatás alatt álló zsidóság száma egyre nőtt. A náci uralom alatt álló Európa (az egyszerűen „újraegyesített Reich” helyett) egyre valószínűbb kilátással vált. Az ezeréves Reich fokozatosan, ugyanakkor könyörtelenül és egyre világosabban egy németek uralta Európa alakját öltötte. A judenfrei Németország tervének követnie kellett e folyamatot. Szinte észrevétlenül, lépcsőről lépcsőre alakult át a judenfrei Európa céljává. Ilyen nagyszágrendű céloknak, ha mégoly közel lett is volna, Madagaszkár nem feleltethet meg. Mivel a korábbi próbálkozások nem tudtak lépést tartani a rohamosan növekvő problémával, Himmler leállította a további zsidó emigrációt. Ehelyett megkezdtek az *Einsatzgruppen* toborzását és kiképzését, s a fizikai megsemmisítést választotta mint az eredeti, de közben kibővült cél leginkább kivihető és hatásos módját. Minden egyéb már az államigazgatás különböző ágai közötti kooperáció dolga volt: a gondos tervezés, a megfelelő technológia és technikai felszerelés megtervezése, a költségvetés, a szükséges források felmérése és mobilizálása; sőt unalmas bürokratikus rutin dolga volt.

Az „Auschwitzhoz vezető kanyargós út” elemzésének legmeggrázóbb tanulsága az, hogy – végső soron – a zsidók-

tól való „megszabadulás” megfelelő eszközévé a fizikai megsemmisítés a bürokratikus rutin eljárások során lett: eszköz és cél mérlegelése, költségvetési mérleg, egyetemes szabályalkalmazás eredménye volt. Hogy még élesebben fogalmazunk, e választás annak az ösztöne erőfeszítésnek az eredménye volt, hogy a változó körülmények hatására egyre-másra felbukkanó „problémákra” valamilyen racionális megoldást találjanak. Hatott rá a bürokratikus céltolulás sokszor leírt tendenciája is – ami éppúgy velejár minden bürokráciával, mint a rutin. Már a különleges feladatokkal megbízott funkcionáriusok léte is további kezdeményezésekhez és az eredeti célok kibővítéséhez vezetett. A szakértelem ismét bebizonyította önmozgási képességét, azt a hajlamát, hogy kibővítsé és gazdagítsa azt a célpontot, ami létezésének oka volt.

A zsidószakértők pusztá létezése is már valamiféle bürokratikus lendületet kölcsönzött a náci zsidópolitikának. Amikor már javában folytak a tömeges gyilkosságok és a deportálások, 1942-ben olyan rendeletek jelentek meg, amelyek megtiltották, hogy a zsidók háziállatokat tartssanak, hogy árja fodrászhoz járjanak, vagy hogy birodalmi sporttermeket kapjanak! Nem volt szükség felülről jövő utasításokra, a munka létezése önmagában elég biztosíték volt arra, hogy a zsidószakértők gondoskodjanak a diszkriminatív intézkedések folyamatosságáról.¹⁷

A Holocaust hosszú és kínzó végrehajtása során soha sem került konfliktusba a racionalitás elvével. A „Végleges Megoldás” egyetlen fázisában sem mondott ellent a hatékony, optimális célélérés racionális törekvésének. Épp ellenkezőleg, nagyon is racionális gondból fakadt, és a formáihoz és rendeltetéséhez hű bürokrácia hozta létre. Sok olyan tömegmészárlásról, pogromról, tömeggyilkosságról tudunk – melyeket szinte csak egy hajszál választ el a népi irtástól –, ezeket a modern bürokrácia, annak szakértelme és technológiája, belső felépítésének tudományos elvei nélkül követték el. A Holocaust viszont egyszerűen elképzelhetetlen e bürokrácia nélkül. A Holocaust nem a pre-modern barbárság ki nem irtott maradványainak irracionális túlradása volt, hanem a modern kor házának törvényes lakója, sőt más házban nem is volna otthon.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a Holocaust a modern bürokráciának vagy az általa megtestesített instrumentális racionalitás kultúrájának a folyománya; még kevésbé, hogy a modern bürokrácia szükségképp Holocaust-szerű jelenségeket eredményez. Azt viszont igen, hogy az instrumentális racionalitás szabályai feltűnően képtelenek megakadályozni az ilyen jelenségeket; hogy szabályaiban semmi sincs, ami mint tisztességtelent kizárná a „társadalmi tervezés” Holocaust-szerű módszereit, sőt a célzott tetteket is mint irracionálisakat. S azt állítom, hogy az a bürokratikus kultúra, amely a társadalmat mint az igazgatás tárgyát, mint megoldandó „problémák” együttesét, mint „ellenőrzendő”, „irányítandó”, „kijavítandó” vagy „újraalkotandó”, „természetet”, a „társadalmi szervezés” jogos célpontját és általában véve mint megtervezett és erővel a tervezett formában megtartandó kertet látta (ez a kerteszkedő álláspont a növényzetet gondoskodást igénylő „kultúrnövényekre” és kiirtandó gyomokra osztja), volt pontosan az a atmoszféra, melyben a Holocaust gondolata megszülethetett, lassan, de következetesen kifejlődhetett és valóra válhatott. S éppen az instrumentális racionalitás szelleme s ennek modern, bürokratikus intézményesítési formája tette nemcsak lehetséggé, hanem kifejezetten „ésszerűvé” is a Holocaust-féle megoldásokat – és a mellet-

tük való döntés nagyobb valószínűségét. E valószínűség-növekedés nem csupán esetlegesen kapcsolódik a modern bürokrácia azon képességéhez, hogy nagy számú morális egyén cselekvését bármilyen, akár immorális célok érdekében is összehangolja.

A morális közöny társadalmi termelése

Dr. Servatius, Eichmann ügyvédje, Jeruzsálemben némi éllel így összegezte a védelem álláspontját: Eichmann olyan tetteket követett el, amiért, ha sikerrel jár, ki-tüntetik, ha veszít, felakasztják. Ennek az állításnak a nyilvánvaló üzenete – mely megdöbbentő ötletekben egyáltalán nem szűkölködő századunkban talán az egyik legmegrázóbb – triviális: akié a hatalom, azé a jog. Ugyanakkor ez az állítás tartogat egy másik, nem olyan evidens, de nem kevésbé cinikus és sokkal riasztóbb üzenetet: Eichmann tettei lényegében nem sokban különböznek attól, amit a győztesek csináltak. A tetteknek nincs benső erkölcsi értéke. Immanensen nem is immorálisak. Az erkölcsi értékelés külsődleges a cselekvéshöz képest, más kritériumok határozzák meg, mint amelyek a cselekedetet magát irányítják és alakítják.

Dr. Servatius üzenetében – ha a körülményektől eltekintünk, és elszemélytelenített, egyetemes formában szemléljük – az az igazán riasztó, hogy nem mutat jelentős eltérést attól, amit a szociológia mindig is állított; sőt modern, racionális társadalmunk ritkán megkérdőjelezett, még kevésbé elvitatott józan ítélőképességétől sem. Dr. Servatius kijelentése pontosan ezért ijesztő. Ráébreszt arra az igazságra, amit jobb szeretünk nem kimondani: hogy mindaddig, amíg a szóban forgó köznapi igazságot evidenciaként fogadjuk el, nincs szociológiailag jogos módunk arra, hogy Eichmann esetére ne alkalmazzuk.

Ma már mindenki tudja, hogy azokat a kezdeti kísérleteket, amelyek a Holocaustot született bűnözők, szadisták, örültek, gonosztevők, társadalmi kártevők vagy más módon morálisan sérült emberek felháborító tetteként próbálták magyarázni, a tények nem erősítették meg. A történelmi kutatás jószereint végérvényesen megcáfolta ezt az elképzelést. A történelmi gondolkodás jelen tendenciáját Kren és Rappoport találóan összegezte:

A hagyományos klinikai ismérvek alapján az SS-nek alig tíz százaléka tekinthető „abnormálisnak”. Ez a megfigyelés beleillik a túlélők vallomásainak általános vonulatába, miszerint a legtöbb táborban általában csak egy vagy legfeljebb néhány olyan SS-katona volt, aki híres volt szadista kegyetlenségű kitérőseiről. A többiek sem voltak mindig tisztességes személyek, de a rabok szerint viselkedésük legalábbis érthető volt...

Véleményünk szerint az SS-katonák túlnyomó többsége – a tiszték és a legénység – bizonyára átlagot mutatott az amerikai hadsereg legénysége vagy a Kansas City-i rendőrség számára előírt, szokásos pszichológiai teszten.¹⁸

Morálisan aggasztó, hogy a népi irtás végrehajtói normális emberek voltak, akik az ismert, mégoly sűrű pszichológiai rostan sikeresen átjutnának. De elméletileg is megdöbbentő, különösen ha azokkal a „normális” szervezeti struktúrákkal együtt szemléljük, amelyek e normális egyének cselekedeteit a népi irtás vállalkozásává hangolták össze. Már tudjuk, hogy a Holocaustért felelős intézmények semmilyen legitim szociológiai szempontból nem minősülnek patológikusnak vagy abnormálisnak. Most pedig

azt látjuk, hogy a normalitás kialakult mércéjével nem divánsak azok sem, akiknek a cselekvését intézményesítették. Nincs más választásunk, mint hogy új ismereteink birtokában éles szemmel újra megvizsgáljuk a modern racionalis cselekvés állítólag tökéletesen értett mintázatait. Csakis ezekben érhetjük tetten azt a lehetőséget, amely a Holocaustban oly drámaian mutatkozott meg.

Hannah Arendt híres kifejezésével az *Endlösung* kezdeményezőinek a legnagyobb problémát az okozta (és megdöbbentő sikerrel oldották meg), „hogyan lehetne legyőzni... azt az ösztönös szánalmat, ami a fizikai szenvedés látán minden normális emberben felébred”.¹⁸ Tudjuk, hogy a tömeggyilkosságban leginkább érdekelt intézmények dolgozói sem abnormálisan szadisták, sem fanatikusok nem voltak. Feltételezhetjük, hogy bennük is megvolt a fizikai szenvedés látványától való majdnem ösztönös iktóztatás, s a még inkább egyetemes visszarettenés az élet kioltásától. Tudomásunk van arról, hogy például amikor az *Einsatzgruppen* vagy más, a tényleges gyilkosságokhoz közel kerülő egységek legénységét toborozták, különös figyelmet fordítottak arra, hogy a túlzottan lelkes, érzelmfűtött, ideológiailag túlbuzgó egyéneket kizárják vagy elbocsássák. Az egyéni kezdeményezéseket ellenezve azon igyekeztek, hogy az egész munka tárgyszerű, személytelen keretek között folyjék. A személyes előnyserzést és a személyes indítékokat elítélték és büntették. A parancskövető és szervezeten végrehajtott gyilkossággal szemben az egyéni vágy vagy élvezet érdekében elkövetett gyilkosságok (legalábbis elvben) a közönséges emberöléshez vagy gyilkossághoz hasonlóan bírósági tárgyaláshoz és ítélethez vezethettek. Himmler nemegyszer mély és minden bizonnyal őszinte aggodalmának adott hangot sok, nap mint nap embertelen tevékenységet végző beosztottjának mentális egészségét és morális mércéi megőrzését illetően; s büszkén állította, hogy véleménye szerint emberei mentálisan és erkölcsileg éppen állták ki a próbát. Hogy Arendtet idézzük ismét:

„Tárgyilagossággal” (*Sachlichkeit*) az SS elhatárolta magát a Streicher-féle „érzelmes”, „irreális bolondoktól” s a párt „teuton-germán nagykutyáitól”, akik úgy viselkedtek, mintha állatbört és szarvakat hordtak volna.¹⁹

Az SS vezetői nem az egyéni buzgóságra, hanem a szervezeti rutinra, nem az ideológiai elkötelezettségre, hanem a figyelemre építettek, mint kiderült, helyesen. A véres feladathoz való hűségnek a szervezethez való hűségből kellett fakadnia, s ez így is volt.

Az „ösztönös szánalom legyőzése” nem más, alantas, állati ösztönök elszabadításával volt elérhető, hiszen ez a szervezeti cselekvőképességet minden bizonnyal megzavarta volna: a bosszúszomjas, gyilkos egyének sokasága nem fér össze a kicsiny, ám fegyelmezett és szigorúan koordinált bürokráciával. S különben sem lehetett volna arra számítani – már csak a vállalkozás pusztá méreteinél fogva sem –, hogy a művellet különböző szakaszaiban részt vevő hivatalnokok és szakemberek ezreiben majd felszínre kerül a gyilkolási ösztön. Hilberg szavaival élve:

A német elkövető nem különleges fajtájú német volt... Tudjuk, hogy a közigazgatási tervezés, az igazságszolgáltatási szerkezet s a költségvetési rendszer természete eleve kizárta az állomány specális megválogatását és kiképzését. A közrendőrség bármely tagja lehetett őr a gettóban vagy egy vonaton. A Birodalmi Központi Bizottsági Hivatal bármelyik jogászának alkalmasnak kellett lennie arra, hogy vezetője legyen egy mozgó kivégzőosztagnak; a Gazdasági és Igazgatási Hivatal bármelyik pénzügyi szakértője

természetesen átirányítható volt szolgálatra a haláltáborokban. Vagyis minden szükséges műveletet az éppen kéznél lévő személyzet hajtott végre.²⁰

Hogyan alakultak át ezek az átlag-németek a tömeges büntettek német elkövetőivé? Herbert C. Kelman²¹ szerint az erőszakos kegyetlenkedéssel szembeni erkölcsi gátlások három tényező külön vagy együttes hatására oldódnak fel: ha az erőszak hivatalos minőséget kap (törvényes intézmények hivatalos parancsai révén), ha a cselekvés rutinjellegűvé válik (a szabályokat követő gyakorlat és a szerepek pontos meghatározása jóvoltából), s ha az erőszak áldozatait dehumanizálják (ideológiai definíciók és besulykolás segítségével). A harmadik feltétellel külön is foglalkozunk. Érdekes módon az első két tényező meglehetősen ismerős. Újra és újra megfogalmazódtak már a racionalis cselekvés azon elveiben, amelyeket egyetemesen érvényesítenek a modern társadalom legjellegzetesebb intézményei.

Az első elv, mely vizsgálódásunkhoz nyilván a legfontosabb, a szervezeti fegyelemé; pontosabban az a követelmény, hogy a felettesek parancsainak minden más cselekvési indíttatás kizárásával engedelmeskedni kell, hogy a szervezet javának való elkötelezettség, ahogy az a felettesek parancsaiban megfogalmazódik, minden más irányú rájogás elkötelezettségét és odaadást szorítson háttérbe. E „külső” hatások közül – amelyek megzavarják az odaadás szellemét, ennél fogva elfojtandók vagy kiirtandók – a személyes vélemények és preferenciák a legfontosabbak. A fegyelem eszménye a szervezettel való teljes azonosulás felé mutat – ami viszont nem jelenthet mást, mint hogy az egyén készségesen számolja fel személyes identitását s áldozza fel saját érdekeit (amelyek nem esnek egybe a szervezet feladatával). A szervezeti ideológiában e szélsőséges önfeláldozás készsége erkölcsi erény, sőt minden más erkölcsi követelményt maga mögé utasít. Eme erkölcsi erény önzetlen gyakorlása – Weber híres szavaival – a közhivatalnok becsülete:

A köztisztviselő becsülete ama képességen múlik, hogy felettesei utasításait lelkiismeretesen végre tudja hajtani, pontosan úgy, mintha saját meggyőződéséből tenné. Még akkor is, ha a parancs számára helytelennek tűnik, s tiltakozása ellenére a felettese ragaszkodik parancsához.

Az ilyen viselkedés „morális fegyelmet és legmagasabb rendű önmegtagadást” vár el a köztisztviselőtől.²² A becsület révén a fegyelem lép az erkölcsi felelősség helyébe. A belső szervezeti szabályok kivételével a tisztesség minden más forrása és biztosítéka legitimitását veszti, s ily módon az egyéni lelkiismeret megtagadása válik a legnagyobb erkölcsi erénnyé. Alkalmadtán az ilyen erények gyakorlása kellemetlenné válhat, ám ezt ellensúlyozza a felettes bizonykodása, hogy ő és csak ő felelős beosztottjai cselekedeteiért (mindaddig persze, amíg parancsát teljesítik). Weber a köztisztviselői becsület taglalását azzal fejezi be, hogy nyomatékosan hangsúlyozza a vezető „kizárólagos személyi felelősségét”, „amit nem háríthat el vagy ruházhat másra”. A nürnbergi tárgyaláson, amikor Ohlendorfnak válaszolnia kellett arra a kérdésre, hogy miért nem mondott le annak az *Einsatzgruppénak* a parancsnokságáról, amelynek tetteivel személyesen nem értett egyet, pontosan erre a felelősségérzetre hivatkozott: ha leleplezte volna egységének tetteit, hogy ezáltal felmentést kapjon az általa nehezmé-

nyezett kötelességek teljesítése alól, úgy embereit „hagyta volna cserben, akiket igazságtalanul ért volna vád”. Ohlendorf nyilván feltételezte, hogy felettesei vele szemben ugyanazt az atyai felelősséget érzik, mint ő a „maga emberei” iránt; ez kímélte meg attól, hogy cselekedeteinek morális értékelése miatt aggódjon – ezt az aggályt rábízhatta azokra, akiknek engedelmeskedett.

Nem hiszem, hogy megítélhetem egy államférfi felelősségét... vagy azt, hogy intézkedései... erkölcsösök vagy sem..., erkölcsi lelkiismeretemet alávettem annak, hogy katona vagyok, ennél fogva csak egy fogaskerek a hatalmas gépezetben.¹⁴

Midász érintése mindent arannyá változtatott. Az SS-igazgatás pedig bármit, ami a vonzaskörébe került – még az áldozatokat is –, a parancsok láncolatának szerves részévé tette, ami viszont szigorú fegyelmi szabályoknak volt alávetve és mentesítve az erkölcsi megítéléstől. A népirtás összetett folyamat volt: Hilberg szerint egyrészt a németek, másrészt – német parancsra, bár gyakran az önfeledtség háttérát súroló odaadással – a zsidó áldozatok végezték. Ebben áll a céltudatosan megtervezett, racionálisan megszervezett tömeggyilkosság technikai fölénye a gyilkos orgiák tomboló kitöréseivel szemben. Együttműködés egy pogrom áldozatai és végrehajtói között elképzelhetetlen. Az áldozatok együttműködése az SS bürokrátiával viszont hozzátartozott a tervhez, sőt sikerének legfontosabb feltétele volt.

Az egész folyamat nagyban a zsidó részvételen is múlt: az egyének egyszerű tettein éppúgy, mint a tanácsok szervezett tevékenységén... A német felügyelők a zsidótanácsokhoz fordultak információért, pénzért, munkáért vagy rendőri segítségért; s a tanácsok a hét minden napján rendelkezésükre is bocsátották ezeket az eszközöket.

Azt a döbbenetes eredményt, hogy a bürokratikus viselkedés szabályait s vele együtt a másféle elkötelezettségek (és erkölcsi mozgatórugók) delegitimációját a bürokrácia

célba vett áldozataira is sikerült kiterjeszteni, s így megsemmisítésük végrehajtásában az áldozatok szakértelmét és munkáját is felhasználták (mint bármelyik közönséges, baljós vagy jóindulatú bürokrácia), kétféle módon érték el. Először is, a gettók külső feltételeit úgy alakították ki, hogy lakóik és vezetőik minden cselekedete objektíven a német célok „szolgálatában” álljon.

Mindent, ami [a gettó] működését biztosította, úgy alakították ki, hogy egyben valamilyen német célt is szolgáljon... Az, hogy a zsidók jól gazdálkodtak a térrel vagy jól osztották szét az élelmiszer-fejadagokat, az a német hatékonyság meghosszabbítása volt. A zsidók szigorúsága az adóbehajtás vagy a munkaerő-hasznosítás terén, a német precizitást erősítette, még a megvesztegethetetlenségük is eszköz lehetett a német igazgatás kezében.

Továbbá különös gondot fordítottak arra, hogy az út minden állomásán olyan választás elé állítsák az áldozatokat, amelyekben a racionális cselekvés ismérvei érvényesülnek és a racionális döntés következetesen egybevág az „irányítás tervével”.

A németek figyelemre méltó sikerrel oldották meg a zsidók fokozatos deportálását, mert a hátrahagyottak úgy oszkozhattak, hogy a kevesek feláldozására azért volt szükség, hogy a tömegek megmeneküljenek.¹⁵

Tulajdonképpen még a deportáltak számára is végig meghagyták azt a lehetőséget, hogy racionalitásukhoz igazodhassanak. A csábítóan „fürdőnek” titulált gázkamrák kellemes látványt nyújtottak a zsúfolt, mocskos marhahagyonokban töltött napok után. Akik már tisztában voltak az igazsággal, és nem tápláltak illúziókat, még mindig választhattak a „gyors és fájdalommentes” halál és az engedetleneknek kijáró különleges szenvedések után bekövetkező halál között. Így a gettóknak nemcsak a külső körülményeit – amibe az áldozatoknak nem volt beleszólásuk –

Ö V A L A T T

Amnéziatató

BEZECZKY GÁBOR

„Amelyik kormányzat nem tudja magát törvényesnek, és nem érzi maga mögött az erre vonatkozó közmeggyőződést, az merev és kapkodó, presztízsére féltékeny és belsőleg bizonytalan, erőszakos és erélytelen egyszerre.”

„A koalíció a politikai művészetnek az egyik műszere, melynek megvannak a maga mindennapos kezelési és tisztántartási szabályai, megvannak a maga konvenciói és erkölce, s megvannak a maga veszélyei is, melyeket ugyancsak a politikai művészetnek a szabályai szerint lehet megelőzni próbálni. Az a koalíció, amely Magyarországot idestova csaknem egy esztendeje kormányozza, mindezekről nem látszik tudni semmit.”

„Általában minden koalíció legnagyobb veszedelem a személyes kérdéseknek pártszempontú intézése. Ezen a téren ma nálunk a pártmegállapodásoknak és a pártközi sakkjátszékoknak a szerepe kiterjed olyan komoly, szakvontatkozású és erkölcsi jelentőségű állásokra is, amelyeknél ez egyszerűen megbocsáthatatlan.”

„Helyenkint egészen komolyan látszanak a koalíció bekövetkező szakadásának jelei. [...] Az éles viták azonban rendszerint váratlanul elcsendesednek – a beavatottak tudni szokták, hogy nem minden irányítás nélkül –, s a nagy elvi ellentétek pozícióharcokon, alkukon és osztzkodásokon keresztül jutnak el a megoldáshoz, illetőleg a válság elodázásához. Kérdés, hogy mindez egy kelletlen, de hosszú lejárátú együttműködésnek a természetes kísérőjelensége-e, vagy pedig egy mind jobban közeledő szakításnak a fenyegető előjele.”

„[...] a kiszagdapárt salakját egyrészt a demokrácia kifejezett ellenségei adják, akik a kiszagdapártot valamiféle jobboldali és antikommunista jegecesedési pontnak szeretnék látni, másrészt pedig az embereknek az a fajtája, amely szeret panamákat, visszaéléseket erőszakosság nélkül és minél több külső dekorum nélkül elkövetni.”

„A jelek szerint a magyar politikában kezdenek az aktív emberek mindinkább úgy rendeződni, hogy vannak jó és radikális demokráciák, akiket egy bizonyos, hangosan nem hallható, de kegyetlenül érezhető vélekedés rossz magyaroknak bélyegez, és vannak szenvedélyes magyarok, akiknek a demokráciával szemben álló érzelmeik mind kevésbé kétségesek.”

alakították ki úgy, hogy a gettó egésze a gyilkos gépezet bővítménye legyen, hanem e bővítmény „funkcionáriusainak” a racionalitását is kiaknázták, hogy a bürokratikus meghatározott céloknak megfelelő, együttműködő és lojális viselkedést válsák ki belőlük.

Az erkölcsi láthatatlanság társadalmi termelése

Eddig az „ösztönös szájalom legyőzésének” társadalmi mechanizmusát próbáltuk rekonstruálni; a velünk született morális gátlásokkal ellentétes viselkedés társadalmi termelését, mely olyan egyéneket, akik semmilyen „normális” értelemben nem voltak „erkölcsi korcsok”, gyilkosokká vagy a gyilkosságok tudatos segítőivé alakított át. A Holocaust tapasztalata azonban még egy társadalmi mechanizmusra vet fényt, amelynek hatóereje talán még félelmetesebb: emberek sokaságát vonja be a népiirtás végrehajtásába úgy, hogy azok soha nem kerülnek nehéz erkölcsi választás elé, és nem kell lelkiismeretük tiltakozását elfojtaniuk. Az erkölcsi kérdésekkel való küszködés elmarad, mivel a tettek morális aspektusai vagy közvetlenül nem nyilvánvalók, vagy pedig eleve akadályok tornyosulnak felismerésük és vitatásuk elé. A cselekvés morális jellege vagy láthatatlan, vagy pedig szándékosan elrejtett. Hogy ismét Hilbertet idézzük:

Nem szabad elfelejteni, hogy a népiirtásban részt vevők többsége nem lőtt zsidó gyerekekre és nem engedett gázt a gázkamrákba... A bürokraták zöme feljegyzéseket és tervrajzokat készített, telefonált és értekezleteken vett részt. Íróasztalnál ülve írhattak ki egy egész népet.²⁶

Hogy tudomásuk volt-e látszólag ártalmatlan buzgólkodásuk végeredményéről – ez a tudomás legjobb esetben is agyuk távoli szegletébe szorult vissza. A tömeggyilkosság és

saját cselekedeteik között okozati összefüggést nehéz volt felfedezni. Nem volt túlságosan nagy szégyen az, hogy az ember hajlamos a kelleténél jobban nem aggályoskodni – így visszatarthatta magát attól, hogy az egész oksági láncolatot a legtávolabbi láncszemig megvizsgálja. Hogy megérthessük, hogyan volt lehetséges ez a döbbenetes erkölcsi vakság, gondoljunk csak azokra a fegyvergyári munkásokra, akik az új, nagy megrendeléseknek hála, gyáruk „tevékenysége fenntartásán” örvendeznek, s ugyanakkor ösztönt keseregnek azon, hogy az etiópok és az eritreaiak egymást mészárolják; vagy arra, hogyan lehetséges az, hogy a „fogyasztói árak csökkenését” világszerte jó hírként üdvözlik, miközben ugyancsak világszerte ösztönt aggódnak az „afrikai gyermekek éhezése” miatt.

Néhány éve John Lachs mutatott rá, hogy a cselekvés közvetettsége (az a jelenség, hogy az egyén cselekvését egy másik, közbülső egyén hajtja végre, aki „köztem és cselekedetem között állva lehetetlenné teszi, hogy magam közvetlenül tapasztalhassem azt”) a modern társadalom egyik legszembeeszköbbsé és lényegi vonása. A szándékok és a gyakorlati megvalósítások között hosszú az út, mely tele van lényegtelen szereplőkkel és millió egyéb apró cselekedettel. A „közvetítő” eltakarja a cselekvő elől a cselekvés következményeit.

Ennélfogva sok olyan tett van, ami tudatosan senkié sem. Aki nek a nevében elkövetik, annak csak verbálisan vagy a képelemben létezik: nem vallja magáénak, mivel soha nem élte át. Másrészt a tényleges végrehajtója mindig is valaki másénak tekintti, önmagát pedig csak egy idegen akarat ártatlan eszközének...

Még a legtökéletesebb ember is erkölcsi vákuumban mozog, ha saját tetteiről nincs közvetlen tudomása: a rossz absztrakt ismerete sem nem megbízható útmutató, sem nem adekvát indíték... Nincs mit csodálkoznunk a jó szándékú emberek óriási és nagyrészt akaratlan kegyetlenségén...

Az az érdekes, hogy felismerjük az ártalmas cselekedeteket és a durva igazságtalanságokat, amikor találkozunk velük. Azon

„Időközben helyreállt a magyar központi hatalom, bizonyos pontokon nagyban és egészben helyreállt a régi igazgatás, s a legpáratlanabb ötletszerűséggel lezajlottak a legkülönbözőbb értékű személyi cserék.”

„Lehetetlen dolog, hogy teljesen egyforma hangsúllyal és egyformán következmények nélkül hangozzék el az a vád, hogy ez vagy az a miniszter helytelen politikájával az országot bajba dönti, és az a másik vád, hogy meg nem engedhető pénzügyi manőverekben részt vesz, vagy ilyeneket tűr. Minthogy mind a kettő az ádáz vádaskodás hangján hangzik el, amúgy is rosszul szoktatott közvéleményünk nem tud különbséget tenni, hogy az egyiket mint pusztá véleményét fogadhatja, s esetleg egy vállvonással elintézheti, míg a másikat olyan konkrét állításként kell kezelnie, melynek valakire nézve következményének kell lennie, s a következmények tisztázásának a közélet színe előtt kell megtörténnie.”

„További ellenvetés az, hogy a magunk felelősségének a túlságos és folytonos hangoztatásával ne adjunk alkalmat arra, hogy külföldön vagy itthon olyanok, akik nem voltak jobbák vagy nem jobbák nálunknál, a mi beismerésünket a maguk politikai vagy erkölcsi előnyére használják fel, s olyan politikai következményeket vagy erkölcsi hátrányokat alapozzanak erre, amelyeket nem érdemlünk meg. [...] Ha van felelősségünk,

akkor minden taktikázás nélkül kell vele szembenéznünk, mert csak így válhatunk felnőtt nemzeté, s a magunk erkölcsét csak így válhatunk felnőtt nemzeté. S nagyobb távlatban nézve bizonyosak lehetünk afelől is, hogy a világnak velünk szemben való megbecsülését s akárki mással való összemérésünket végül nem az fogja meghatározni, hogy mennyit vallunk be és mennyit tagadunk vagy magyarázunk el, hanem az, hogy milyen komolysággal és határozottsággal állapítjuk meg a magunk felelősségét, mert csak ebben az esetben várható komolyan, hogy országunk egy következő alkalommal más, méltóbb arcot tud mutatni.”

„Még nem tanultuk meg azt, amit az igazán demokratikus országok már tudnak, míg a külső presztízsén épülő feudális szellemiség nem tud: azt, hogy egy országot nem a kipattant panamák, hanem az eltussolt panamák mocskolnak be.”

Hol és mikor olvashattuk a fenti sorokat?

1 Magyar Narancs, 1991. február 12.

2 Népszabadság, 1991. február 13.

X Beszélő, 1991. március 4.

AKIK TUDJÁK A MEGOLDÁST, NE LAPOZZANAK A MEGFEJTÉSHEZ, A 64. OLDALRA.

csodálkozunk, hogyan történhetett meg, amikor mindegyikünk csak ártalmatlan dolgokat vitt végbe... Nem könnyű belenyugodni, hogy gyakran nincs is olyan személy vagy csoport, amely kitervelte vagy okozta volna az egészet. Még nehezebb azt belátani, hogy saját cselekedeteink távoli hatásaikkal ugyan, de hozzájárultak a katasztrófához.²⁷

A tett és következményei közötti fizikai és/vagy pszichikai távolság megnövekedése nemcsak az erkölcsi gátlásokat függeszti fel; felszámolja a tett morális jelentőségét, s ezáltal kiiktatja az egyéni tisztességtudás és a tett társadalmi következményeinek immoralitása közötti konfliktust. A társadalmilag jelentős és komplex ok-okozati összefüggések és funkcionális függőségek láncolata által közvetített cselekvések többségénél az erkölcsi dilemmák eltűnnek a látókörből, a morális vizsgálat és a tudatos erkölcsi döntés pedig egyre ritkább.

Hasonló (s még nagyobb léptékű) hatás érhető el, ha az áldozatokat *pszichológiailag láthatatlanná* teszik. A modern hadviselésben talán ez a tényező felelős leginkább az emberáldozatok megnövekedéséért. Philip Caputo megállapítása szerint a háborús ethosz „a távolság és a technológia kérdésévé vált. Az ember sohasem tévedhet, ha kitűnő fegyverekkel, távolról gyilkol”.²⁸ Ha „távolról” gyilkolunk, akkor a mészárlás és a teljesen ártatlan cselekedetek közötti láncszemet – a ravasz meghúzását, az áram bekapcsolását vagy a számítógép billentyűzetén egy gomb megnyomását – valószínűleg tisztán elméletileg fogják fel (ezt a tendenciát nagymértékben elősegíti a diszcrepancia az eredmény és közvetlen kiváltó oka között – s ez az összemérhetetlenség eleve megüszítja a mindennapi tapasztalatokon alapuló megértést). Éppen ezért lehet valaki Hirosimát vagy Drezdát bombázó pilóta, lehet kiváló dolgozó a távirányítású rakéták támaszpontján, mind pusztítóbb nukleáris robbanófejek tervezője úgy, hogy erkölcsi integritása nem csorbul, és még távolról sem fenyegeti az erkölcsi összeomlás (az áldozatok láthatatlansága fontos tényező lehetett Milgram hírhedt kísérleteiben is). Az áldozatok láthatatlanságának hatását figyelembe véve talán könnyebben megértjük a Holocaust-technológia folyamatos fejlesztését. Az *Einsatzgruppe* szintjén az összetereit áldozatokat géppuskák elé állították és közelről lökték le őket. Néha megpróbálták a fegyvereket az áldozatoknak ásott gödröktől a lehető legnagyobb távolságban tartani, a lövészeknek rendkívül nehéz volt észre nem venni a lövés és gyilkolás kapcsolatát. Ezért a népiptás szakértői úgy vélték, hogy e módszer primitív és hatástalan, és a végrehajtók harci szellemére nézve is veszélyes. Más gyilkolási technikákat kerestek, amelyek optikailag elválasztják egymástól a gyilkost és áldozatát. A sikeres kutatás először a mozgó, majd az állandó gázkamrák találmányához vezetett; az utóbbi – a legtökéletesebb, amire a náci erejéből futotta – a gyilkos szerepét a „szanitéc” szerepévé alakította át, akinek az a feladata, hogy egy zsák „fertőtlenítőszert” beöntson a tető nyílásán egy olyan helyiségbe, amelynek megtekintésére nem ösztönöztek.

A Holocaust technikai-igazgatási sikere részben a modern bürokrácia és modern technológia nyújtotta „erkölcsi altatók” ügyes alkalmazásának köszönhető. Az oksági összefüggések természetes láthatatlansága az interakciók komplex rendszerében, a cselekvés csúnya vagy erkölcsi-leg visszataszító eredményeinek olyan mérvű eltávolítása, hogy a cselekvő számára már nem is látható – ez volt a

legjobb erkölcsi altató. A náci ugyanakkor különösen kitűntek egy harmadik módszerben is, amelyet bár nem ők találtak fel, példátlan tökélyre vittek. Ez a módszer az áldozatok emberi mivoltát tette láthatatlanná. Helen Feinnek a kötelesség univerzumáról alkotott fogalma (olyan emberek körét jelöli, akik kölcsönösen kötelesek egymás védelmére azon kötelék révén, mely valamennyiüket egy szent hatalommal bíró istenséghez köti)²⁹ sokat elmond azokról a társadalmi-pszichológiai tényezőkről, amelyek e módszer szörnyű hatékonyságát magyarázzák. A „kötelesség univerzuma” kijelöli annak a társadalmi területnek a határát, melyen belül morális kérdések értelmeseen egyáltalán felvethetők. A határon kívül az erkölcsi előírások érvénytelenek, az erkölcsi értékelés pedig értelmetlen. Hogy az áldozatok emberi mivoltát láthatatlanná tegyék, elég őket egyszerűen kiűzni a kötelesség univerzumából.

A náci világmépében a mérce a németiség jogainak felsőbbrendű és vitathatatlan értéke. Ahhoz, hogy a zsidókat kizárják a kötelesség univerzumából, csak a német állampolgárságtól és a nemzeti közösségbe való tartozásuktól kellett őket megfosztani. Hilbergnek egy másik, találó kifejezését idézve:

Amikor 1933 első napjaiban az első köztisztviselő leírta egy rendeletben a „nem árja” meghatározást, az európai zsidóság sorsa megpecsételődött.³⁰

A nem német európaiak együttműködésének (vagy legalábbis tétlenségének, közömbösségének) a megnyeréséhez több kellett. A zsidók megfosztása német állampolgárságtól a német SS számára elegendő volt, ám nyilvánvalóan kevés azoknak a nemzeteknek, amelyeknek – még ha tetszéssel fogadták is Európa új vezetőinek elképzeléseit – jó okuk volt arra, hogy féljenek és elutasítsák a németek igényét az erény monopóliumára. Amikor a *judenfrei* Németország elképzelését a *judenfrei* Európáé váltotta fel, a zsidóknak a német állampolgárságtól való megfosztása helyébe totális *dehumanizálásuk* került. Innen ered Frank kedvenc szóösszetétele, a „zsidók és tetvek”; az a retorikai változás, amely a „zsidókérdést” a faji önvédelem kontextusából az „öntisztulást”, a „politikai higiénét” nyelvi univerzumába vitte át; a gettók falán a tífusz elleni figyelmeztetés, majd végül a Deutsche Gesellschaft für Schädlingbekämpfungnál (Német Fertőtlenítési Társaság) a vegyszerek megrendelése az utolsó felvonáshoz.

A civilizációs folyamat erkölcsi következményei

A civilizációs folyamat elfogadott szociológiai képében a két központi motívum az irracionális és lényegében antiszociális ösztönzések elfojtása, valamint az erkölcsnek a társadalmi életből való fokozatos, de könyörtelen kirekesztése (pontosabban: az erőszak állami centralizációja, mely azt csak a nemzeti közösség határainak és a társadalmi rend feltételeinek a védelmére használja). A két központi motívum a civilizált társadalom képében olvad eggyé; amely mindenekelőtt erkölcsi erő, olyan intézmények rendszere, amelyek együttműködve és egymást kiegészítve teremtik meg a normatív rendet és a törvény uralmát – biztosítva a társadalmi béke és az egyéni biztonság feltételeit, melyek precivilizációs körülmények között szinte teljesen védteleznek.

Ez a kép nem feltétlenül félrevezető. A Holocaust fé-

nyében persze egyoldalúnak tűnik. Egyfelől az újkor történelmének irányait teszi megvizsgálhatóvá, másfelől elzárja az utat nem kevésbé lényeges tendenciák tárgyalása előtt. A történelmi folyamat egyik oldalának megvilágításával önkényes választóvonalat húz norma és abnormalitás között. A civilizáció néhány szívósan fennmaradt aspektusának a legitimitását tagadva azt sugallja, hogy ezek esetleges és múló természetűek, s egyben eltitkolja a döbbenetes összhangot legjellegzetesebb vonásaik és a modern kor normatív erőfeltevései között. Más szóval, eltereli a figyelmet a civilizációs folyamat alternatív, destruktív lehetőségének állandó jelenlétéről.

Szerintem a Holocaust legfőbb tanulsága – amit a szociológia csak önmagát kockáztatva mellőzhet –, hogy a civilizációs folyamat elméleti modelljét úgy kell kitágítani, hogy beleférhessen ama tendenciája, hogy a társadalmi cselekvés etikai indítékait lefokozza, hiteltelenítse és legitimitásától megfosztja. Számba kell vennünk azt a tényt, hogy a civilizációs folyamat többek közt olyan folyamat, mely az erőszakalkalmazást leválasztja az erkölcsi mérlegelésről, s a racionalitás kívánalmait felszabadítja az etikai normák és az erkölcsi gátlások alól. Mivel a modern civilizációnak azt a vonását, hogy a racionalitást előtérbe helyezi a cselekvés alternatív kritériumainak kizárásával, s különösen azt a tendenciáját, hogy az erőszak alkalmazását alárendeli a racionális számításnak, már régóta a modern civilizáció konstituív jegyének tartjuk, a Holocaust-féle jelenségekkel is mint a civilizációs tendencia legitim termékeként, állandóan fennálló lehetőségével kell számolnunk.

Webernek a racionalizáció feltételeiről és mechanizmusáról írott fejtegetéseit az utólagos bölcsesség birtokában újraolvasva, feltáruznak előttünk ezek a fontos, ám mindaddig alábecsült kapcsolatok. Sokkal tisztábban látjuk, hogy a racionális üzletvitel feltételei – például háztartás és üzem, vagy személyi jövedelem és államháztartás híres szétválasztása – egyben erős tényezők abban a folyamatban, mely elszigeteli a célorientált, racionális cselekvést a más (definíció szerint irracionális) normák vezérelte folyamatokkal való érintkezéstől, hogy ily módon hozzáférhetlenné tegye a kölcsönös segítség, a szolidaritás, a kölcsönös tisztelet stb. követelményének kényszerítő hatásai számára, amelyek a nem üzleti formákban fennmaradnak. A racionalizációs tendenciának ez az általános teljesítménye – nem meglepő módon – a modern bürokráciában kodifikálódott és intézményesült. E retrospektív újraolvasás során világossá válik, hogy fő gondja a morál elnémitása, ami valóban az alapvető feltétele volt annak, hogy a racionális cselekvéskoordináció sikeres eszköze lehetett. Nyil-

vánvalóvá válik az a lehetőség is, hogy feddhetetlenül racionális mindennapi problémamegoldó tevékenysége közepette Holocaust-szerű megoldásokat produkáljon.

A civilizációs folyamat elméletének ilyen irányú revíziója szükségszerűen maga után vonja a szociológia megváltoztatását is. A szociológia természete és jellege ahhoz a modern társadalomhoz igazodik, amelyet vizsgált és amelyről elméleteket alkotott. A szociológia születésétől kezdve mimetikus viszonyban állt tárgyával – vagyis inkább annak a tárgynak a képvilágával, melyet saját beszédmódja kereként megalkotott és elfogadott. Így a szociológia – saját helyességi kritériumai formájában – a racionális cselekvésnek ugyanazokat az elveit támogatta, mint amelyeket tárgya meghatározó elveinek tartott. Saját beszédmódjának kötelező szabályaként vallotta, hogy etikai problémaköre csak közösségi ideológia formájában engedhető meg, s ennélfogva idegen a szociológiai (tudományos, racionális) beszédmódtól. Az olyan kifejezések, mint az „emberi élet szentsége” vagy az „erkölcsi kötelesség”, ugyanolyan idegenül csengtek egy szociológiai szemináriumon, mint a bürokratikus hivatalok füstmentes, vegytiszta szobáiban.

Ezen elvek gyakorlati, szakmai érvényesítésével a szociológia csak azt tette, amit a tudományos kultúra egésze. Ez a kultúra pedig, mint a racionalizáló folyamat szerves része, nem menekülhet meg a további vizsgálattól. A tudomány önként vállalt erkölcsi némasága leplezte le végül is kevésbé dicsegetre méltó aspektusait akkor, amikor Auschwitzban a holttestek termelésének és eltüntetésének a kérdését „orvosi problémának” minősítették. Nem könnyű elhessegetni Franklin Littelnek a modern egyetem megbízhatósága válságáról szóló figyelmeztetését:

Miféle orvosegyetem képezte Mengelét és társait? Mely antropológiai tanszék képezte fel a Strassburgi Egyetem „Ósi Örökség Intézetének” munkatársait?¹¹

Ahhoz, hogy ne kelljen azon törni a fejünket, kiért is szól ez a harang, s hogy elkerülhessük azt a kísértést, hogy ezeket a kérdéseket pusztán történelmi jelentőségűnek tartsuk, nem kell több, mint hogy elolvassuk Colin Gray elemzését a jelenlegi nukleáris fegyverkezés önmozgásáról:

A tudósok és a szakemberek mindkét oldalon szükségképp azért „versengenek”, hogy saját tudatlanságukat csökkentse (az ellenség nem a szovjet technológia; a fizika számára még ismeretlen az, ami a tudományos érdeklődést vonzza)... Az erős késztetésű, technológiailag felkészült és anyagilag megfelelően ellátott kutatócsoportok elkerülhetetlenül ontják magukból a vadonatúj (vagy átdolgozott) fegyvertalálmányok végtelen sorozatát.¹²

FORDÍTOTTA GECSÉNYI GYÖRGYI ÉS WESSELY ANNA

JEGYZETEK

1. Vö.: Konrad Lorenz: *On Aggression*, New York, Harcourt, Brace and World 1977; Arthur Koestler: *Janus: A Summing Up*, London, Hutchinson 1978. Azon írások közt, amelyek a Holocaust magyarázatoként az emberi természet eredendő hibájának elméleteihez fordulnak, Israel W. Charney műve, a *How Can we Commit the Unthinkable?* (Boulder, Westview Press 1982) kiemelkedő helyet foglal el. A könyv átfogó képet ad az emberi természetről szóló elméletekről, megvizsgálva az olyan feltevéseket, mint például „az ember természeténél fogva gonosz”, „a hatalom megrészegít”, „amit önmagunkban a legkevésbé viselünk el, azt egy bűnbakra vetítjük”, „más emberségének megölése a magunké megmentésére”. Wendy Stellar flory („The Psychology of Antisemitism”, in *Antisemitism in the Contemporary World*, szerk. Michael Curtis, Boulder Westview Press, 1986) a Holocaustot az antiszemitizmus szí-

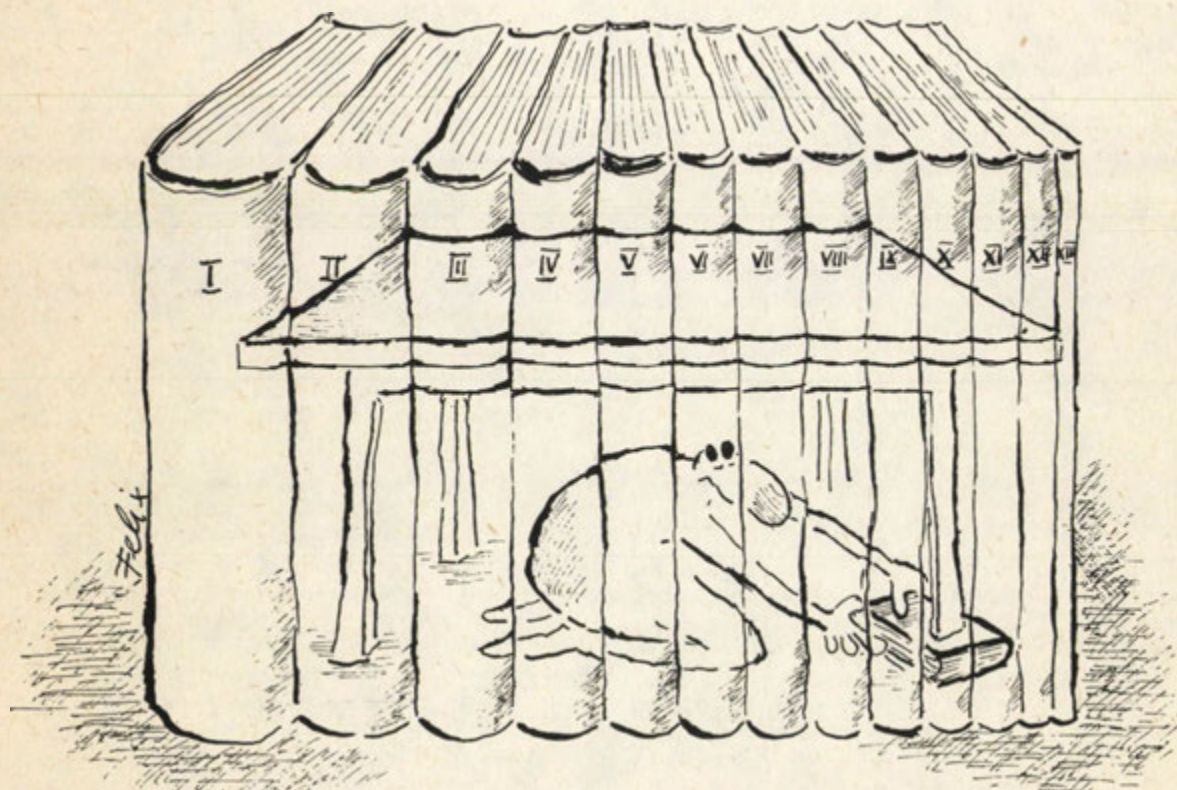
vósságával, azt az antiszemitizmust a mindenütt jelen lévő előítéletekkel magyarázza, az előítéleteket „minden emberi mozgatórugó közül a legipvetőbbel – az önzéssel”, amelyet viszont az magyaráz, hogy „egy másik emberi vonás következménye... – azé a büszkesége, amely miatt akár a végsőig is elmegyünk, csak hogy ne kelljen beismerni, hogy nincs igazunk.” (240. o.) Flory szerint az előítélet romboló hatásainak megelőzéséhez szükséges, hogy a társadalom ragaszkodjon „(ahogy az önzés más fajtáinál is) szigorú kézbentartáshoz és korlátozáshoz”. (249. o.)

2. Henry L. Feingold: „How Unique is the Holocaust?” in *Genocide, Critical Issues of the Holocaust*, szerk. Alex Grobman és Daniel Landes, Los Angeles, The Simon Wiesenthal center 1983. 398. o.

3. George M. Kren és Leon Rappoport: *The Holocaust and the Crisis of Human Behaviour*, New York, Holmes and Meier 1980. 2. o.

4. John K. Roth: „Holocaust Business”, in: AAPSS évkönyv, 450. 1980. július, 70. o.

5. Feingold, i. m. 399–400. o.
6. Edmund Stillmann és William Pfaff: *The Politics of Hysteria*, New York, Harper and Row 1964, 30–31. o.
7. Raoul Hilberg: *The Destruction of European Jews*, New York, Holmes and Meier 1983. 3. k. 994. o.
8. Richard L. Rubenstein: *The Cunning of History*, New York, Harper 1978. 91. és 195. o.
9. Kren és Rappoport, i. m. 126. és 243. o.
10. Leo Kuper: *Genocide, Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven, Yale University Press, 1981. 161. o.
11. Christopher R. Browning. „The German Bureaucracy and the Holocaust” in: Grobman and Landes, i. m. 148. o.
12. Leo Kuper, i. m. 121. o.
13. Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. KJK, Budapest 1967. 273–276. o. Lucy S. Dawidowicz a történészek Holocaust-tanulmányairól adott átfogó áttekintésében és elfogult értékelésében tiltakozik az ellen, hogy a Holocaustot más tömeggyilkosságokhoz hasonlítsák, például Hiroshima és Nagasaki lerombolásához: „A bombázás célja Amerika nagyobb katonai erejének demonstrálása volt” – nem az „ösztönözte, hogy kiirtsák a japán népet” (178. o.). Bár e megfigyelés nyilvánvalóan igaz, Dawidowicz figyelmen kívül hagy egy igen fontos szempontot: kétszázezer japán meggyilkolására úgy került sor, mint a kitűzött cél meglelt hatékony eszközének az alkalmazására; ez is a racionális problémamegoldó mentalitás eredménye.
14. Vö.: Karl A. Schleuner: *The Twisted Road to Auschwitz*, University of Illinois Press 1970.
15. Michael R. Marrus: *The Holocaust in History*, London, University of New England, 1987. 41. o.
16. Gerth, H. H. és Mills, W.: *From Max Weber*, London, Routledge and Kegan P. 1970. 232. o.
17. Browning, i. m. 147. o.
18. Kren és Rappoport, i. m.
19. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem, A Report on the Banality of Evil*, New York, Viking Press 1964. 106. o.
20. I. m. 69. o.
21. Hilberg, i. m. 1011. o.
22. Vö. Herbert C. Kelman: „Violence Without Moral Restraint”, *Journal of Social Issues*, 29. 1973. 29–61. o.
23. Gerth és Mills, i. m. 95. o. A tárgyalás alatt Eichmann ragaszkodott ahhoz, hogy nem csupán parancsoknak, hanem a törvénynek is engedelmeskedett. Arendt szerint Eichmann kiforgatta Kant kategorikus állítását, így az egyéni autonómia helyett a bürokratikus alárendeltséget kell támogatnia: „úgy cselekszik, mint ha tettének elvei megegyeznének a törvényhozó vagy az ország elveivel” (i. m. 136. o.)
24. Idézi Robert Wolfe in: *Putative Threat to National Security as a Nuremberg Defence for Genocide*, in: AAPSS évkönyve, 450. 1980. július, 64. o.
25. Hilberg, i. m. 1036–1038, 1042. o.
26. I. m. 1024. o.
27. John Lachs: *Responsibility of the Individual in Modern Society*, Brighton, Harvester 1981. 12–13, 58. o.
28. Philip Caputo: *A Rumour of War* New York, Holt, Rinehart and Winston 1977. 229. o.
29. i. m. 4. o.
30. Hilberg, i. m. 1044. o.
31. Franklin M. Littell: „Fundamentals in the Holocaust Studies”, in: AAPSS évkönyve, 450, 1980. július, 213. o.
32. Colin Gray: *The Soviet-American Arms Race*, Lexington, Saxon House 1976, 39; 40. o.

Interpretáció-mitológiák

AZ „EZT EGYSZER RENDESEN MEG KELL ÍRNI” CIKLUSBÓL

KÁLMÁN CZ. GYÖRGY

1.

Mondjuk, megjelenik egy könyv¹ 1990-ben, Magyarországon, amely magyar nyelvű dokumentumokat, a múlt század végén keletkezett újságcikkeket közöl. A szövegközlés mindvégig megőrzi az eredeti írások „cz”-s írásmódját. Ez meglehetősen furcsa, több okból. Az összeállítók nem törekedtek igazi dokumentációra, hiszen sem a forrásul szolgáló sajtótermék megfelelő adatait (kötet-, sor- és oldalszámait) nem közlik, sem magyarázó jegyzetekkel nem szolgálnak, de még az illető napilapról sem tudhat meg semmi közelebbit az olvasó. A „cz”-t úgy váltotta fel a „c”, a hivatalos helyesírásban és a szokásban egyaránt, hogy a két jel egyértelműen ugyanazt a hangot jelölje, s így semmiféle prosódiai-ritmikai következményekkel nem jár a régebbinek az újjal való felcserélése. Ennek megfelelően a „cz” az Akadémia textológiai szokásai szerint még költői szövegek kritikai kiadásában sem állítandó helyre. Míg annak lehet bizonyos stilisztikai értéke, ha valaki a „c”-s írásmód teljes elterjedése után még „cz”-zik, annak semmiféle jelentősége nincs, ha ezen időpont előtt „cz”-t használ. Miért hát a sok „cz”?

2.

Jonathan Culler 1976-ban² szenvedélyesen érvelt amellett, hogy az értelmezésre összpontosító irodalomtudománynak új irányt kell vennie. Az egyetemi oktatást és az irodalmi lapokat értelmezésdömping önti el; nem szabadna most már, így Culler, arra törekedni, hogy egyre több értelmezést hozzunk létre. Egy másik jeles irodalomtudós, Gumbrecht 1989-ben³ az irodalmi értelmezés kiküszöbölése mellett kardoskodik: „az értelmezést mint az igazság megteremtésének/megtalálásának eszközt meg kell szüntetni az irodalomtudós napi gyakorlatában.” Hozzáteszi: az Emberiség ma túlszpiritualizálódott, s ezt nem kellene tovább fokozni.

3.

A magyar könyvkiadásban az egyik nagy kiadó a 70-es években teremtette meg azt a hagyományt, hogy a kommentárt a minimálisra redukálja: például a fűlszövegen kizárólag szerzői önértelmezés, esetleg a szövegből vett idézet található; vége az utó- vagy előszavak és a jegyzetek idejének.

Ezen a gyakorlaton kapva kapott a többi kiadó is. A Lyra Mundi sorozat sok kötetében hiába keressük a szerzőre vonatkozó legfontosabb adatokat – olykor még a szerző keresztnevét sem lehet meg tudni! –, nem is beszélve a versek keletkezésének idejéről.

Mondjuk, megjelenik egy szöveggyűjtemény, amely a két világháború közötti vita dokumentumaiból közöl válogatást⁴. A kötet sajtó alá rendezője szembeszegül a konzervatív olvasói várakozásokkal, s egészen új utakat nyit a szövegkiadás mesterségében. A kötet jegyzetei ezen elvárásoknak nem felelnek meg. Nem más okból, mint hogy nincsenek.

Mint az utószóból megtudjuk, „E szöveggyűjtemény elsődleges célja a dokumentálás, a (...) vita minél objektívebb bemutatása. (...) tárgyilagos válogatást szeretnénk itt adni (...) E dokumentumgyűjteménynek (...) feladata (...) a minél objektívebb illusztráció.” (483–484) Hozzátehetjük: az objektivitás mellett a szöveggyűjtemény – éppen hiányzó jegyzetapparátusa révén – sokat tesz a befogadó szubjektum önérvényesítéséért, a recepció teljes felszabadításáért. A szövegkiadás vége és az utószó között a Hiány van jelen: a Nincs szakadékként tárul föl előttünk, melynek mélyén szubjektivitás és objektivitás extatikusan egyesül.

Mert hát miről is van szó? A szövegközlés objektivitásáról egyfelől: a szöveget a lehető legpontosabban kell reprodukálni. Ennek módja a hiánytalan és betűhív átirású közlés. A szövegkiadók álma persze az volna, ha megismételhetnék a tipográfiát (facsimile), sőt, a papírt is; végső soron az azonosság volna az ideális, az ismétlés határesetete, vagyis: az olvasó olvassa az eredetit, ami éppen az. Ebben a kötetben leheletfinom áttűnésként, alig észlelhető árnyalatnyi eltérésben kerül egymás mellé, hogy „igyekeztünk mindig a teljes szöveget közölni” (488), az átirás viszont nem betűhív, sőt, kihagyás is van; hogy „több száz publikációból igyekeztünk azokat bemutatni, amelyek a legfontosabbaknak és a legtipikusabbaknak tűntek”, de a medence, melyből a szerkesztő merít, a beavatatlank előtt rejtve marad. A „megvan, de még sincs” csodálatos feszültsége, a negativitás poétikája valósul meg a szemünk előtt, mint Keats görög vázáján: „S te, vad szerelmes, kinek ajakad / bár oly közel, édes célt mégsem ér, / ne bánd, vágyad kéjt hiába kér, / örök, szép vágy lesz s nem hervad a lány!” Vagy, a régi szép sláger szavaival: „Mindig az a perc a legsebbe perc, / mit meg nem ad az élet”.

Másfelől meg szó van a befogadói szubjektumról. A szerkesztő célkitűzése világos: ne korlátozzuk a recepciót szabad szárnyalásában, ne állítsunk tilalomfákat, de még útjelző táblákat sem. Az elme szabad állat. A szövegmagyarázat, a hermeneutika, a mű és a személyiség közé furakodó, pedagógiai vagy tudományos célzatú tudmányszakok csak elhomályosítják a szövegnek magának a megpillantását, egyúttal lefokozzák a szemlélőt, hiszen ő így alárendeltje lesz a közvetítőnek, az után következik. Felszámolódik a szöveg és olvasójának egyenrangúsága, a befogadó tudatlan gyermekként kezeltetik. Ebből elég, állítja a szerkesztő: ne adjunk jegyzeteket, ne toljunk mankót az alá, aki erre nem

szorul rá. Minthogy azonban ez a radikalizmus is éppoly bornírt volna, mint a radikális objektivizmus, rafinált árnyalatot kap ez is: hiszen kiáltó felszólításként csattan ugyan a jegyzetek hiánya, de azért ott van az utószó; s kizárólag önmagára hagyatkozhat ugyan az értelmező (kényszerűség és szabadság ez egyben), de azért még a döntő lépés hiányzik: a szövegek ötödfélszáz oldalon sorakoznak, azok még – vannak⁶.

4.

Az írás első három része között látszólag semmi összefüggés nincs. A dörzsölt olvasó persze tudja, hogy az összefüggéstelenység csakis látszólagos lehet. Elveszem én az olvasó kegyerét: lássuk a kapcsolatot.

A fenti esetekben az értelmezéstől való visszavonulás tanúi vagyunk. A nyugati elméletírók ezt sugallják: elég a játszadozástól, már mindent végigpróbáltunk, s ezzel nem világíthatjuk meg az irodalom valódi természetét. Üzünk immár vérbeli tudományt, az értelmezés maradjon az egyetemisták ujjgyakorlata. Hasonló végkövetkeztetésű, de más álláspont derül ki a magyar példákban: csak nem hozzányúlni a szöveghez! Isten óvjon, hogy bármit hozzányújunk, pláne, hogy belenyúljunk. A szöveg úgy az igazi, ahogyan van. A címtől az utolsó sorig terjedő betűsorban rejtezik az Ige. Ehhez képest minden csak külsődleges mellékkörülmény, egyenesen romlott.

Beszéd helyett bemutatás, kommentár helyett néma átnyújtás. Ez méltó a klasszikus, bevett, kanonikus (vagy épp a kényes, érzékenységeket sértő) szövegekhez. És mit tegyünk a kihívó művekkel? Ott sem nagyon más a helyzet. A mai magyar kulturális élet leginkább egy múzeumra emlékeztet (ez számomra a tévé Stúdió műsorai jelzik a legjobban); az irodalomtörténész bőbeszédű teremőrként kalauzolja a nagyközönséget, elviszi egy különteremhez is, ahol a kultúra kérdéseire a legradikálisabban rákérdező, az eddigi konvenciórendszereket kiröhögő és felforgató művek állnak glédában, és azt mondja: tessenek idénézni, ilyen is van, tessék képzelni, ez is művészet, és alkotóikat művésznek tekintjük, mit tetszenek szólni.

5.

Bezzeg odaát. Megjelenik, mondjuk, egy Dickens-elemzőkötet – egy a számtalan közül. (Nálunk milyen időközönként lát napvilágot egy-egy Mikszáth- vagy Kemény-értelmezéseket tartalmazó könyv?) Az elemző rábámul Dickens válogatott regényeire – jé, ez egy érdekes szerző! –, felgyüri az ingujját, és mindenféle érdekes dolgokat kipróbál rajta. Megnézi, hogy két regény hogyan elemezhető strukturalistául. Másik kettő dekonstrukcionistául. Harmadik kettő marxisztiko-pszichoanalitikusan. „Mint hitelbe vásárló, / próbálgatom a ruhákat, / ez bő, az szűk – mit tehetek? / Majd meghízom és lefogyok. / Pakolják be mindegyiket!” (Eörsi István). Eltekintve attól a borzalomtól, hogy az értelmező értelmezni merészkedik a klasszikus szöveget, a botrány kettős. Az még csak a kisebbik, hogy mindenféle ultramodern dolgokat van képe beleképzelni a rég holt, az angol nemzeti panteonban méltó helyét rég elfoglalt nagy író műveibe. Hát istenem, vannak ilyen mániákusok, akiknek mindenről az jut az eszükbe, s ezért minden szentséget hajlandók feláldozni. Meg vitathatatlan, hogy valahol csak ki kell próbálni az arzenált. Jó. De az mégiscsak túlzás, hogy valaki váltogassa a mániáit!

Hogy saját fixa ideáját se vegye komolyan! Hogy ne mondja meg, mi az egyedül helyes megoldás!

És ha megmondaná? Ha kezünkbe adná a kulcsot, a lelünkre kötve, hogy ez az egyetlen, ami nyitja Dickens zárait? Nos, akkor még megmenthetné a lelkét. Akkor még arra is volna esélye, hogy – na nem kanonikus, de – deuterokanonikus szöveggént a „helyére kerüljön”.

A mi kicsiny hazánk inkább hajlik az értelmezés okozta megrázkódtatások elkerülésére, a legyalulásra, a helyretételre – az unalomra. Stanley Fish 15 éve valahogy úgy fogalmazott, hogy az értelmezésnek nem helyesnek, hanem érdekesnek kell lennie⁷.

„Unatkozom. Kérem a köpenyem.”

6.

Ha a teremőr nem veszteget sok szót a furcsa, idegesítő anyagra, hanem összekacsint a látogatókkal, vállat von, széttárja a karját – azzal azt mondja: ez még nem foglalta el méltó helyét az irodalomtörténetben; még nem jelölte ki helyüket az idő; a történelem fogja majd megmondani; kik vagyunk mi, hogy beleszóljunk? Mi csak teremőrök vagyunk, a Kiállításrendező velünk nem ereszkedik szóba, éjjel szok idejárni és ki-bepakol a raktárban. A kanonikus rend nem az értelmező dolga – az van. Néha nem tetszik, de hát istenem, majd a Történelem. És lám, tényleg változik a kánon, akkor meg mi a baj? Most zúgolódjunk, hogy a főhelyre tett kiállítási tárgyat a hátsó sarokba kellene tenni, és a raktárban fontos dolgok porosodnak? Majd az Irodalomtörténeti Megtélés. Hogy mi a jó, azt az Idő dönti el; a klasszikussá avatás nem az értelmező dolga, hanem az Évéké.

Csak hogy: nem gyávaság ez? Nem az átrendezés felelősségét akarja a teremőr áthárítani valami megfoghatatlanra? Biztos, hogy nem a teremőr a kiállításrendező?

De hát a francba a teremőrökkel! Kovács úr, ha elmegy a múzeumba, ki nem állhatja a tolaodó fecsegést. Az értelmezés: szórakozás, játék, vacakolás, bibelődés, valami sokkal fontosabb és hasznosabb dolog helyett űzik mihaszna, léhűtő ingyenélők. Az irodalom persze szép, fontos dolog, magunk is olvastunk már egy-két könyvet, de minek arról beszélni? („Ne beszélj bele a nagyfilmbé, fiacskám, mert kizavarlak!”)

Ez a mindennapi szakmaellenesség roppant kínos a szakmára nézve. Szembeállítja egymással a kultúrát, amely a megalkotott nagy művek láncolata lenne, a kultúrától való locsogással, amely teljességgel haszontalan és a kultúrához képest külsődleges tevékenység. Ékített beszéd, szemben az önértékű tényekkel. De nem ez a szabad játszadozás teremt-e a kultúrát? Lehetne-e története a kultúrának az értelmezések láncolata nélkül? Tudnánk-e bármit is kezdeni a születendő művekkel a művekről szóló fecsegések hátere nélkül?

7.

A vallás intézményei kitermelik az antiklerikalizmust; az antiprofessionalista és értelmezésellenes nézetek a hivatásos értelmezés intézményével szemben lépnek fel. A szakmaellenesség fő vonulata pedig a szakma terméke. A szakma úgy tudja a legjobban kifejezésre juttatni saját fontosságát, ha belső ellentéteket tár fel.

Az antiprofessionizmus igen régen nyomasztja az irodalommal hivatásosan foglalkozókat. Gondoljunk a tudo-

mány és a művészet, a szakma és az elhivatottság, a kívülről és a belefeledkezés, a rántottafogyasztó és a tyúk („költő!”), a közvetítő és az eredeti, a szakosodott és az egyetemes dichotómiáira. E szembeállítások csak balul üthetnek ki arra nézve, aki azzal foglalkozik, hogy irodalmi műveket értelmezzen. Úgy tűnhet, két útja van: vagy együtt él ezzel a rossz érzéssel, belátja saját kicsinyiségét és szégyenkezik, vagy pedig felhagy az értelmezéssel, a minimumra szorítja káros és parazita tevékenységét, és csak előtár: íme, olvasások, a többi a ti dolgotok, meg a szövegé.

A szakmaellenesség a felszabadítás zászlaját lengeti. Szabaduljunk meg ettől a fölösleges befurakodótól, szabadítsuk meg így a szöveget az értelmezés uralmától; és szabadítsuk fel a nem profi olvasót a hivatások rémuralma alól. Találkozzon a szöveggel kedve szerint, tegye vele azt, amit jónak lát, minden kényszerrel mentesen. Ezekhez a jelszavakhoz a mi térségünk receptjei szerint tetszés szerint lehet a szakma székértelő, uszályhordozó, átmentő, csatlós, manipulatív jellegének politikai fűszereit adagolni.

S. J. Schmidt is arról ír⁸, hogy „a szöveg elszakad a közönségtől”: ezzel pedig azt sugallja, hogy volt (van) egy aranykor (vagy van egy aranyállapot most is, ideálisan), amikor a szöveg–olvasó kapcsolata közvetlen, közvetítés nélküli. A közvetítők (értelmezők) szerepére nézve ez azt kell hogy jelentse, hogy a nagy mű előbb–utóbb (a profik félrevezető manőverei ellenére) találkozik, farkasszemet néz majd a közönséggel–olvasóval. Ideig–óráig a rossz közvetítő a mű és olvasója közé állhat, de győz az igazság.

S akinek ennyi jó kevés, annak azt is a szemébe vágja a szakmaellenes közérzet, hogy az irodalomértelmezés – noch dazu – nem is tudomány. Itt sok árnyalat lehetséges: a humán (szellem-) tudományok tudományvoltának kétségbevonásától általában eladdig (ezt mondja pl. az idézett Schmidt is), hogy az irodalomtudomány tudomány, de az értelmezés már az irodalmi életnek, s nem a tudománynak a szférájába tartozik. (A szövegértelmezés lehet tárgya a tudománynak, de nem tudomány, hanem résztvétel az irodalomfolyamatban.)

De egyáltalán kiküszöbölhető-e a közbeiktatottság? Tényleg lehetséges értelmezés nélkül, a „puszta”, „értelmezetlen”, „nyers” szöveggel találkozunk? Ha így volna, ha elvileg lehetséges volna kiiktatni a befurakodó értelmezést, közvetlen kapcsolat jöhetne létre. Mégis, mi kellene ehhez? Vetrőzzük le neveltetésünket? Felejtsük el mindazt, amit megtanultunk az irodalmi művek felismeréséről, eljáratásáról és – végül is – értelmezéséről? Kapcsoljuk ki mindazt a környező intézményrendszert, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit? Hát a szöveg felfogása már nem maga is intézményesült – tehát közvetített – aktus? Ha az extatikus, szabad, társadalom- és történelemmentes szöveg–olvasó egyesülés hívei volnánk, akkor nem kellene ezeket az alapintézményeket is kipergálni valahogyan az olvasó korrumpálódott tudatából?

8.

Érünk mi annyit, mondja erre föl az emancipáció harcosa, mint az, amin, állítólag, élünk. Jó, emancipáljunk.

Emancipálni az értelmezést: valószínűleg azóta törekvés ez a kritikának, amióta legitimitását (funkcióját, értelmét, hasznát stb.) kétségbevonják. Így egyik változata az emancipációgondolatnak abban fejeződik ki, hogy az értelmezéseket irodalmivá formálják; az irodalom funkcióját kívánják átruházni a kritikára (értelmezésre); ezekben a pró-

bálkozásokban tehát a funkció szolgál legitimációként. Olyan ez, mint E. P. mesternél a kurziválás: legjobb, ha esszét írsz (ez is az), mert irodalomnak az még mindig elme, ha úgy fordul a sora. Csináltass kutyabőrt, tollkereskedő.

A lelkiifurdalásos értelmező, ha meg akarja menteni rossz hírbé keveredett szakmáját, más utat is választhat. Ki kell nyilvánítania, hogy olyan szakma ez, mint a fodrászé, a fröccsöntőé, a jogtanácsosé vagy az orvosé: semmi köze sincs olyan gyanús dolgokhoz, mint az ideológia, horrorile dictu, politika. Mi, kérem, szakemberek vagyunk, semmi közünk ahhoz, ami az irodalmat, az irodalmi életet környezi. A szöveg egy-kettőre megtisztítható az ilyen lepedékektől, mi meg csak a ragacsmentes szövegekkel foglalkozunk. Míg a szakmaellenesség a szakmát vádolja alantas kapcsolatokkal, a szakmaelvűség továbbgurítja a labdát. Ó, mi nem politizálunk.

S ha már az értelmezés az irodalom „rangjára” „emelkedett”, akkor párbeszédet is folytathatnak. Csak csínján, persze. Kellő alázattal. Igaz ugyan, hogy a tiszteletlen dialógus a művészetben belül (a „szent szövegek” körében) teljesen természetes (vagy éppen nem természetes, hanem kiemelkedő jelentőségű). Igaz, hogy azok az alkotók, akiknek ma nagy fontosságot tulajdonítunk (mondjuk Jeles, Esterházy, akár Joyce) határozott pimaszsággal társalognak a hagyománnyal, megpiszkálják a korábbi vagy a kortárs szent szövegek gyenge vagy homályos pontjait. Naná, mondhatnánk, szentek egymás között azt csinálnak, amit akarnak, de hogy jövőnk mi ehhez?

No de mi lenne, ha legalább felfüggesztenénk azt a hitünket, megszokásunkat, megegyezésünket, hogy alárendelt kommunikáció részesei vagyunk? Ha feltennénk, hogy másképp is lehet? Ha nem az alázat és a szolgálat jelszavai vezérelnének? S ehhez talán nem is kellene irodalommal változtatni az értelmezést.

Mi volna tehát, ha komolyan vennénk az egyenrangúak dialógusát? A dialogikus viszony (a művel) nem abban áll, hogy a nagy alkotó lábához kuporodunk és saját jelentéktelenségünk tudatában dadogva ismételni-értelmezni próbáljuk, ami ajkairól csorog; nem alárendeltjei vagyunk egy beszédnek, hanem résztvevők vagyunk benne: nemcsak hallgathatjuk, hanem értelmeznünk is kell(!), félreérthetjük, sőt: legorombíthatjuk, helyreigazíthatjuk, kifejezhetjük nemtetszésünket stb. Az értelmezés nem a közönség és a mű között közvetít, nem egyszerű függő viszony áll fenn közte és a mű között; a mű is függ más szövegektől. Az értelmezés: szövegalkotás, éppúgy, ahogyan az irodalmi mű termelése, s a kettő egyazon folyamat részese. Egyik sem rendelődik a másik fölé, egymás függvényei.

Az alárendeltségi viszony torzíttja vagy meg is akadályozhatja a kommunikációt. Ha az értelmező elfogadja, hogy mindaz, ami csak a szövegben van, jól van, akkor saját feladatáról mond le. Az igazi kommunikáció megengedi a veszekedést, a kétségbevonást, tagadást, a helyesbítést is – nem csak a magyarázatot vagy a méltatást. Az értelmezőnek meg kell hogy legyen a felfogatáshoz való joga.

Van viszont egy igen rokonszenves és elgondolkodtató mozzanata az értelmezés elleni érveknek: ez az elsimítás vádja. Hogy tudniillik az értelmezés mindig cinkosa a szövegnek, s megszüntetni igyekszik a szöveg okozta kielégületlenséget, feszültséget, zavart, megrökönyödést. Hogy a magyarázat leveszi az olvasó válláról a szembenézés terhet. De kérdés, hogy nem történik-e meg az összebékülés e közvetítés nélkül is. S nem éppen az volna-e az értelmezés

igazi hivatása, hogy e spontán elsimításnak útját állja, figyelmeztessen a szöveg ravaszságaira, csapdáira, rejtett nagyságára vagy észrevétlenül maradt kicsinységeire?

9.

Ki ne hagyjam a politikát. Véletlen-e, hogy az 1. részben említett mű is, meg a 3.-ban tárgyalt is érinti, hogyis-mondjam, bizonyos verbális körök érzékenységet? Csak a jelen szerző olvasmányélményeit tükrözi ez az egybeesés? Talán nem. Az ilyen témák esetében ugyanis kétszeresen ajánlatos, ha a kommentátor óvakodik a kommentártól.

De hagyjuk a zsidókérdést (hoppá, ez kicsúszott), a politika keresztülszántja minden eddigi szempontunkat: az értelmezés unalmát, a helyretevő Történelemét, az antiprofesszionalizmusát, az emancipálódását, az értelmezéstől való visszavonulását. Nálunk, ez közhely, politika és irodalomértelmezés régóta és végzetesen egymásra montfrozdott. Az irodalomkritikai megnyilvánulás a politikai térképben helyeződik el, a politikának irodalomkritikai következményei vannak. Szabaduljunk meg ettől a helyzettől – mondják a hazai változások után, szinte egybehangozva, a kritikusok és az írók, s a változások előtt ez harci jelszó is volt –, szabaduljunk fel a politika gyámkodása alól.

Ennek lehet egyik módja, hogy megtartóztatjuk magunkat a kommentártól: minden orientálás potenciálisan politikai iránymutatás. Csengien-bongjon az a vers; de ne érdekeljen bennünket, hogy 1917-ben (jaj!), 1918-ban (hüha!) vagy 1919-ben (ajvé!) íródott-e. Jobb ebbe nem belebonyolódni. Vagy ha már kommentálunk, minél jobban igazodjunk a hagyományos értelmezésekhez (az értelmezési hagyományhoz), ne állítsunk semmi merészet. Jeles szakemberek minden radikális értelmezésben bolsevizmust orrontanak.

A politika kiküszöbölésének másik módja – ugyancsak a be nem avatkozás politikájának jegyében –, hogy a Történelemre bízzuk az ítékezés piszkos munkáját. Alázattal ismerjük el, hogy a mi tudatunk hamis tudat – s ezzel ismerjük el az Eljövendő Nem-hamis Tudat hatalmát fölöttünk. Ezzel azt is megspóroljuk, hogy egyszer hamis tudatunk termékét a fejünkre olvassák.

Harmadik, hogy az irodalomkritikát egyszerű szakmának tekintjük, amely a politikával és egyéb gusztagustalanságokkal fertőzött siralomvölgyi szféra része, szemben az örök értékekre szemét függesztő Művészettel.

JEGYZETEK

1. Azaz: egy félkönyv. Elek Judit–Sükösd Mihály: *Tutajosok*. A tisztaeszlári per dokumentumai. Budapest, Magvető, 1990.
2. Jonathan Culler: „Beyond Interpretation”. In: J. Culler: *The Pursuit of Signs*. Ithaca: Cornell U. P., 1976.
3. Gumbrecht, *Poetics* 1989.
4. Shelley versei. Budapest, Európa, 1973.
5. A népi-urbánus vita dokumentumai. 1932-1947. Vál., szerk., utószó: Nagy Sz. Péter. Rakéta Kiadó, Budapest, 1990. 491 old.
6. Végül ilyen jegyzetapparátus össze nem állítása után a szer-

Minderek a kiutak és útvesztők ráadásul olyan színben tűnnek föl, mintha külön nekünk kitenyésztett, specifikusan „kelet-közép-európai” problémák volnának, mintha a Lajtán túl bezeg megvalósulna a tiszta művészet és az ennek megfelelő politikamentes kommentár világa. Ehhez, azt mondják, szabadság kell: az, hogy sem a művész, sem a kritikus ne kösse a politika alantas szempontja. De van-e ilyen szabadság? Állhatunk e olyan fényesre pucolt tudattal a szöveg elé, hogy mondjuk csak a finom strukturális összefüggések vagy a műfaji hagyomány problematikája keltse fel figyelmünket, és ne csettintsünk, ha a mű szítja a kometistákat? És érdek-e egyáltalán a mű, ha minden égető, izgalmas társadalmi vagy akár politikai elem kipurgáltatott belőle?

És ha szabadság, akkor viszont legyen szabadság; akkor most az lenne várható, hogy az értelmezők szabadon, előítéletek nélkül, akár játékosan vessék magukat az eddig szentként bebalzsamozott szövegekre, szedjék őket fűzre és avassanak új szenteket. Ha a politika nem gátolhat, akkor miért állítanak új gátakat az értelmezés szabadsága elé?

10.

Korunk értelmezője a betojt értelmező. Nem alakítja a kánont, nem csinál botrányt, utálja saját szakmáját, hagyja, hogy az ldő (az Irodalomtörténet, stb.) beteljesítse munkáját, tőle függetlenül. Na de: Ők betojtak? Nem, hypocrite lecteur, nem ússzuk meg ilyen könnyen, neked is, nekem is meg kell kérdeznünk magunktól: hát nem kényelmesebb így? Minek hősködjünk? Hát kell ez nekünk? Nem inkább klasszikus mérték, higgadt tradicionalizmus kellene ennek a sokat szenvedett hazának, mintsem felforgatás, pimaszság, szabad játszadozás? Végül is: a kommentártól való tartózkodás nem jellemhiba, s nem is politikai konzervativizmus (bár lehet, hogy egyes esetekben az előbbivel és vagy az utóbbival összefügg). Talán inkább hagyomány, vagy épp a túlpolitizáltság és túlkomentálás ellenhagyománya.

Aztán persze nem is kell ilyen sötéten látni a dolgokat. Van azért jó és merész kritikus és kommentátor, kritika és kommentár. Vannak, akik mernek értékelni és átértékelni. Lehet, hogy a kommentártól, kritikától, kánonátrendezés-től való félelem csak azokat jellemzi, akiket mindig is konzervatívoknak neveztek, s ami most (és mikor nem?) uralkodó, túlnyomó irányzatnak látszik. S miért kívánnánk meg a konzervativizmustól, hogy ne legyen konzervatív?

kesztőnek még ahhoz is marad energiája, hogy az Utószóban újra borsot törjön az ókonzervatív filológusok orra alá. Ott ugyanis Németh László Kisebbségbenjének egy olyan kiadását ajánlja olvasói figyelmébe, amelynek szövege köztudomásúlag lényegesen eltér attól, amit a könyv átfogta korszakban ismerhettek, olvashattak.

7. Stanley Fish: *Interpreting „Interpreting the Variorum.”* In: Stanley Fish: *Is There a Text In This Class?* Cambridge, Mass. – London, Harvard U P, 1980. 174-180.

8. Siegfried J. Schmidt: *Interpretation: Sacred cow or necessity?* Poetics 12 (1983), 239-258.

Hullámok és szavak

KARÁTSZON GÁBOR

Címek jutottak csak eszébe, csak csupa cím. Hogyan keletkezik a sorozatíró?, ilyesmik. Közben meg már indulnia kell a Parlamentbe! („És hogyan múlik el?”, folytatta volna. De ezzel aztán már el is akadt.) Vagy az, hogy, érted: Az igazmondás szükségességéről. „Fontos volna, de nem megy.” – Megint csak ennyi. Fölírta őket a guriga papírra; közben borotválkozott. Tetszettek neki azért ezek a címek. Csak jobban, mégis, talán, az eredeti, az első: *Buddha kiáltvány, végveszélyben*. Amelyre készült volna mindig. Az úgy ment volna, nagy D-vel, tovább, megkedvelte közben azokat az iniciálékat a 2000-ben:

„De nézhetjük keresztény szempontból is a dolgot.” És akkor a Szentlélek elleni bűnről kellene írnia. Amelyről már a nagymamája is mindig beszélt. Csak ő a művészekkel kapcsolatban.

Szentlélek, *Holy Spirit*. Ezt mondta el a BBC tudósítónőjének is aztán, a J. A.-szobor talapatán üldögélve. Bele lehetett volna tulajdonképp keverni őt is a dologba, J. A.-t, a közös dolgaikkal; csak mégsem hozta szóba aztán. Václav Havel és József Attila. Amiket végre rendezni kéne. Most már minek. Már benne ült akkor az influenza. Nem is hogy elfeledte volna szóba hozni. Bár meg is feledkezett róla, semmi kétség. Lágy hullámok stb. Valahogy kiment közben a fejéből. Eszébe volt még, ahogy az oldalbejáraton kilépve a szobor felé igyekeztek, lépdelve aztán már a pázsiton. De valahogy olyan izés lett volna a dolog, ez volt inkább a baj, poénra ment ki. Meg aztán azt a szobrot sem nagyon szerette.

Már általában nem nagyon szerette az ilyen szobrokat. Nem is csak az, hogy mintha alig értenék már azt a dolgot – ezt, hogy a forma; hanem eleve elfogyott a szobrok körül a tér. Volnának is még szobrok, nincsen már hova tenni őket. Hová helyezni. Direkt nem írta úgy, *hová állítani*; nem mintha ne álltak volna meg, na érte. Állni nagyon is állnak. Épp az a baj, hogy minden úgy föláll. Mereven és ostobán, majdnem gonoszul.

A fekvő Buddha szobrai, Ázsiából, ilyesmik kellenének. A *Buddha halála*. Ahogy nyugszik, fejét a jobb kezébe hajtva, szelíden és nyugodtan. Ismered őket. Ruhájuk redőzete mondják a görög redőzet, ahogy elérkezett idáig Gandharán keresztül: Kínáig, Ceylonig. *Stílusmigráció*. Jókora szobrok, mint valami tehének, elefántok. Éppen hogy nem monumentálisak, míg másfelől meg nem is csupán terjedelmeselek; eleve másként helyezkednek el a térben.

Kierkegaardnak van valami tanulmánya erről. Miért van annyival kevesebb jó szobor, mint például jó festmény. Másik téma, megint. A sorozatíró, még akkor éppen létezett, S. Kierkegaard pillanatnyilag nem érdekelte. Plasztiki-

kákból, amire gondol, lehetne kifejezetten sok is. Juthatna minden utcasarokra. Lányok tudnának inkább ilyeneket csinálni, ma.

Nem mintha buddhistának tartotta volna magát, bár tény, hogy ilyen értelemben a Buddha-szobrok mind plasztikák. Miért tartotta volna magát annak, miért pont annak, miért ne tartotta volna annak magát? Önellentmondás eleve, a buddhista nem fogalmaz kiáltványokat.

De most nem volt mese, most muszáj volt beszélnie. Csak ezután lesz még majd, hogy kísétál az angol nővel a Duna-partra. Ott áll most egyszerűen a parlamentben, feje fölött cikornyás, dúsan aranyozott kupola-tér. Különbség azért, ahhoz, ahol most igazából lennie kéne. Nem hogy valami dutyiban megint, azt mindjárt már azért nem. Hanem a tavalyi avarba zuhanva, erdőben, hegyek közt. Ajkát az avarba fúrva suttogni el a szókat. Mondani azért valamit, de mit?

A sorozatíró tárcát a 2000-nek már nem is fogja tudni megcsinálni. Kitor majd rajta harmadnap az influenza. És nemcsak azok miatt a fasiszta kurjongatók miatt, akikről olvas majd akkor ebéd után a lapokban. Nemcsak a rossz hírek miatt, amiket hall most mindjárt megint a Dunáról, ülés után a parlamenti fogadáson. (Onnan oszonnak majd ki a szoborhoz.) Ott találta magát a fogadáson, fehér adidas-cipőben, de nem ez volt a baj. (Túl volt feszítve kicsit már a húr.) *Speedy Duck* cipő, hogy pontosak legyünk, nagyon is jó cipő. (Nem tudják megtenni, mondta a Vargha. Ilyen azért nincs. Nem találta azon a hideglelős fogadáson, amikor keresné a Varghát, többnyire nem találja. Aztán valahol szembe jön megint.) Hogy kisvártatva akkorát okádott, mint tíz éve már nem, *valami vírus*, bár ebben benne lehetett azért az egész tízesztendei visszafojtott okádás. És túl lehetett fárasztva a Vargha is, másodnapon, hogy megremegett a hangja (sosem hallotta még a Vargha hangját remegni), amikor arról a hármasközös természetvédelmi parkról beszélt: épp a zárónyilatkozat előtt már. Park, az Izé helyett! Hogy itt az alkalom most, annak az országnak, megmutatni, komolyan gondolják, amit beszélt az a (nagyon is szimpatikusnak látszó) miniszter az egyetemes testvériségről. Valami ilyesmit. Mondjanak tehát le akkor a Tervről.

Mert nem ám hogy csak magyarok lettek volna ott, fényes nemzetközi gyűlekezetben!

Suttognék az avarba, vagy inkább csak úgy gondolnám, hogy suttogok.

Ott fekszik Csehszlovákia nagy elnöke a mélyben, mert odalent is van egy parlament satöbbi, és nevetve mondja:

– De gyerekek, ezt nem lehet a magyarokkal megcsinálni, ellopni egy folyamat!

És ők is persze mind kacagnak, a megszólítottak. Eleve már, ők keresztények és demokraták!

Csak vice volt, nem jó vice, de vice!

Nagy kuncorászás hallatszik az avarból, egyáltalán, ezek az itteni országok mind kacarásznak. Mind csak ilyen hülyéskedés volt, amit az elmúlt esztendőben itt csináltunk. Behitted, hogy komoly.

Hallottam mégis, hogy beszéltek.

Láttam, hogy fölmegegyek a pulpitusra; kezemben egy papír, színes rostirónokkal összeírkálva-firkálva. Először elmondom, mondtam, mondjuk a címet. HULLÁMOK ÉS SZAVAK; A DUNA-MOZGALMAK KÜZDELMEI A SZABADSÁGÉRT ÉS AZ ÉLETÉRT. „Kicsit furcsán hangzik” – mondtam – „e cím, az első fele költőiesen, a második meg patetikusan. De szó szerint úgy értem, ahogy mondom, azt mondja, amiről beszélni szeretnék. A földi élet kétféle fölfogása ütközik össze a Bős–Nagymaros körül vívott küzdelemben, két élesen különböző látása annak, hogy micsoda a Föld. Amaz tájakat lát, az pusztá terepet lát a tájban. Ez még a népet (=a társadalmat) is csupán lakosságnak tekinti; amaz titokzatos szocietást lát maga előtt, amelynek részei növények, állatok, folyók, sziklák és emberek. Amaz a tiszta érzékelésben él, a nyelvben, amely föltételezi az egyenrangú másikat, akkor is, ha az alárendelt helyzetű lény, ha beteg, haldokló vagy gyerek, akár egy pusztá kő, egy ösvény; emennek összefüggésszerkezete a hatalmaskodás, számára a szó is csak eszköz. Az utóbbi évszázadok európai történelme azonban úgy alakult, hogy az ember csak a hatalmaskodás közegében jut öndefinícióra; minden egyéb mint csak költőiség periferikussá vált. Hogy: van azért valami más is; de az a más száműzetett a művészet és a metafizika kétes egébe: a gyakorlattól minél távolabb. A vízlépcsőrendszer” – mondom, és lám, ahogy lenézek, mit látok, jobbra tölem, szélről, odalent, szelíden ironikus arcot; s gondolom, amaz ország delegációjához tartozik, félek is, nem is; ismered ezt, az ilyesmit: nem tudod, egyetért ő most véled? megmosolyog? –, „a vízlépcsőrendszer szükségszerűen következik abból a látásmódból, amely mindent nyersanyagnak tekint, amelyben a tervezés princípiuma egyeduralomra jutott; a holt anyagon kívül valóban semmi mást nem ismer el, eszményképe a halál, jobban mondva a halottiság, szimbolikus formájában a beton, beton minden mennyiségben, mennél nagyobb tömegek-

ben, és hosszú időre szóló emlékművet állított magának e rendszer betoncsődtömegeiben; ilyen értelemben a Műnek mint a *concept art* remekének világtörténelmi jelentősége van.

Mert mégiscsak beszédre kényszerítette, kihívta maga ellen küzdelemre a költészetet, amely addigra pedig már el is fogadta a neki az árnyak közt kijelölt helyet. Harcra bírta egy egyedülálló technikatörténeti sajátosságával: létrehozó elve, benne, annyira egyértelművé vált, az élet rovasára oly kizárólagossá, hogy minden hasznosságot vagy biztonságosságot nélkülözni kénytelen.

És épp ebből következett az ellene való beszédnek egy bár csak leheletnyi ambivalenciája. Mert mi sem a folyam nevében beszélünk; szavaink, ha szabad így mondanom, nem hullámok voltak, a Kádár- és a Grósz-kormány ellenében sat. satöbbi ez nem kecsegtetett volna sok sikerrel – észérveket kellett fölvonultatnunk; s így aztán nem derülhetett ki, hogy amiről szó van itt, az nem valami gazdaságossági kérdés, hogy elkövetkezett a fordulat ideje, hogy meg kell térnünk végre”, mondtam, „igen, vissza kell térnünk ismét az ősidőkbe, a közben megtett út tudásaival gazdagabban. Bős–Nagymaros, akár csak Auschwitz, Csernobil és az Oból, a világtörténelem végét jelenti; de az a kérdés, lesz-e még utána élet, vagy nem lesz már semmi sem.”

Hányféle madárnak otthont nem adott az az ártéri erdő!

Nem lehet szabad az az ország, amely elnyomja a madárvilágot.

Nem tudom, miket beszélt még a sorozatíró, micsoda magasságokba nem tévedt, miközben fordították szavait tolmácsok erre-arra, úgy ám! fejjhallgatókon, hogy most is, most!, akár csak 1956-ban is, mert néki, mondta, alkalma volt mindkettőt végig(?)csinálni, kis híján megtaláltuk azt a nyelvet... szeretné újra meghatározni magát az ember... nem érti önmagát... visszatálatni a helyére... az ember restitúciója...

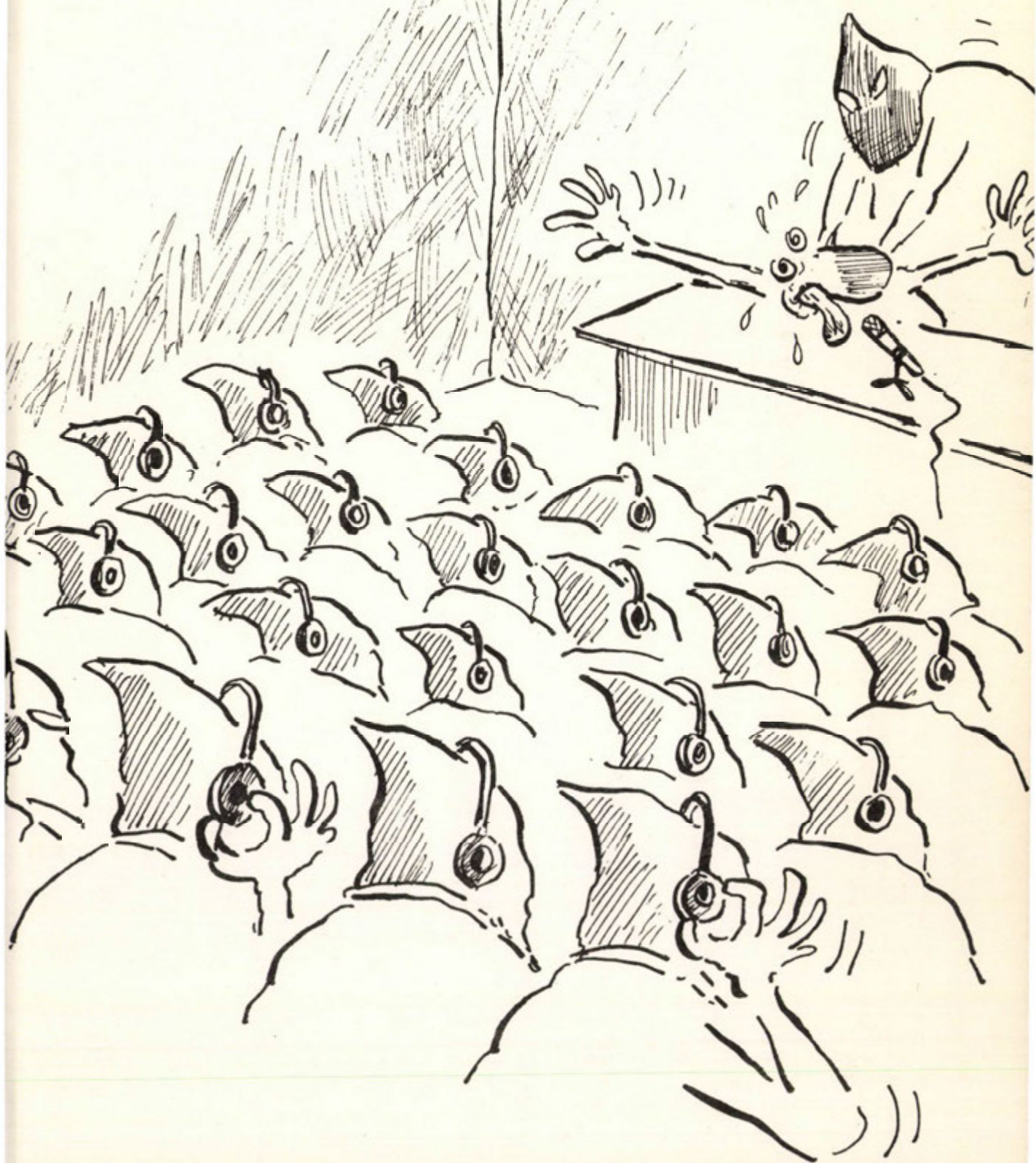
Sívítva kanyarodott mögöttük a kettes, a kupolacsarnok sehol. Megrázta magát, ránézett az angol nőre. És mi van akkor, mondta, ha ezek a népek most mind elkövették a Szentlélek elleni bűnt. Ha egyáltalában nem illúzió volt, amiben másfél éve hittünk. Kiáradt az Isten szelleme hatalmas, és mindenki elfordult tőle aztán.

(1945-1949) SZÁRMASZAK.

AZ IDEZETEK BIBÓ ISTVÁN VALÓGATOTT TANULMÁNYAINAK (Bp. MAGVETŐ, 1986.) MÁSODIK KÖTETÉBŐL

AZ ÁMNEZIA-TOTÓ MEGFEJTÉSE:

ÜDVÖZÖLJÜK A
ÁLDOZATÜGYI T.
RÉSZTVEVŐIT!

ÚJ MŰVÉSZET

A L A P Í T V Á N Y

1902 óta jelenik meg magyar nyelven képzőművészeti folyóirat. Lyka Károly indította útjára a Művészetet, majd 1925-től Majovszky Pál szerkesztette Magyar Művészet néven képzőművészeti kultúránk orgánumát. A folyamat nem szakadt meg a negyvenes-ötvenes években sem, más-más néven a művészeti lap megjelent.

Az Új Művészet szerkesztősége azért hozta létre az Új Művészet Alapítványt, hogy az újonnan kiadott folyóirat megjelenését biztonságosabbá tegye. A lap régi és új, magyar és egyetemes művészettel foglalkozik, fontosnak tartja a kortárs művészetértékelnek megbecsülését.

A megjelentetés költségének nagy részét a Művelődési és Köznevelési Minisztérium támogatása biztosítja, de a pályázaton elnyert összeg nem fedezi a kiadásokat. Az Új Művészet Alapítványhoz bárki csatlakozhat, aki fontosnak tartja a magyar képzőművészet ügyét, aki akar és tud tenni érte.

◆
*Támogassa
az igényes
művészetet!*

◆
*A művészet
az élet
igazi értéke.*

◆
*Ne mondjon le
róla!*

◆
Az Alapítványhoz érkező pénzzadományokat
az Agrobank 219-98629, pénzforgalmi jelzőszám: 8500-6510 számú
számlájára lehet befizetni.

ÚJ MŰVÉSZET

A L A P Í T V Á N Y